

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/323561054>

Юридична логіка

Book · November 2017

CITATIONS

0

READS

1,546

2 authors, including:

Тягло Александр

Kharkiv National University of Internal Affairs

40 PUBLICATIONS 12 CITATIONS

SEE PROFILE

Some of the authors of this publication are also working on these related projects:

Legal Logic [View project](#)

Critical thinking [View project](#)

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

**Харківський національний університет
внутрішніх справ**

О. М. БАНДУРКА, О. В. ТЯГЛО

ЮРИДИЧНА ЛОГІКА

**Підручник
для студентів вищих навчальних закладів**

2-е видання, перероблене і доповнене

**Харків
2017**

УДК 340:16(075.8)

ББК 87.4я73

Б 23

Рекомендовано до друку

*Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх
справ 30 червня 2017 р., протокол № 6*

Рецензенти:

І. В. Карпенко, доктор філософських наук, професор
(Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

О. М. Юркевич, доктор філософських наук, професор
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

Бандурка О. М., Тягло О. В.

Б23 Юридична логіка : підручник. 2-е вид., переробл. і доповн.– Х. :
Золота миля, 2017. — 216 с.
ISBN 978-966-1685-70-2

У підручнику подано відомості з загальної логіки і юридичної логіки з огляду на сучасні вимоги вищої освіти фахівців у сфері правознавства. Розглянуто не тільки норми і стандарти правильного мислення, а й типові логічні помилки та хитрощі: це сприятиме виробленню у читача навичок уникнення вад власних міркувань та ефективної критики спроб введення в оману з боку несумлінних опонентів.

Підручник безпосередньо призначений майбутнім фахівцям у сфері правознавства. Разом з тим він буде корисний студентам інших спеціальностей — майбутнім політикам і бізнесменам, управлінцям і журналістам, усім, хто прагне підвищувати ефективність свого мислення і досягати успіху у критичній комунікації.

УДК 340:16(075.8)

ББК 87.4я73

ISBN 978-966-1685-70-2

© О. М. Бандурка, О. В. Тягло, 2017

Зміст

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ	7
ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ	9
ВСТУП	10
0.1. НАВИЩО ВИВЧАТИ НАУКУ ЛОГІКИ СЬОГОДНІ?	10
0.2. ОСОБЛИВОСТІ ЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ У СФЕРІ ПРАВОЗНАВСТВА	13
ОСНОВИ ЛОГІКИ	
Розділ 1. Вихідне поняття про науку логіки	
1.1. ЗАГАЛЬНА ЛОГІКА І ЮРИДИЧНА ЛОГІКА	17
1.2. МАТЕРІАЛЬНІ Й ЛОГІЧНІ ПОМИЛКИ	23
1.3. ВИРАЖЕННЯ МИСЛЕННЯ У МОВІ	25
Додаткова література	27
Завдання для самоконтролю	28
Розділ 2. Основні закони логіки та типові їх порушення	
2.1. ЗАКОН ТОТОЖНОСТІ	31
2.2. ЗАКОН НЕСУПЕРЕЧНОСТІ	35
2.3. ЗАКОН ВИКЛЮЧЕНОГО ТРЕТЬОГО	37
2.4. ЗАКОН ДОСТАТНЬОЇ ПІДСТАВИ	39
Додаткова література	43
Завдання для самоконтролю	43
Розділ 3. Логічні операції з поняттями	
3.1. ЗМІСТ І ОБ`ЄМ ПОНЯТТЯ	48
3.2. ВІДНОШЕННЯ МІЖ ПОНЯТТЯМИ	49
3.3. ОПЕРАЦІЯ ПОДІЛУ ПОНЯТТЯ І ТИПОВІ ЇЇ ПОРУШЕННЯ	51
3.4. ОПЕРАЦІЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ І ТИПОВІ ЇЇ ПОРУШЕННЯ	54
3.5. ОПЕРАЦІЇ, ЩО ЗАМІНЮЮТЬ ВИЗНАЧЕННЯ: ОПИС І ХАРАКТЕРИСТИКА	58

Додаткова література	61
Завдання для самоконтролю	61
Розділ 4. Логічні операції з судженнями	
4.1. Види категоричних суджень	66
4.2. Логічне значення судження	68
4.3. Визначення логічного значення складного судження	70
4.4. Поняття модального судження	71
4.5. Алетична модальність	71
4.6. Деонтична модальність	73
Додаткова література	74
Завдання для самоконтролю	74
ЛОГІЧНІ ПІДСТАВИ ОКРЕМИХ ДІЙ У ЮРИДИЧНОМУ ПРОЦЕСІ	
Розділ 5. Логічні підстави опитування і допиту	
5.1. Пізнавальне значення запитання і відповіді, їх взаємозв'язок	78
5.2. Види запитань	81
5.3. Умови правильної постановки запитань	83
5.4. Реакція на запитання	86
5.5. Деякі запитання-пастки і реакція на них	88
5.6. Види відповідей	90
5.7. Неправильні відповіді	93
5.8. Особливості запитань і відповідей у сфері правознавства	94
Додаткова література	97
Завдання для самоконтролю	97
Розділ 6. Логічні підстави висування і перевірки версій	
6.1. Структура методу гіпотез	103
6.2. Основні види юридично значущої інформації	105
6.3. Види умовиводів	106
6.4. Умовиводи за аналогією	107
6.5. Індуктивні умовиводи	110
6.5.1. Популярна індукція	112
6.5.2. Статистичне узагальнення	113
6.5.3. Наукова індукція	115
6.5.4. Логічні методи виявлення причинно-наслідкового зв'язку	117
6.5.4.1. Метод схожості	117
6.5.4.2. Метод різниці	119
6.5.4.3. Метод супутніх змін	120
6.5.4.4. Метод залишків	121

6.6. Дедуктивні умовиводи	122
6.6.1. Простий категоричний силогізм	123
6.6.2. Скорочений силогізм	127
6.6.3. Поняття про логіку висловлювань і логіку предикатів	128
6.6.4. Деякі практичні значущі формули логіки висловлювань	128
6.7. Як «ПРАЦЮЄ» МЕТОД ГІПОТЕЗ: ПРИКЛАД РОЗСЛІДУВАННЯ НИЗКИ ВБИВСТВ МОЛОДИХ АНГЛІЙОК	130
Додаткова література	136
Завдання для самоконтролю	137

ЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЮРИДИЧНОЇ АРГУМЕНТАЦІЇ

Розділ 7. АНАЛІЗ АРГУМЕНТОВАНОГО ПОВІДОМЛЕННЯ

7.1. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ	151
7.2. Виявлення ПРОБЛЕМИ І ВИСНОВКУ	152
7.3. Виявлення РЕЗОНІВ	155
7.4. Виявлення СТРУКТУРИ АРГУМЕНТУ	156
7.5. ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ ЮРИДИЧНОЇ АРГУМЕНТАЦІЇ	160
Додаткова література	162
Завдання для самоконтролю	162

Розділ 8. РОЗУМІННЯ АРГУМЕНТОВАНОГО ПОВІДОМЛЕННЯ

8.1. ВИТОКИ ПРОБЛЕМИ РОЗУМІННЯ: ПРИРОДНА МОВА	164
8.1.1. Полісемія, евфемізми, жаргон	164
8.1.2. «Ідоли розуму» за Френсісом Беконом	167
8.1.3. Шляхи і засоби розуміння	169
8.2. ВИТОКИ ПРОБЛЕМИ РОЗУМІННЯ: НЕПОВНОТА ПОВІДОМЛЕННЯ	171
8.2.1. Неявні ціннісні припущення	172
8.2.2. Неявні дескриптивні припущення	174
8.2.3. Умови прийнятності аргументу	175
Додаткова література	177
Питання і завдання для самоконтролю	177

Розділ 9. ОЦІНКА АРГУМЕНТОВАНОГО ПОВІДОМЛЕННЯ

9.1. ОЦІНКА ФОРМУЛЮВАННЯ ПРОБЛЕМИ	179
9.2. ОЦІНКА ВИСНОВКУ	180
9.3. ОЦІНКА РЕЗОНІВ: ФАКТИЧНІ ДАНІ	181
9.3.1. Статистичні дані	184
9.3.2. Висновки експертів	185
9.4. ОЦІНКА РЕЗОНІВ: ПРАВОВІ НОРМИ	190
9.5. ОЦІНКА СТРУКТУРИ АРГУМЕНТУ	191

9.6. Оцінка сили аргументу	193
Додаткова література	194
Завдання для самоконтролю	194
Розділ 10. Критика аргументованого повідомлення	
10.1. Підстави і сутність критики	198
10.2. Алгоритм критики	199
10.3. Типові логічні помилки	203
Додаткова література	207
Завдання для самоконтролю	207
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	210
ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК	213

Передмова до другого видання

Перше видання даного підручника «Юридична логіка» побачило світ у 2011 році. Воно одержало позитивну оцінку спільноти професіоналів, витримало апробацію у навчальному процесі в юридичних вищих навчальних закладах¹. Проте життя не стоїть на місці, і за роки, що минули, у вітчизняному праві відбулися значущі зміни. Серед них, перш за все, введення в дію у 2012 році Кримінального процесуального кодексу України, а також створення у 2015 році Національної поліції. Без урахування цих змін освіта вітчизняних фахівців у сфері правознавства сьогодні втратить значну частку актуальності та практичного використання. З огляду на них і підготоване доповнене та осучаснене видання підручника «Юридична логіка».

Іншим стимулом підготовки другого видання було прагнення ще точніше сфокусувати навчання саме на юридичній логіці — як на одній з особливих матеріальних логік, котра виборює місце поряд з загальною, або формальною, логікою. Досягнути цієї мети не можливо без порівняння і паралельного засвоєння відповідних елементів загального й особливого у правильному мисленні фахівця у сфері правознавства: це визначило зміст навчального матеріалу, де поєднуються відомості з загальної логіки та юридичної логіки.

Створення як першого, так і другого видання підручника занурене у контекст все ширших докорінних перетворень, які набувають ознак наукової революції: парадигма формальної логіки знаходить свої межі, перестаючи бути «єдиним законним» представником науки логіки. З огляду на цю обставину стає зрозумілою підвищена увага до зале-

¹ Див., зокрема, рецензії фахівців з відомих вітчизняних центрів юридичної освіти: Юркевич О. Наука міркувати і спілкуватися правильно у правовому полі / Олена Юркевич // Філософська думка. – 2012. – № 2. – С. 119-122; Сумарокова Л. М. Про новий підручник з юридичної логіки / Сумарокова Людмила Миколаївна // Європейські перспективи. – 2012. – № 3. – Ч. 1. – С. 209-212. У 2012 році наша книжка посіла перше місце у Конкурсі на краще наукове, навчальне та періодичне видання в системі МВС України у номінації «Підручник».

жності норм і стандартів правильного мислення від того поля соціального простору, в якому воно розгортається, до побудови чи опрацювання юридичної аргументації, до недемонстративних умовиводів з імовірними засновками тощо.

Вважаємо своїм обов'язком висловити вдячність декану філософського факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна доктору філософських наук, професору *Івану Васильовичу Карпенку* і завідувачці кафедри логіки Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого доктору філософських наук, професору *Олені Миколаївні Юркевич*, котрі прорецензували рукопис цього підручника та запропонували низку слушних рекомендацій.

*Доктор юридичних наук, професор
академік Національної академії
правових наук України
Заслужений юрист України*

 О. М. Бандурка

*Доктор філософських наук,
професор
Заслужений працівник освіти
України*

 О. В. Тягло

Перелік скорочень

ГКУ — Господарський кодекс України 2003 року.

ГПКУ — Господарський процесуальний кодекс України 1992 року.

КАСУ — Кодекс адміністративного судочинства України 2005 року.

ККУ — Кримінальний кодекс України 2001 року.

КПКУ — Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 року.

КУпАП — Кодекс України про адміністративні правопорушення 1984 року.

ЦПКУ — Цивільний процесуальний кодекс України 2004 року.

Вступ

0.1. Навіщо вивчати науку логіки сьогодні?

Будь-якій нормальній людині притаманна **природна логіка**, інакше кажучи — здоровий глузд. Природна логіка набувається протягом поступового залучення особи, яка дорослішає, до повсякденної життєдіяльності родини і суспільства. Вона слугує підставою вирішення значної частини побутових і професійних проблем. Тоді навіщо слід опанувати ще й **науку логіки**?

У пошуках відповіді на це запитання спробуймо здолати найпростішу логічну хитрість, яку більше двох з половиною тисяч років тому вигадали грецькі софісти. Це так званий софізм «Рогатий».

«Усе, що ти не загубив, ти маєш.

Ти не загубив роги.

От же, ти маєш роги».

Або, у більш образливій формі, *«ти рогатий».*

Педагогічна практика показує, що переважна більшість студентів, яким демонструється цей софізм, наявність у себе рогів відмовляється визнати миттєво. Та з обґрунтованим спростуванням зовнішньо правильного висновку справа складніша. У типовій академічній групі тільки через декілька хвилин з'являються перші здогадки стосовно можливого рішення: вони пов'язуються з розумінням словосполучення «не загубив».

Поки що не будемо аналізувати рішення цієї задачі (див. далі підрозділ 2.1). Важливо усвідомити інше: навіть у людини з нормальним здоровим глуздом проста логічна хитрість здатна викликати певні утруднення. Але ж в аудиторії задачку пишуть на дошці, аналізують у спокійній обстановці й від її розв'язання або нерозв'язання у житті студентів нічого суттєво не зміниться. А уявіть собі, що подібну логічну хитрість застосує ваш опонент у політичній суперечці або у судовому процесі. Там потік інформації набагато щільніший і на дошці ніхто нічого не пише. Від миттєвого замішання у виявленні й точній кваліфікації

навмисної хитрості, від невміння переконливо піддати її критиці й спростувати може залежати ваш статус у суспільстві, майно чи свобода.

Навіть відчуваючи свою правоту чи невинуватість, на підставі однієї лише природної логіки скрутну ситуацію не здолати швидко і переконливо. Ось тут здатна допомогти наука логіки, ґрунтована на ній вміння критикувати. Тільки на цій основі у прийнятний у цивілізованій спільноті спосіб ви зможете довести опонентові, суддям чи суспільству, що насправді «не рогаті»!

Сказане зараз щодо потреби у вивченні логіки могло бути сказане і двісті або навіть дві тисячі років тому. Однак з середини ХХ століття з'явилися додаткові чинники, які суттєво актуалізують опанування «наукою міркувати». Це, перш за все, глобальне розширення і укріплення **інформаційного суспільства**, у середовищі якого останнім часом з'являються **зародки суспільств знань**. За наявних умов вже не обширні земельні угіддя чи потужні промислові підприємства гарантують процвітання і владу. Натомість успіху досягає той, хто володіє — у широкому сенсі цього слова — інформацією. Тобто той, хто більш вправно здатен продукувати, розповсюджувати, обробляти і використовувати постійно зростаючі й усе складніші інформаційні потоки сам чи надавати різноманітні інформаційні послуги користувачам у будь-якій точці земної кулі.

Переконливим свідченням у цьому відношенні виступає список найбагатших людей світу, опублікований у березні 2017 року американським фінансово-економічним журналом *Forbes*. Четвертий рік поспіль і вісімнадцятий раз за останні двадцять три роки цей список очолює Білл Гейтс. Приблизно чотири десятиліття тому він разом з Полом Алленом створили корпорацію *Microsoft* — сьогодні найбільшого у світі виробника програмного забезпечення¹. Третє місце у списку *Forbes* посідає американець Джеф Безос, «батько» компанії *Amazon* — відомого по усьому світові онлайн-рітейлера. Нарешті, п'ятірку найбагатших людей замикає Марк Цукерберг: його статки мають джерелом глобальну соціальну мережу *Facebook*. Тож екстраординарні успіхи щонайменше трьох з перших п'яти відзначених у рейтингу *Forbes* осіб прямо пов'язані з продукуванням чи використанням не нафти, металургійної продукції, зброї тощо, а саме інформації, інструментів та способів опрацювання нею.

В оприлюдненій у 2005 році всесвітній доповіді ЮНЕСКО «До суспільств знань» вказано, поміж іншого, що «кожен має бути у змозі легко

¹ Пол Аллен посів у списку *Forbes* 42 місце зі статками у 19,9 мільярдів доларів.

долати потоки інформації, що накочуються на нього, розвивати навички пізнання і критичного мислення для того, аби відрізнити “корисну” інформацію од “позбавленої користі”. Ця рекомендація важлива і тим, що застерігає від легковаження загрозами, внутрішньо притаманними інформаційному суспільству з зародками суспільств знань. Вони породжуються не тільки потоками «позбавленої користі» інформації, а й відомостями, що цілеспрямовано продукуються і розповсюджуються задля маніпулювання свідомістю людини, для введення в оману людських мас.

Різноманітні вияви **інформаційної війни** і, відповідно, заходи **інформаційної безпеки** сьогодні вже не є вигадками фантастів чи футурологів: вони усе частіше згадуються у повідомленнях ЗМІ та в документах серйозних органів влади держав усіх континентів. Так, за даними аналітичної статті впливової британської газети *The Financial Times*, опублікованої у лютому 2017 року, «хакерська група APT 28, котра вважається підрозділом Головного розвідувального управління Генштабу РФ, активна протягом як мінімум десяти років. Вона вже встигла завдати шкоди низці важливих військових і дипломатичних організацій на Заході. Серед її мішеней — TV5Monde, четверта найбільша французька телевізійна мережа; Academi (або Blackwater), одна з найбільших приватних військових компаній США; Міністерства оборони Франції й Угорщини, військові аташе НАТО, ОБСЄ, Державний департамент США та ін.».

«Застосування Російською Федерацією технологій гібридної війни проти України перетворило інформаційну сферу на ключову арену протистояння. Саме проти України Російська Федерація використовує найновіші інформаційні технології впливу на свідомість громадян, спрямовані на розпалювання національної і релігійної ворожнечі, пропаганду агресивної війни, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом або порушення суверенітету і територіальної цілісності України», — вказано у Доктрині інформаційної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 25 лютого 2017 року № 47/2017. Тож останніми роками Україна опинилась на передньому фронті інформаційної війни, що вимагає вправного володіння усім набором ефективних інструментів протидії агресору. Тут не вдасться обмежитися виключно державним моніторингом чи блокуванням шкідливих інформаційних ресурсів. Не менш актуальним є озброєння їх потенційних користувачів вмінням самостійно виявляти спроби ворожого впливу, оперативно і вправно їм протидіяти. Але це вимагає сучасних знань і умінь, ґрунтованих, зокрема, на новітній логіці та споріднених їй дисциплінах.

Отже, хоча корені логіки сягають Античності, по суті це одна з найбільш актуальних сьогодні царин науки і освіти. Необхідність її вивчення в українських навчальних закладах зумовлена як глобальними чинниками, породженими реаліями світового інформаційного суспільства з зародками суспільств знань, так і локальними, що виникли на тернистому шляху нашої країни до дійсної суверенності і незалежності, консолідованої демократії та процвітання.

0.2. Особливості логічної підготовки фахівців у сфері правознавства

Вміння правильно і ефективно мислити та спілкуватися вкрай важливе для досягнення успіху не тільки політиками, журналістами, бізнесменами, науковцями, а й адвокатами, суддями чи поліцейськими... Так, для працівника правоохоронних органів проблема розслідування правопорушення належить до осердя професійної діяльності. Її вирішення не можна досягнути без інтенсивних і часто-густо вельми складних розмислів, спрямованих на дослідження даних про правопорушення, висування версій того, що відбулося, їх перевірки. При цьому типовою виявляється ситуація, коли правопорушник чи його співучасники намагаються ввести правоохоронця в оману. Також може статися, що потерпілі чи свідки ненавмисно або навмисно нададуть сумнівні чи неповні відомості... Взагалі, розпізнавання і долання хиби чи недостовірності — вкрай важлива проблема теорії та практики. Вона тим складніша, чим правдоподібнішими виглядають хиба і ті ненавмисні помилки або навмисні хитрощі, якими її «обґрунтовують». Цілком зрозуміло, що без базових логічних знань і без оволодіння хоча б основними вміннями критики фахівець у сфері правознавства не тільки не зможе знайти правильне рішення проблеми, але й майже неминуче припуститься помилок. А важкою платнею за помилку адвоката, слідчого, прокурора, судді може стати невинувдане погіршення суспільного становища чи навіть втрата невинною людиною добробуту і свободи.

Критика так само стара, як і правильне мислення. Проте тривалий час її вважали чимось другорядним, у принципі тимчасовим — таким, що зрештою втратить значимість завдяки відкриттю Абсолютного Органону Пізнання, який дозволитиме безпомилково вирішувати будь-яку проблему, в тому числі й у сфері правознавства. Тисячі кращих умів усіх народів і часів — включаючи початок XX століття — віддали свої сили пошуку цього Органону. Їх зусилля не пропали дарма, хоча й дали

негативний результат. Сьогодні ясно, що Абсолютний Органон так само недосяжний, як, наприклад, Вічний Двигун або Еліксир Вічної Молодості. Тому суттєво зросла увага до систематичного вивчення різноманітних порушень правильного мислення, засобів їх виявлення, критики та долання. Більше того, ця царина розширює законне поле сучасної логіки, яка тепер вже не зводиться виключно до «науки мислити правильно».

Успішна критика можлива на різних підставах, наприклад на основі природної логіки, взагалі не обтяженої спеціальною науковою вучкою, або на основі витончених логічних числень, доволі віддалених від повсякденних ходів здоровому глузду. Позиція авторів цього підручника полягає, з одного боку, у визнанні неповноти вивчення логіки без засвоєння хоча б основних умінь критики, а з іншого — у використанні за підґрунтя критики відомостей з логіки у тому обсязі, який передбачається університетською освітою у галузі знань «Право». Можна коротко сказати, що пропонована книга подає **базовий для сучасного фахівця у сфері правознавства курс логіки з акцентованою критичною складовою**¹. Та орієнтація на потреби університетської підготовки саме такого фахівця становить підставу викладу особливої навчальної дисципліни, котру називають **юридичною логікою**².

Предтечею сучасної юридичної логіки визнається Готфрід Вільгельм фон Ляйбніц, який одержав юридичну освіту і в 1666 році захистив у Альтдорфському університеті дисертацію на здобуття ступеня доктора права. З часом він відзначив ту особливу *«манеру викладення»* давньоримських юристів, представлену, зокрема, у «Пандектах», котра за простотою, точністю та ясністю не поступається *«стилю геометрів»*. *«Якщо погодитися з деякими припущеннями, котрі вони роблять, гнучуючись на певному законі, звичай чи на якомусь правилі, прийнятому у них, то можна лише захоплюватися послідовністю їх висновків і практичних застосувань...»*, — так фон Ляйбніц описав одну з давніх маніфестацій юридичної логіки.

Майже три століття потому британський дослідник Стівен Тулмін наголосив, що *«протягом своєї історії логіка тяжіла до відходу від практично важливих питань щодо способів, за допомогою яких ми в змо-*

¹ Повніше вивчення підстав і засвоєння алгоритмів критичного мислення та комунікації вимагає спеціального навчання, яке передбачається після і на основі засвоєння базового курсу (юридичної) логіки.

² Пропонований далі виклад юридичної логіки в основному пов'язаний з кримінальним правом у єдності його матеріальної і процесуальної складових.

зі схопити та піддати критиці аргументи з різних галузей людської діяльності. Мав місце потяг до повної автономності, коли логіка перетворювалась на теоретичне дослідження самої себе, в такій же мірі вільне від безпосередніх практичних завдань, як і декотрі сфери чистої математики».

Натомість, наполягав Тулмін, «раціональна оцінка аргументів може базуватися на моделі юридичної практики. Вона має дослідити, чи є аргументація сумісною з певними базовими правилами процедури, а не з моделями геометричної демонстрації».

Таким чином, у сфері правознавства правильні міркування зазвичай спрямовуються не моделями математичного доведення, які тривалий час вважалися за універсальний взірєць досконалості: тут преvalюють інші власне юридичні дороговкази, різноманітні цінності та норми належного процесу.

Подальше обґрунтування і виклад юридичної логіки визначає зміст даного підручника. Тож, не забігаючи уперед, додамо тільки, що ця особлива логіка сприймається з більшою користю і розумінням у порівнянні з загальною, або формальною, логікою. Тому матеріал підручника поєднає відомості з загальної та юридичної логіки.

Підручник складається з трьох частин, розбитих на розділи, підрозділи і т. д. У першій частині «Основи логіки» подано прийнятний об'єм інформації, потрібний для розуміння загальної логіки і юридичної логіки. Врахування потреб підготовки сучасного фахівця у сфері правознавства тут здійснюється, зокрема, через узгоджене введення базових понять, законів і правил, стандартів загальної логіки та їх аналогів з юридичної логіки, ілюстративними прикладами з поля права. Друга частина «Логічні підстави окремих дій у юридичному процесі» організована відповідно до структури методу гіпотез, який охоплює, серед іншого, найзагальнішу стратегію процесу розслідування правопорушень. Поряд з матеріалом щодо різноманітних умовиводів у цій частині приділяється значна увага основам логіки запитання-відповіді. Третя частина «Логічні основи юридичної аргументації» спрямована на формування вмінь ефективної комунікації фахівця — як через критичне опрацювання одержуваних проблемних послань, так і конструювання та висловлення власних переконливих аргументів. Після кожного розділу пропонується список додаткової літератури, а також низка завдань, з допомогою яких студент зможе самостійно контролювати і вдосконалювати засвоєння навчального матеріалу.

У попередніх книгах авторів добре себе зарекомендували різні знаки: вони підказують читачеві, на що звернути особливу увагу, що

вивчити напам'ять і т. ін. Тому й у даному виданні будуть використані деякі з них.

Def

– від латинського слова «*definitio*», тобто «визначення» (позначене цим знаком рекомендується вивчити напам'ять).

NB!

– від латинського вислову «*Nota bene!*», що перекладається «Запам'ятай добре!» або «Зверни увагу!».

Ex

– від латинського «*exemplum*», тобто «зразок», «приклад».

Ми щиро сподіваємося, що друге видання підручника «Юридична логіка» посприє підготовці фахівців, які успішно відповідатимуть на різноманітні виклики не тільки вітчизняного, а і світового права XXI століття.

Основи логіки

Розділ I. Вихідне поняття про науку логіки

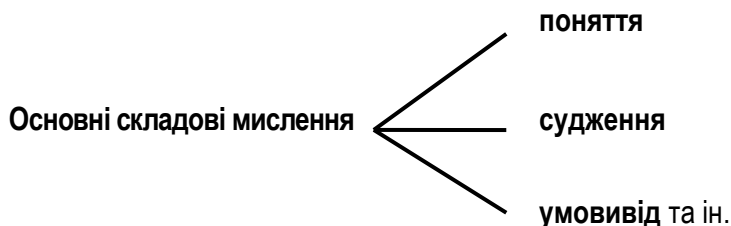
1.1. Загальна логіка і юридична логіка

Термін «логіка» походить від давньогрецького «λογος», що перекладається як «розум» і «слово», «мислення» та «мовлення», «пропорція» і т. ін. З огляду на це слід припустити, що наука логіки насамперед пов'язана з **активністю розуму, з мисленням**. Однак вияви мислення, за виключенням власного, доступні людині тільки опосередковано, зокрема через мовлення. Тож у переважній більшості випадків вивчається не «чисте мислення», а «зодягнуте у мову»: та це зовсім не виходить за межі кола припустимих значень давньогрецького «λογος».

Предметом логіки є не зовнішній світ, який досліджують фізика, хімія, соціологія, історія держави і т. ін., а особливий внутрішній світ людини — світ мислення, розмислів, що назовні являються, перш за усе, через відповідні **міркування**.

Чим відрізняється логіка від інших наук, котрі теж вивчають людське мислення: психології, когнітології, фізіології вищої нервової діяльності тощо? В пошуках відповіді на це питання, розглянемо, як «побудоване» мислення, з яких основних елементів воно складається.

Основними складовими мислення зазвичай називають **поняття, судження і умовиводи**. Хоча цей перелік і не є вичерпним (дуже важ-

лива, зокрема, і така складова як питання), однак для початку обмежимося саме ним.

Що являють собою ці основні елементи мислення?

Def

Поняття — думка, через яку мислиться певна множина предметів, виділена за їх спільними істотними ознаками.

Поняття висловлюється як термін, певне слово або словосполучення¹.

Так, за чинним українським законодавством у понятті малолітньої особи (**N**) мислиться певна множина людських істот завдяки таким їх спільним істотним ознакам: **W** — дитина; **y** — до досягнення нею чотирнадцяти років (п. 11 ч. 1 ст. 3 КПКУ).

Структура даного поняття включає головну частину — ознаку **W** — і побічну частину — ознаку **y**. Загалом ознака, що становить головну частину, відповідає на запитання «хто?» або «що?», вона завжди одна. Побічна частина може включати одну, дві або більше ознак, що відповідають на запитання «який?», «яка?», «яке?».

Існує загальна для будь-якого поняття структура:

NB!

$N = Wy...$

Вона — **інваріант** даної основної складової мислення. Правильно побудоване поняття повинне відповідати вказаному інваріантові, який ще називають **логічною формою** поняття — незалежно від того, що саме у ньому мислиться. Відхилення побудови поняття від природної для нього логічної форми породжує логічні помилки, зрештою — хибу чи оману.

Перейдемо далі до розгляду судження, взявши за основу один з найбільш розповсюджених його видів — категоричне атрибутивне судження.

Def

Судження — думка, яка стверджує наявність або відсутність у предмета певної ознаки і буває або істинною, або хибною.

Судження артикулюється як висловлювання.

За **логічним значенням** судження (і відповідне йому висловлювання) буває істинним або хибним.

Ex

Аристотель є батько логіки.

Структура наведеного категоричного атрибутивного су-

¹ Аби відрізнити поняття од відповідного йому терміна, останній зазвичай береться у лапки. Наприклад, говоритимемо про поняття логіки і термін «логіка».

дження включає такі елементи: **суб'єкт S**, тобто поняття про предмет думки, наразі це **S = Аристотель**; **предикат**, поняття про ознаку, що приписується предмету, **P = батько логіки**; суб'єкт і предикат з'єднані **зв'язкою** — ϵ (зв'язкою можуть бути ϵ — не ϵ , був — не був, були — не були і т. ін.). Тож маємо:

S — P.

Вочевидь, логічне значення наведеного судження — істина¹. Та чи завжди виділених на його прикладі елементів достатньо для того, щоб формувати цілком зрозумілі думки чи точно оцінювати їх логічні значення? Коли думатимемо, наприклад, що *обвинувачені були виправдані*, чи не виникатиме невизначеність щодо того, *всі* або лише *деякі* обвинувачені виправдані? Аби уникнути подібної невизначеності, надати підставу для правильного розуміння і оцінювання суджень, треба доповнити їх елементний склад (те саме стосується й відповідних висловлювань).

NB! До складу суджень вводяться ще **квантори**. Надалі використовуватимемо **квантор загальності** (передається в українській мові словами «усі», «всякий» і т. ін., позначається як \forall) та **квантор існування** («деякі», «окремі» і т. ін.; позначається як \exists).

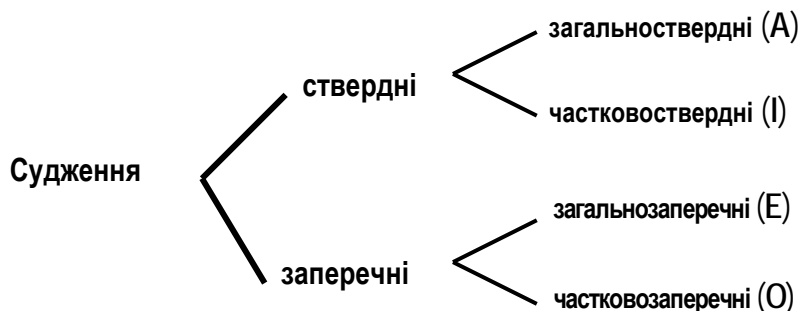
Залежно від наявності того чи іншого квантора судження поділяються **за кількістю** на **загальні** та **часткові**. Ще бувають **одиничні** судження, але квантор одиницності вводити не будемо, в ньому потреби немає: ідентифікувати одиничне судження зазвичай не важко, бо його суб'єктом виявляється одиничне поняття (докладніше з цього приводу див. підрозділ 3.1).

Судження також поділяються **за якістю** — на **ствердні** і **заперечні**. Формальною підставою такого поділу є характер зв'язки: якщо зв'язка — ϵ , була і т. ін., то судження ствердне; якщо зв'язка — не ϵ , не була і т. ін., то судження заперечне.

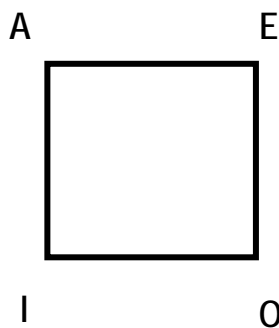
Поєднаємо далі поділ на підставі якості з поділом на підставі кількості в одну класифікацію.

¹ Хоча відомі різні концепції істини, у цьому підручнику дотримуватимемося найбільш широко визнаної – **кореспондентської**. За цією концепцією, судження є істинним, коли воно відповідає реальності, якої стосується. Зрозуміло, що судження є хибним, коли не відповідає реальності. Хиба – це заперечення істини, і навпаки.

Об'єднана класифікація суджень за якістю-кількістю

Легко запам'ятати вказані види суджень (і відповідних висловлювань) з допомогою наведеного нижче **логічного квадрата**. При цьому загальноствердне судження позначається літерою **А**, частковоствердне — **І**, загальнозаперечне — **Е**, частковозаперечне — **О**.

Ех

Усі правопорушники затримані.

Правопорушник І. П. Іванов не є українцем.

Перше з наведених суджень включає квантор \forall , тому за кількістю воно загальне. Зв'язка тут в явному вигляді не виражена, але оскільки предикат (*затримані*) приписується суб'єкту (*правопорушники*), то за якістю воно — ствердне. Загалом же це судження виду **А**, загальноствердне. Друге судження, вочевидь, є одиничним заперечним.

NB!

Множині категоричних атрибутивних суджень притаманна загальна структура (тут знак \square позначає один із кванторів (\forall, \exists), а риска — зв'язку):

$$\square S \text{ — } P.$$

Таким чином, як і у випадку з поняттями, маса суджень, незалежно від того, чого вони стосуються, мають одну загальну структуру, або логічну форму. Відхилення побудови судження від цього інваріанту породжує логічні помилки.

А чи можна дійти подібного висновку і для умовиводів?

Def

Умовивід — думка, через яку з одного або декількох суджень виводиться нове.

Умовивід висловлюється як вивід.

У процесі пізнання чи у спілкуванні умовиводи можуть використовуватися як для виведення зовсім нового судження, **висновку**, так і для обґрунтування вже відомого — **тези**.

Ex

Всі люди смертні.

Сократ — людина.

Сократ — смертний.

Наведений приклад — вид дедуктивного умовиводу. Він характеризується тим, що висновок випливає з вихідної інформації у необхідний спосіб.

Сократ — філософ з Афін.

Платон — з Афін.

Імовірно, Платон — філософ.

Тут маємо умовивід іншого виду — неточну аналогію. Для неї характерний не необхідний, а імовірнісний зв'язок між засновками і висновком.

Умовиводи розрізняються за предметом думки, складом і характером зв'язку своїх елементів. Однак і тут існує інваріантна логічна форма:

$$\frac{A_1, A_2 \dots A_x}{C}.$$

У цій формі $A_1, A_2 \dots$ — **засновки**, тобто судження, в яких фіксується вихідна інформація; C — **висновок**, судження, в якому міститься нова одержана інформація. Риса під засновками позначає логічний зв'язок більшої або меншої сили між цими засновками і висновком. Вказана загальна форма конкретизується залежно від виду умовиводів.

NB!

Узагальнимо сказане відносно структури понять, суджень, умовиводів: кожна з основних складових мислення має свою усталену форму — інваріант, який не залежить від того, що мислиться. У правильному розмислі (і відповідному міркуванні) необхідно дотримуватися цих інваріантів; форма думки будь-якої складності і про будь-що не може відхилятися від слідування природним інваріантам, інакше виникатимуть логічні помилки.

Форми основних складових мислення і побудованих з них за певними законами складніших конструкцій думки традиційно становлять предмет логіки. Оскільки така логіка концентрується тільки на формальному аспекті правильного мислення, її й називають **формальною**. Оскільки формальна логіка абстрагується від предмету думки, тобто стосується мислення про всі предмети у будь-якому полі соціального простору, вона є **загальною**.

З огляду на сказане стає зрозумілою особливість формальної логіки порівняно з іншими науками про людське мислення, вона фіксується у наступному робочому визначенні.

Def

Загальна, або формальна, логіка — це наука про форми і закони правильного мислення.

Та чи вичерпує загальна логіка всю науку логіки? Дискусії з цього приводу точаться дотепер, однак у нашій книжці дотримуватимемося позиції, яку представляє, зокрема, відомий німецький філософ XX століття Мартін Гайдеггер. В опублікованій у 1928 році книзі «Метафізичні основи логіки» він зазначив таке.

*«Будь-яке реальне мислення має свою тему, тому воно пов'язується з певним об'єктом, тобто з визначеним буттям, котре у кожному випадку знаходиться перед нами: певна фізична річ, геометричний об'єкт, історична подія, "лінгвістичний феномен". Ці об'єкти (речовинної природи, простору, історії) належать різним доменам... Мислене визначення, тобто формування концепту, в різних доменах відбувається по-різному. Наукове дослідження мислення в кожному випадку виявляється відповідно різним: логіка мислення у фізиці, логіка математичного мислення, філологічного, історичного, теологічного і, зрештою, філософського мислення. Логіка цих дисциплін пов'язана з певним змістом. Це — **матеріальна логіка**... Мислення, узятє як мислення про щось, з довільним змістом, є формальним — у протилежність матеріальному, котре релевантне своєму змістові... Загальна логіка, як знання формального мислення, є **формальною логікою**».*

З наведеного випливає, перш за все, необхідність визнання зобов'язаної своїм існуванням різнорідному досвіду мислення матеріаль-

ної логіки, точніше — **низки особливих матеріальних логік**, поряд з загальною. Тож природно припустити існування особливої **юридичної логіки** разом з математичною, філософською і т. ін.

Даний висновок суголосний положенням вже згадуваної книги Стівена Тулміна «Використання аргументу», опублікованої у 1958 році. У ній заявлено, серед іншого, що *«з часів Аристотеля логіки визнали привабливою для себе математичну модель. Однак "ідеалізована логіка", до якої веде математична модель, не в змозі забезпечити серйозну практичну дієвість. Поряд з цією "ідеалізованою логікою" має право на існування "працююча логіка", ґрунтована на юридичній моделі»*.

За Тулміном, *«міркування у тому або іншому полі слід оцінювати на підставі прийнятих у ньому норм, і слід очікувати, що ці норми залежатимуть від поля їх прийняття. Достойнства, яких вимагають від міркувань в одному полі, виявляються такими, що підлягають виключенню для цілком прийнятної аргументації у іншому»*.

Оскільки норми і стандарти правильних розмислів та міркувань суттєво залежать од вибору того поля, або домену, в якому розгортається розумова активність, і у сфері правознавства природно прийняти логіку, побудовану за юридичною моделлю, то специфіка такої — юридичної — логіки визначається не тільки полем її застосування, а й відповідними йому особливими нормами та стандартами правильності.

Тож наука логіки не вичерпується загальною логікою. Поряд з нею має місце особлива юридична логіка — як одна з множини матеріальних логік, дійсна у сфері правознавства.

Відштовхуючись від дефініції загальної логіки як науки про закони і форми правильного мислення, дамо таке визначення юридичної логіки — це наука про закони і форми правильного у сфері правознавства мислення у сфері правознавства.

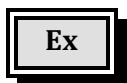
1.2. Матеріальні й логічні помилки

За царину точності і достовірності, де немає місця сумнівам та невідповідним помилкам, інколи вважають математику. Для цього існують певні підстави — точність «мови математики», чіткі правила математичних операцій. Проте і математика, особливо новаторська, не здатна уникнути помилок зовсім! Це засвідчив, наприклад, видатний французький вчений ХХ століття Жак-Соломон Адамар.

«Коли помилки роблять хороші математики, що не є рідкістю, вони невдовзі це помічають і виправляють. Щодо мене (а мій випадок — це

випадок багатьох математиків), то я їх роблю набагато частіше за моїх учнів, але я їх завжди виправляю так, що не залишається жодного сліду в кінцевому результаті...»

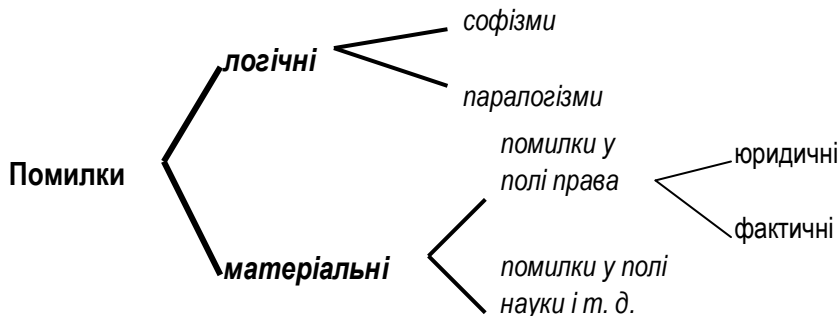
Тож навіть математики не застраховані від помилок. А що казати про фахівців у сфері правознавства, які зазвичай працюють за умов недостатніх чи сумнівних даних, недосконалого законодавства, запеклої боротьби протилежних сторін, в якій зовсім не виключені свідомі хитрощі?!

За даними В. М. Кудрявцева, наведеними у «Русских ведомостях» від 13 лютого 1997 року, тільки за попереднє десятиріччя кількість помилкових вироків з вищою мірою покарання становила близько тридцяти відсотків від загальної кількості вироків.

За своєю природою помилки мислення поділяються на **матеріальні** й **логічні**. Матеріальні помилки пов'язані з порушенням, наприклад, законів фізики, правил математичних обчислень чи норм належного юридичного процесу. Зрозуміло, що ідентифікація і виправлення такого роду помилок — задача тієї чи іншої конкретної сфери науки і практики.

Класифікація помилок мислення

Специфіка суто логічних помилок у тому, що вони універсальні, тобто зустрічаються в будь-якому полі соціального простору — всюди, куди сягає людська думка. Часто вони виявляються тим чинником, котрий ініціює або «підтримує» матеріальні помилки. Тоді знання логіки виявляється необхідною умовою успішного додання і таких комбінованих помилок.

Логічні помилки поділяються за своїм походженням. Ті, що виникають випадково і не спрямовані на свідоме введення в оману, називають **паралогізмами**. Коли ж помилки створюються навмисно і мають за мету «обґрунтування» хибних суджень, оману, то маємо справу з со-

фізмами. Зрозуміло, що в різних ситуаціях одна й та сама за змістом помилка може виступати і як паралогізм, і як софізм.

Отже, людський розум не є всесильним і бездоганим, його активності загрожують порушення, помилки того чи іншого роду. Розуміючи це, слід не ідеалізувати будь-які теоретичні студії чи повсякденну практику, а тверезо готуватися до того, щоб своєчасно попереджувати, ідентифікувати і виправляти помилки, породжувану ними хибу чи оману. Без науки логіки і пов'язаного з нею вміння критичного мислення тут не обійтися.

1.3. Вираження мислення у мові

За визначенням предмет логіки обмежений мисленням, усвідомленим і сформованим у поняттях, судженнях, умовиводах і т. ін. Та мислення, розумова активність — вельми **динамічний ідеальний процес**. Коли людина прагне зафіксувати свої розмисли чи через спілкування донести їх зовнішньому адресатові, аудиторії, мислення «зодягається» у **мову**.

Мова за своєю природою складається з **матеріальних знаків**, простих і складних. Наш життєвий світ взагалі повен усіляких знаків. Чоловік дарує жінці букет квітів: це не просто купа запашних рослин, а певний знак — кохання, дружнього ставлення, прощання... Дії водія спрямовуються знаками регулювальника, тимчасовими і постійними дорожніми знаками, розміткою дороги. У той же час ці дії самі можуть бути знаками недосвідченості, стану втоми чи сп'яніння і т. ін. Проте у цій книзі ми матимемо справу головно з мовними знаками. Взагалі ж знаки і знакові системи вивчає окрема наука — семіотика (з грецької *σημειον* — знак).

Постійно стикаючись з різноманітними знаками, необхідно їх розуміти. **Зрозуміти знак** — це встановити відповідну йому думку, її **значення** і **смысл** (інколи кажуть — предметне значення і смислове значення).

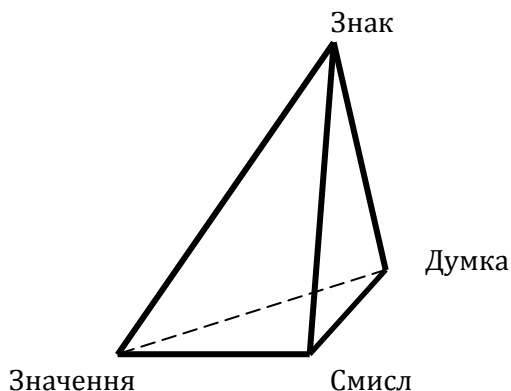

Рисунок 1

Нехай маємо складний знак — написану комбінацію літер англійської мови — однослівний термін «logic». Освічена людина, яка знає англійську, скаже, що даний термін представляє поняття про певну науку — логіку. Тож логіка — це предметне значення поняття логіки і терміна «логіка». Відповідний смисл — перелік істотних ознак логіки, які відрізняють її від будь-чого іншого в світі. З'ясувавши це, ми зрозуміємо, що ж стоїть за терміном «logic» (хоча це зовсім не означає, що ми тим самим засвоїмо усю науку логіки). Якщо ж слово «logic» побачить неписьменна людина чи та, котра не знає англійської, воно для неї не матиме вказаного значення і смислу.

Мова є надзвичайно складною багатофункціональною системою.

Ех

«Усі суб'єкти права власності є рівними перед законом».

Залежно від задуму промовця чи контексту це висловлювання може виконувати як функцію **оповіді** про стан справ, наведення фактичних даних, так і **імперативну функцію** (наприклад, вимога захисту рівності суб'єктів права власності).

У цій книзі насамперед матимемо справу з оповідною, або **нарративною**, функцією мови. Коли ж зустрічатимемося з іншими її функціями, то будуть наводитись додаткові роз'яснення.

Мова не є пасивним і «абсолютно прозорим одягом» думки, вона здатна видозмінювати її, інколи до невпізнанності. Згадаємо у такому зв'язку хоча б геніальний рядок Федора Тютчева: *«Мысль изреченная есть ложь...»*. Довгий час філософи і логіки абстрагувалися від зазначеної обставини, вважаючи усний чи письмовий вираз точним представником думки. Натомість відмінність розмислу й відповідного йому міркування, нетотожність явлень думки, «зодягненої» у різні мови, проблема їх правильного розуміння чи перекладу — усе це знаходиться у фокусі сучасних логіко-філософських студій.

NB!

У рамках нашого підручника в основному доцільно дотримуватися того спрощення, що мовні одиниці — різноманітні терміни, висловлювання, виводи і т. ін. — точно представляють основні складові мислення — поняття, судження, умовиводи і т. ін. Припускатимемо, якщо не зроблено спеціальних застережень, що вивчення висловлених думок є вивченням думок «в умі».

Логіка виробила свою **штучну мову**.

Розглянемо, наприклад, таке категоричне висловлювання: *«Усі професійні юристи шанують і вивчають логіку»*. Воно складне, складене з двох простих. Позначимо його прості елементи як **a** і **b**, а саме: **a** — *«Усі професійні юристи шанують логіку»*, **b** — *«Усі професійні юристи ви-*

вчають логіку». Тоді воно набуде вигляду (**a** ∧ **b**): тут використовується ще логічний знак ∧, який відповідає українським сполучникам «і», «та». Коли поглибити аналіз, то розглядуване складне висловлювання набуде наступного вигляду:

$$(\forall S - P_1) \wedge (\forall S - P_2), \text{ або } (\forall S - (P_1 \wedge P_2)).$$

«Переклад» виразів природної мови на штучну мову логіки, приклад чого наведений вище, називається **логічною формалізацією**. Фахівці встановили певні правила, за якими з одержаними через формалізацію виразами — формулами — можна точно оперувати, повністю абстрагуючись від їх значення. Це дозволяє, серед іншого, алгоритмізувати процеси порівняння різних виразів, виведення одних виразів з інших, що важливо, зокрема, у перспективі розробки штучного інтелекту. Однак у переважній більшості полів соціального простору, включаючи і поле права, логічна формалізація використовується не часто. Тому і ми будемо звертатися до неї тільки тоді, коли це приносить користь.

Хоча у сфері правознавства логічна формалізація зазвичай не грає першорядної ролі, тут важлива особлива — **юридична формалізація**. Вона полягає у «перекладі» тих чи інших виразів природної мови на мову юридичну. Цій мові притаманна, насамперед, однозначність і більша точність термінів, висловлювань та виводів, деталізація щодо юридично істотних обставин та подій, що дозволяє їх краще описувати, кваліфікувати і т. ін.

NB!

Отже, найчастіше безпосереднім предметом логічних досліджень є **міркування, «зодягнуте» у мову мислення**. Тому логіку інколи визначають **як науку про закони і форми правильного міркування**. Однак наведене раніше визначення загальної логіки **як науки про закони і форми правильного мислення** з відповідними роз'ясненнями зберігає силу.

Додаткова література

1. Вступ до сучасної юридичної логіки / В. Д. Титов, В. В. Навроцький та ін. — Харків : Ксилон, 2001. — Розділи 1, 2.
2. Ивлев Ю. В. Логика для юристов. — 5-е изд., перераб. и доп. / Ю. В. Ивлев. — Москва : Проспект, 2014. — Главы I, II.
3. Кириллов В. И., Старченко А. А. Логика / В. И. Кириллов, А. А. Старченко. — Москва : Высшая школа, 1995. — Глава I.

4. Конверський А. Є. Логіка: підручник / А. Є. Конверський. — Київ : Центр учбової літератури, 2012. — Розділи I, II, III.

5. Тягло О. В. Чи існує особлива юридична логіка? / О. В. Тягло // Форум права. — 2017. — № 1. — С. 188-194 [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://FP_index.htm_2017_1_33.pdf

6. Хоменко І. В. Логіка для юристів : підручник / І. В. Хоменко. — Київ : Юрінком Інтер, 2001. — Розділи 1, 2.

7. Heidegger M. The Metaphysical Foundations of Logic / Martin Heidegger; translated by M. Heim. — Bloomington : Indiana University Press, 1984. — vii, 241 p.

8. Toulmin S. E. The Uses of Argument / S. E. Toulmin. — Cambridge : Cambridge University Press, 1958. — 261 p.

Завдання для самоконтролю

1. Сформулюйте визначення загальної логіки і юридичної логіки, поясніть їх схожість та відмінність.

2. Сформулюйте визначення основних складових мислення, наведіть приклади.

3. Які основні складові міркування відповідають поняттю, судженню, умовиводу?

4. Чи можна вивчати мислення безпосередньо, «не зодягаючи у мову»? Відповідь поясніть.

5. Чи дозволяє поліграф, або детектор брехні, «читати чужі думки»?

6. Що таке логічний квадрат? Наведіть приклад суджень **А, Е, І** та **О** однієї матерії.

7. У чому полягає логічна формалізація? Навіщо вона потрібна?

8. У чому полягає юридична формалізація? Наведіть приклад і поясніть.

9. Поясніть логічну форму поняття, судження, умовиводу.

10. Виявіть складові логічної форми наведених далі понять і формалізуйте ці поняття.

Ex

Розглянемо для прикладу поняття *капіталу*. Щоб розв'язати поставлене завдання, слід дізнатися, які суттєві ознаки відповідного предмета думки фіксує це поняття. В одному зі словників знаходимо, що «*капітал — це вартість, яка приносить додаткову вартість*». Аналізуючи дане визначення, виділяємо головну частину поняття — *вартість* (вона відповідає на запитання «що?»). Ще одна ознака відповідає на запитання «яка?» і тому

складає побічну частину розглядуваного поняття: *яка приносить додаткову вартість*. Тож логічна форма поняття *капіталу* (і відповідного йому терміна «*капітал*») включає дві ознаки, перша з них становить головну частину логічної форми, а друга — побічну. У формалізованому вигляді одержуємо: $N = Wy$.

- a. Поняття.
- b. Дрібне хуліганство¹.
- c. Крадіжка.
- d. Логіка.

7. З'ясуйте елементи логічної форми наведених суджень і формалізуйте їх. Визначте також їх якісну і кількісну характеристики, логічне значення.

Усі громадяни України заповнили декларації про свої прибутки.

Ех

Аналізуючи, знаходимо, що наведене просте судження включає $S = \text{громадяни України}$; $P = \text{заповнили декларації про свої прибутки}$; квантор загальності — *усі*. Зв'язка, що приписує предмету думки ознаку, явно не подана, але зрозуміла. Тому маємо у формалізованому вигляді: $\forall S — P$.

Дане судження є загальноствердним. Його логічне значення — хибна, оскільки відомі дані про ухилення окремих громадян нашої країни від заповнення декларацій про прибутки.

- a. Логіка — наука про правильне мислення.
- b. Жоден прецедент не є джерелом права.
- c. Деякі закони втратили свою силу.
- d. Усі судження мають квантори.

8. Чи співпадають основні елементи наведених суджень? З'ясуйте якісні та кількісні характеристики цих суджень. Чи співпадають їх логічні значення?

Ех

Хіларі Клінтон не є президентом США.

Жодна жінка не була президентом США.

Аналіз показує, що у першому судженні суб'єктом виявляється поняття *Хіларі Клінтон*, предикатом — *президента США*. Зв'язка —

¹ Для виконання цього і подібних завдань слід звертатися до визначень, наведених у чинному законодавстві. Так, відповідно до ст. 173 КУпАП, «*дрібне хуліганство – нецензурна лайка в громадських місцях, образливе чіплення та інші подібні дії, що порушують громадський порядок і спокій громадян*».

не є. Тож маємо справу з одиничним заперечним судженням. На початку 2017 року його логічне значення — істина.

У другому судженні суб'єкт — поняття *жінки*, а предикат — *президента США*, зв'язка — *не була*. За явно вираженим квантором загальності — *жодна* — і зв'язкою визначаємо, що друге судження — загальнозаперечне (**E**). Наразі воно істинне.

Тож наведені судження мають у різні способи висловлені заперечні зв'язки, однакові предикати, а їх логічні значення співпадають.

a. *Жоден дилер не є брокер.*

Цей дилер є брокер.

b. *Усі майори є в душі підполковники.*

Кожен майор — в душі підполковник.

c. *Права громадян України захищаються законом.*

Окремі права громадян України не захищаються законом.

9. Проаналізуйте наведені далі умовиводи, з'ясуйте їх засновки і висновки. На вашу думку, який у кожному з них — необхідний чи імовірнісний — зв'язок між засновками і висновком?

a. *Усі підозрювані у вчиненні цього злочину затримані. Петро — підозрюваний у вчиненні цього злочину, отже Петро затриманий.*

b. *Марі, Тереза і Федір — підозрювані у вчиненні цієї крадіжки. Марі затримана. Тереза затримана. Федір затриманий. Отже, усі підозрювані у вчиненні цієї крадіжки затримані.*

c. *Іван — сержант поліції, який відслужив десять років і звільнився за власним бажанням. П'єр — сержант поліції, який відслужив десять років. Мабуть, П'єр теж звільнився за власним бажанням.*

Розділ 2.

Основні закони логіки та типові їх порушення

Мислення чи міркування, яке претендує на правильність, має підпорядковуватись певним логічним нормам. Найбільш загальні серед них традиційно називають **основними законами логіки**. Їх виділено чотири: **закон тотожності, закон несуперечності, закон виключеного третього і закон достатньої підстави**.

NB!

Вказані закони є наріжним каменем загальної логіки. Беручи до уваги теоретичну і практичну небезпеку їх порушення, слід їх засвоювати за таким алгоритмом:

- вивчити формулювання закону напам'ять;
- запам'ятати типові порушення закону;
- проаналізувати учбові завдання і самим знайти оригінальні приклади порушення законів (передусім, у відомостях зі сфери ваших професійних інтересів, а також у повідомлення в Інтернеті, в газетах і т. ін.), піддати їх критиці.

Такий алгоритм забезпечить не тільки знання основних законів логіки, але й уміння ефективно використовувати їх у будь-якій теоретичній і практичній діяльності, вправно протидіяти випадковим чи свідомим їх порушенням.

2.1. Закон тотожності

Закон тотожності вимагає: «Будь-яка думка в межах даного розми-
слу повинна залишатися тотожною собі».

NB!

Цей закон фіксує вимогу відносної стабільності й визначеності понять, суджень й інших складових певного розмислу, адже інакше він перетвориться на хаотичну активність, що постійно змінюється і тому не в змозі дійти правильних висновків, знайти чи обґрунтувати істину, спростувати хибу.

Типовими порушеннями закону тотожності є дві помилки: **підміна поняття і підміна тези**.

Суть підміни поняття полягає у тому, що в межах даного розмислу в одне і те саме поняття вкладаються спочатку одні, а потім інші, не тотожні першому смисл і значення; коли ж розмисел висловлюється, то

певний термін, слово чи словосполучення, представляє різні поняття. Така підміна призводить до помилкових висновків чи до непорозуміння у спілкуванні.

У наведеному у вступі до даного підручника софізмі «Рогатий» у першому засновку зі словосполученням *«не втратив»* пов'язується поняття *не втратив, маючи*, а у другому — *не втратив взагалі, навіть не маючи*. Ясно, що це не тотожні поняття. У природній мові з випадками, коли один і той же мовний «одяг» криє під собою різні поняття, ми зіштовхуємося досить часто.

Підміна поняття — не випадкова помилка. Вона має глибоке коріння в усіх природних мовах — англійській, українській, російській, японській... Це коріння — явище **полісемії**, або багатозначності, слів. Та полісемія сама по собі — ще не помилка, а лише підґрунтя можливого порушення.

Навіть найпростіше слово *«так»* багатозначне і може бути джерелом підміни поняття, проти чого попереджає наведене далі повідомлення.

Ex

«Як інтерпретувати “хай” (“так”) ваших японських партнерів

Коли говорить західний бізнесмен, японець часто вимовляє слово “хай” (“так”). Це “хай” означає — так, я розумію вас, а не — так, я з вами згоден. Для надійності завжди слід вважати, що японець не висловлює власної думки і не ухвалює рішення, а тільки підтверджує, що зрозумів сказане вами».

Таким чином, щоб правильно зрозуміти японця і не зробити помилкового висновку про його наміри, слід розрізняти поняття, що можуть вкладатися у слово *«хай»*, і не підмінити одне іншим.

Але тут виникає ключове запитання: *«Як зрозуміти, яке саме поняття криється за розглядуваним терміном?»*. Тобто у який спосіб із множини усіх можливих його значень знайти найбільш відповідне? Це зазвичай визначається **контекстом** розглядуваних міркувань. Зокрема, перед спілкуванням з представником іншого народу або якоїсь соціальної групи виправданим буде дізнатися, перш за все, про типові риси її світогляду, мовлення, усталені правила спілкування. Далі доцільно з'ясувати особливі властивості саме цієї конкретної особи, її життєвий досвід, оточення, лексикон, наміри, обставини спілкування тощо. Все зазначене утворює загальний контекст міркувань і висловлювань людини.

NB!

Друге типове порушення закону тотожності — підміна тези.

Суть підміни тези полягає в тому, що доведення або спростування даного судження чи відповідного висловлювання — тези T_1 — підміняється доведенням або спростуванням тези T_2 , не тотожної вихідній. Підміна тези буває двох видів — **часткова** і **повна**.

З частковою підміною тези маємо справу, наприклад, тоді, коли доведення висловлювання політичного діяча *«Усі громадяни країни підтримують нашу політичну партію»* підміняється опитуванням думки більшої чи меншої частини громадян і фактично доводиться, що *«Деякі громадяни країни підтримують нашу політичну партію»*. У даному випадку T_1 і T_2 відрізняються тільки за своєю кількісною характеристикою: замість загальної T_1 доводиться часткове висловлювання тієї ж матерії T_2 . Проте з доведення істинності часткового T_2 істинність загального T_1 з необхідністю не випливає.

Повна підміна тези зустрічається тоді, коли T_1 і T_2 відрізняються не тільки за кількістю, але й за суб'єктом чи предикатом, тобто за матерією.

Одним з поширених різновидів повної підміни тези є **аргумент до людини** (*argumentum ad hominem*). Ця логічна помилка полягає в тому, що замість доведення або спростування тези по суті переходять до розгляду особистих якостей того, хто її висловив (його інтелектуального рівня, моральних якостей, політичних поглядів тощо), а потім на цій підставі оцінюють тезу. Наведений далі приклад з історії судочинства у Давньому Римі добре ілюструє це порушення закону тотожності.

Ex

«У скрутному становищі опинився Красс на процесі Гнея Планка (91 р.), проти якого виступав син відомого правника Марк Юній Брут, що спеціалізувався в обвинуваченнях і мав за це прізвисько “Наклепник”. Брут помістив двох секретарів і, щоб принизити Красса, наказав їм читати водночас його промову за Нарбонську колонію, де Красс атакує сенат, і промову про закон Сервілія, де Красс захищає сенат. Це було покаранням за політичну хиткість Красса, а також засобом настроїти проти нього суддів.

Красс спочатку захищався, а потім пішов в атаку. У відповідь на двох читців Брута він викликав трьох читців і дав їм у руки книги батька Брута з цивільного права. Читці почали читати перші рядки книг, де згадувались маєтки, що батько Брута залишив своєму синові, а той розтринькав. Супроводжуючи читання відповідними коментарями, Красс виставив Брута перед суддями марнотратником батьківської спадщини і людиною безпунтного способу життя, змусивши забути його обвину-

вачення проти себе. Бруту довелося гірко розкаятися у тому, що він викликав читців».

Повчальність наведеного фрагмента полягає у тому, що він демонструє обопільне застосування аргументу до людини представником обвинувачення і захисником. Але чи стосуються їхні аргументи справи Гнея Планка й знаходження правильного її рішення? Вочевидь, ні. Тут обговорення суті справи підміняється оцінкою особистих якостей обвинувача і захисника, які беруть участь у процесі, тобто обопільними спробами компрометації. Досвідчені і розумні судді не будують рішення на «доказах» такого ґатунку.

Звернувшись до чинного КПКУ, у ч. 1 ст. 88 знайдемо наступне: *«Докази, які стосуються судимостей підозрюваного, обвинуваченого або вчинення ним інших правопорушень, що не є предметом цього кримінального провадження, а також відомості щодо характеру або окремих рис характеру підозрюваного, обвинуваченого є недопустимими на підтвердження винуватості підозрюваного, обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення»*. Зрозуміло, що зазначене відповідає забороні аргументу до людини як порушення закону загальної логіки. Однак у ч. 2 ст. 96 того самого КПКУ вказано, що *«для доведення недостовірності показань свідка сторона має право надати показання, документи, які підтверджують його репутацію, зокрема, щодо його засудження за завідомо неправдиві показання, обман, шахрайство або інші діяння, що підтверджують нечесність свідка»*. Як бачимо, в цьому випадку допускається заміна доведення тези **T₁** про недостовірність показань свідка доведенням **T₂**, що він має погану репутацію, оскільки десь-колись давав неправдиві показання і т. ін. Тож аргумент до людини легалізовано! І це — не випадковість. Канадський фахівець Даглас Волтон констатував, наприклад, що *«міркування, котре виходить з довіри до особи свідка і доходить висновку про довіру до сказаного ним, може бути прийнятним видом аргументації. Воно прийнятне, якщо використовується у рамках більшої доказової бази або якщо більш об'єктивних і базованих на фактах доказів для прийняття рішення бракує. Помилка виникає у тому випадку, коли вага аргументу до людини переоцінюється чи він береться поза зв'язком з іншими доказами»*. Таким чином, виважене використання аргументу до людини у передбачених законодавством випадках — досить усталена й розповсюджена у світовій сфері правознавства практика. Вона вказує на наявність тут особливих норм правильності міркувань, котрі виходять за межі загальної логіки: ці норми має досліджувати, їхнє застосування має впорядковувати особлива юридична логіка.

Ще одним типовим випадком повної підміни тези виявляється **аргумент до милосердя** (*argumentum ad misericordiam*). Він спрямова-

ний на те, щоб викликати у опонента або судді відчуття жалості й завдяки цьому схилити його до бажаного, проте не завжди правильного чи обґрунтованого рішення.

Ех

«Слабкість своєї позиції він (лорд Пальмерстон) прикривав *argumentum ad misericordiam*, видаючи себе за жертву безпринципного зговору», — якось відзначив Карл Маркс.

До порушень закону тотожності відносять також **логічну диверсію**, сутність якої буде розглянуто далі у підрозділі 7.2.

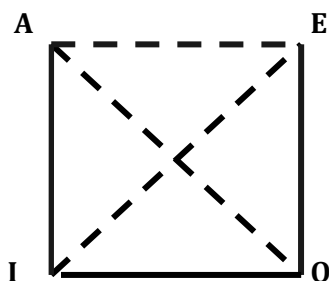
Дотримання закону тотожності є передумовою коректного застосування усіх інших законів загальної логіки, формальної правильності розмислу чи міркування у будь-якому полі соціального простору. Однак у сфері правознавства цей закон припускає виключення, яке полягає у допущенні у передбачених чинним законодавством випадках застосування аргументу до людини. Інакше кажучи, з огляду на особливу логіку юридичних міркувань аргумент до людини безумовною помилкою не є.

2.2. Закон несуперечності

Закон несуперечності говорить: «**Два несумісні судження не можуть бути істинними водночас, хоча б одне з них необхідно хибне**».

НВ!

Для прояснення цього формулювання уточнимо, які судження (і відповідні їм висловлювання) є **несумісними**. До множини пар несумісних суджень відносяться такі: **A — E**, **A — O**, **E — I**. У вже відомому логічному квадраті судження зазначених пар поєднані пунктирними лініями.

A: Усі бізнесмени міста чесні.

E: Усі бізнесмени міста не чесні.

I: Деякі бізнесмени міста чесні.

O: Деякі бізнесмени міста не чесні.

До множини пар несумісних належать також судження, одержані одне з одного шляхом **прямого заперечення**: в українській мові операція заперечення фіксується, зокрема, словами «**Невірно, що...**». Напри-

клад: «Курс долара сьогодні впав» і «Невірно, що курс долара сьогодні впав».

Закон несуперечності загалом є застосовним тоді, коли відносно усіх складових думки чи її мовного виразу, що піддається аналізу, виконується закон тотожності. Для наведеного вище прикладу це означає, що повинні співпадати суб'єкти і предикати суджень, ці судження мають відповідати одному і тому ж самому моменту часу, розглядатися в одному і тому ж відношенні тощо. Інакше кажучи, порівнювані судження мають знаходитися в одному і тому ж самому контексті або принаймні у суттєво споріднених контекстах. Якщо ж, наприклад, перше з них належить мешканцю України, а друге — мешканцю Німеччини, то їхні суб'єкти — поняття *курсу долара* — не будуть, взагалі кажучи, тотожними, так само як нетотожна поведінка курсів долара в різних країнах. Тож у випадку суттєвої розбіжності контекстів розмислів чи міркувань закон несуперечності застосовувати слід дуже обережно. Адже судження і висловлювання, що зовні видаються несумісними, можуть бути одночасно істинними внаслідок фактичної відмінності їх складових.

Порушення закону несуперечності буде полягати у визнанні істинності двох несумісних суджень, висловлювань.

NB!

Історія надає приклади такої помилки.

Ex

«Одного разу до Сократа прийшов сусід і сказав, що він посварився з іншим сусідом. Виклавши свою думку відносно суті справи, він запитав мудреця: “Хіба я не правий?”. Той відповів: “Ти маєш рацію, сусіде”.

Протягом невеликого часу до нього прийшов другий сусід і, артикулювавши своє, несумісне з думкою першого, судження, теж запитав: “Хіба я не правий?”. Сократ відповів: “Так, сусіде, ти маєш рацію”. “Як же так, — вигукнула дружина Сократа Ксантіна, котра все чула, — і перший має рацію, і другий?!” “Так, дружино, маєш рацію і ти”, — вже без будь-яких вагань відповідав мудрець з Афін».

Сократа зрозуміти не важко. Він не схотів сваритися ані з першим сусідом, ані з другим, ані тим більше зі своєю дружиною. Однак, точно кажучи, в своєму миролюбстві він порушив закон несуперечності.

Небезпека порушення закону несуперечності у царині адміністративного менеджменту пояснена, зокрема, у стандартній рекомендації керівникам.

Ex

«Не повідомляйте суперечливу інформацію, вказуючи афективному працівнику одну причину його звільнення, тоді як усім іншим доведено іншу. Щоб уникнути конфлікту, деякі

керівники повідомляють людині, котру звільняють, що її посаду скорочено, а іншим — що звільнюваний не справлявся з роботою. Але така поведінка викликає недовіру у підлеглих і примушує їх замислюватися, чи чесно поводить з ними керівник».

Дотримання закону несуперечності — умова правильності кримінального провадження на всіх його стадіях. Якщо, наприклад, висновки суду, викладені у судовому рішенні, містять істотні суперечності, то судове рішення вважається таким, що не відповідає фактичним обставинам кримінального провадження і за певних додаткових умов підлягає скасуванню чи зміні (див. ст. 411 КПКУ).

Юридична логіка визнає закон несуперечності, але його формулювання тут має суттєві особливості. Вони визначаються, перш за все, тим, що у сфері правознавства значення доказів чи рішень набувають тільки «зодягнуті у мову» думки, правильно зафіксовані висловлювання, міркування. Крім того, наприклад, у КПКУ відсутнє поняття істини, а відповідна оцінка висловлювань-доказів здійснюється через звернення до поняття **достовірності** (ч. 1 ст. 94 КПКУ, порівн. також ч. 3 ст. 86 КАСУ, ч. 3 ст. 212 ЦПКУ)¹. З огляду на це закон несуперечності доцільно сформулювати у такий спосіб: **«Два несумісні висловлювання не можуть бути достовірними водночас, хоча б одне з них необхідно недостовірне».**

Порушенням закону несуперечності буде ствердження одночасної достовірності двох несумісних висловлювань. Виявлення цього порушення вимагає дій з його усунення: на це спрямований, зокрема, ч. 4 ст. 96 КПКУ: *«Свідок може бути допитаний щодо попередніх показань, які не узгоджуються із його показаннями».*

2.3. Закон виключеного третього

Якщо два несумісні судження не можуть бути водночас істинними, то чи можуть вони бути водночас хибними? Щоб відповісти на це запитання обґрунтовано, розглянемо пари несумісних суджень.

¹ Поняття достовірності й недостовірності суджень та відповідних їм висловлювань, в тому числі юридичних доказів, дискутуються з часів Г. В. фон Ляйбніца та Ч. Беккарія. Та наразі обмежимося тільки двома зауваженнями: по-перше, зазначена пара не тотожна парі понять істинності й хибності; по-друге, вона несе на собі суттєвий відбиток конкретної ситуації і стану тієї особи, яка міркує і промовляє. За Беккарія, наприклад, *«мірилом достовірності є зацікавленість людини говорити або не говорити правду».*

A: Усі підозрювані за цією справою є мігранти.

E: Усі підозрювані за цією справою не є мігранти.

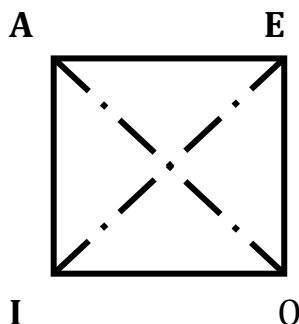
Зрозуміло, що цілком природна ситуація, коли обидва наведені несумісні судження хибні. Тоді істину слід шукати поза цією парою, наприклад у судженні **O**: Деякі підозрювані за цією справою не є мігранти.

Перейдемо до наступної пари несумісних суджень.

E: Усі підозрювані за цією справою не є мігранти.

I: Частина підозрюваних за цією справою — мігранти.

У випадку хибності першого з суджень друге обов'язково істинне, і навпаки. Водночас хибними судження цієї пари бути не можуть, тому істину слід шукати всередині неї, а не в якомусь третьому судженні. Цей же висновок розповсюджується і на **A — O**. Відношення між складовими зазначених пар називають відношенням **суперечності**. У наведеному далі логічному квадраті суперечні судження з'єднані штрих-пунктиром.

До суперечних суджень також належать одержані одне з одного шляхом прямого заперечення.

З урахуванням сказаного закон виключеного третього вказує: «**Два суперечні судження не можуть бути водночас хибними, одне з них необхідно істинне**».

Порушення закону виключеного третього полягає у визнанні одночасної хибності двох суперечних суджень і у пошуках третього істинного. Проте «**третього не дано**» («tertium non datur»).

Прикладом порушення закону може бути модифікація історії з Сократом, коли б він відмовив у істині обом своїм сусідам, думки яких знаходились у відношенні суперечності.

NB!

У межах юридичної логіки, з огляду на зазначене наприкінці попереднього підрозділу, закон виключеного третього доречно сформулювати так: **«Два суперечні висловлювання не можуть бути водночас недостовірними, одне з них необхідно достовірне»**. А порушення цього закону полягатиме у ствердженні одночасної недостовірності двох суперечних висловлювань, наприклад показань свідків.

Вимога «третього не дано» втілена у ст. 373 КПКУ, в якій вказано тільки два види вироку суду: виправдувальний і обвинувальний. Врешті-решт суд повинен визнати підсудного або невинуватим, або винуватим у розглядуваному кримінальному правопорушенні.

2.4. Закон достатньої підстави

NB!

Закон достатньої підстави говорить: **«Будь-яка думка визнається істинною, якщо вона одержала достатню підставу»**.

А що є **достатня підстава**? Відповідь на це запитання залежить від природи висновку, що виводиться, або тези, що потребує обґрунтування: до складу достатньої підстави можуть входити закони природи чи норми права, математичні аксіоми чи раніше доведені теореми, різного роду фактичні дані тощо¹. Однак з огляду на загальну логіку існують дві обов'язкові умови визнання підстави достатньою:

- думка або система думок **p**, що висувається за достатню підставу, повинна бути напевне істинною;
- між підставою **p** і тезою **q** повинен існувати необхідний логічний зв'язок.

Поєднання вказаних умов називатимемо **загальнологічним стандартом доведення**: за його дотримання теза **q** доведена, тобто визнається напевне істинною

Відомі два типових порушення закону достатньої підстави. Вони називаються **«основна помилка»** і **«не впливає»**. Ці помилки пов'язані з невиконанням тієї чи іншої з двох зазначених вище умов (зрозумі-

¹ Нагадаємо, що з суто логічної точки зору висновок і теза є судженнями. Вони відрізняються тим, що висновок — це нове судження, яке виводиться з засновків, а теза — вже відоме судження, яке висувається для доведення або спростування. З огляду на закон достатньої підстави все, що стосується висновку, стосується і тези, і навпаки.

міло, що у випадку невиконання обох умов водночас закон порушується тим більше).

Перше порушення закону — «основна помилка» — трапляється тоді, коли у підставу закладається хиба. А чому заборонено використовувати за достатню підставу хибу? Просте і переконливе пояснення цьому якось дав видатний британський логік Бертран Рассел.

Ех

«Одного разу Рассел доводив своєму співрозмовнику: з того, що два плюс два дорівнює п'яти, випливає, що він — Папа Римський. Справді, віднімемо від обох сторін рівняння $2 + 2 = 5$ по 3. Отримаємо $1 = 2$. Якщо співрозмовник стверджує, що Рассел не є Папою Римським, то цей Папа і Рассел — дві різні особи. Але оскільки $1 = 2$, то Папа і Рассел — це одна і та ж сама особа».

Тож виходячи з хиби, можна «довести» що завгодно, у тому числі і, наприклад, помилкову оцінку економічної ситуації в країні або несправедливий вирок суду. Задля уникнення теоретичних помилок і практичних негараздів, недостовірності чи омани логіка й забороняє посилатися на хибу.

Друге порушення закону достатньої підстави — помилка з назвою «не впливає» — трапляється тоді, коли за підставу береться, можливо, й істина, але **необхідний** зв'язок між нею і тезою або висновком відсутній. Тобто з запропонованої підстави потрібне не впливає з необхідністю, як, наприклад, у наведеному далі випадку **поспішного узагальнення**.

Ех

«Турист-англієць висадився у Кале, на узбережжі Франції. У країні перший раз. Зустрічає француза — той рудий. Занотовує у щоденнику: “Перший день. Зустрів француза, той рудий”. Йде далі і зустрічає другого француза, знову рудого. Занотовує у щоденнику: “Зустрів другого француза — рудий. Усі французи руді”».

Чи будуть висновки, одержані завдяки недостатній підставі, напевне хибними? Наявність підстави, яка не є достатньою, вказує лише на необґрунтованість висновку, а не на його очевидну хибність. Більше того, належна істинна підстава, яка не є достатньою, усе ж з більшою або меншою силою здатна підтримати висновок, хоча і не довести його.

В реальній життєдіяльності — на досягнутому тут-і-зараз рівні знання, за умов обмеженості часу, браку якихось необхідних ресурсів — далеко не завжди можна точно дотриматися загальнологічного закону достатньої підстави. Однак він задає певний ідеал обґрунтування думок, міркувань і раціональної комунікації у соціальному просторі.

У межах юридичної логіки закон достатньої підстави приймається з істотними змінами. Низка статей КПКУ регламентує **доказування**, тобто складання і наведення такої **сукупності доказів**, котра становитиме достатню підставу, наприклад, визнання винуватості обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення тощо (ст. 17, глава 4 КПКУ «Докази і доказування» та ін.).

За ч. 1 ст. 94 КПКУ *«слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд оцінюють кожний доказ з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів — з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення»*. Якщо вимоги належності й достовірності, що висуваються до окремих доказів та їх узгодженої сукупності, мають аналоги у загальній логіці — вимоги релевантності, тобто відповідності, й істинності, то умова **допустимості** є особливістю сфери правознавства. Тож до юридично прийнятної достатньої підстави висувається додаткова вимога допустимості доказів.

У ст. 62 Конституції України в узагальненому вигляді зазначено, що *«обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом»*. Відповідно, за ч. 1 ст. 86 КПКУ у кримінальному провадженні доказ вважається допустимим, якщо він отриманий у порядку, встановленому чинним законодавством, зокрема КПКУ.

У господарському судочинстві за ч. 2 ст. 34 ГПКУ *«Належність і допустимість доказів», «обставини справи, які відповідно до законодавства повинні бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватись іншими засобами доказування»*.

NB!

Достатня підстава, прийнятна з огляду на загальну логіку, але отримана у незаконний спосіб, юридично достатньою не є. Вона не може бути використана при ухваленні процесуальних рішень, на неї не може спиратися суд.

Важлива модифікація закону достатньої підстави у сфері правознавства породжена введенням до чинного КПКУ **стандарту доведення**, або **доказування**, винуватості особи — *«поза розумним сумнівом»* (ч. 2 ст. 17, п. 2 ч. 1 ст. 91).

Стандарт доказування «поза розумним сумнівом» («beyond reasonable doubt») сьогодні є елементом міжнародного кримінального правосуддя, а також належного кримінального процесу в США і в деяких інших країнах світу. Дискусії щодо його точного розуміння не вщухають дотепер. Та наразі обмежимося роз'ясненням, запропонованим одним з найвидатніших британських суддів ХХ століття лордом Деннінгом. На його думку, результат доказування поза розумним сумнівом *«не мусить досягати точної достовірності, проте повинен мати якийсь*

високий рівень імовірності. Доказування поза розумним сумнівом не означає доведення поза тінню сумніву. Однак закон зазнав би невдачі у захисті суспільства, якби у визначені способу відправлення правосуддя слід було б враховувати химерні ймовірності. Коли докази проти особи є настільки сильними, що залишають лише віддалену можливість рішення на її користь, яка піддається відхиленню твердженням “це, звичайно, можливо, але аж ніяк не імовірно”, то маємо доказування поза розумним сумнівом, але ніщо, менше за це, не є достатнім».

Спрямованість наведеного роз’яснення подвійна. По-перше, воно застерігає проти небезпеки «химерних ймовірностей», тобто найслабших змоглядних можливостей, врахування яких здатне суттєво загальмувати відправлення правосуддя або навіть увести його на безплідний шлях долання «дурної безкінечності». Інакше кажучи, наявність тієї чи іншої «тіні сумніву», котра не має потенціалу суттєвого впливу на рішення, не є підставою гальмування чи відмови від нього. По-друге, якщо «тінь сумніву» щодо висловленого обвинувачення переходить певну межу імовірності й тому потрапляє до області розумних сумнівів, це визнається за підставу визнання обвинувачення недоказаним і, відповідно, виправдання обвинувачуваного.

Поряд зі стандартом «поза розумним сумнівом», який визнається найсильнішим і застосовується у кримінальних провадженнях, відомі й інші, наприклад, «перевага у доказах» («preponderance of the evidence») та «ясні й переконливі докази» («clear and convincing evidence»), визнані, зокрема, у цивільному праві країн світу. Наявність зазначених чи подібних до них стандартів доказування у сфері правознавства свідчить про певне послаблення вимог до юридично прийнятої достатньої підстави порівняно з тими, які висуваються у загальній логіці: це послаблення стосується як доказів, так і зв’язку між ними та висновком (рішенням, вимогою і т. ін.), котру вони обґрунтовують.

Ex

22 січня 2016 року в прямому ефірі «Шустер Live» голова фонду Олександра Литвиненка у Лондоні Олександр Гольдфарб заявив: «Російська влада разом з Андрієм Луговим і Дмитром Ковтуном наразі звинувачена у вбивстві. Це визнав англійський суд, і їхні думки обґрунтовані. По відношенню до Лугового і Ковтуна це рішення було прийняте поза будь-яких сумнівів за кримінальним стандартом, а по відношенню до російської влади й президента Путіна рішення було прийняте за балансом імовірності. Тому використана формула “імовірно”. Так чи інакше, це юридично встановлений факт».

За наведеним повідомленням було застосовано різні стандарти доведення причетності до події злочину тих, кому інкримінується виконання вбивства, і тих, хто його, імовірно, організував чи замовив.

NB!

З огляду на сказане, у межах юридичної логіки закон достатньої підстави може бути сформульований у такий спосіб: **«Будь-яке висловлювання визнається доказаним і вважається за достовірне, якщо воно одержало юридично достатню підставу»**. При цьому юридично достатня підстава визначається прийнятим тут-і-зараз стандартом доказування, включаючи вимогу допустимості доказів.

У КПКУ неодноразово підкреслюється відповідальність різних учасників кримінального провадження за відомості, що ними надаються. Наприклад, *«у разі допиту свідка він попереджається про кримінальну відповідальність за відмову давати показання і за давання завідомих неправдивих показань, а потерпілий — за давання завідомих неправдивих показань»* (ч. 3 ст. 224). Очевидно, що логічне значення цієї статті полягає у попередженні основної помилки та, врешті-решт, неправильних процесуальних рішень слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду.

Додаткова література

1. Ивин А. По законам логики / А. Ивин. — Москва : Молодая гвардия. 1983. — Главы 5,6.
2. Кириллов В. И., Старченко А. А. Логика / В. И. Кириллов, А. А. Старченко. — Москва : Высшая школа, 1995. — Глава VI.
3. Конверський А. Є. Логіка : підручник / А. Є. Конверський. — Київ : Центр учбової літератури, 2012. — Розділ I, §5.
4. Тягло О. В. До роз'яснення понять достовірності та недостовірності / Тягло Олександр Володимирович // Вісник Кримінологічної асоціації України № 3 : збірник наукових праць. — Харків : Золота миля, 2013. — С. 233-242.
5. Хоменко І. В. Логіка для юристів / І. В. Хоменко. — К. : Юрінком Інтер, 2001. — Розділ 1, § 4; розділ 5, §4.

Завдання для самоконтролю

1. Сформулюйте загальнологічний закон тотожності, вкажіть його типові порушення.
2. Чи припускається аргумент до людини у юридичних міркуваннях? Відповідь поясніть.

3. Сформулюйте загальнологічний закон несуперечності, вкажіть його типове порушення.

4. Поясніть особливість формулювання закону несуперечності у юридичній логіці.

5. Сформулюйте загальнологічний закон виключеного третього і вкажіть його типове порушення.

6. Поясніть особливість формулювання закону несуперечності у юридичній логіці.

7. За логічним квадратом вкажіть різницю області визначення закону несуперечності і області визначення закону виключеного третього.

8. Сформулюйте загальнологічний закон достатньої підстави, вкажіть його типові порушення.

9. Поясніть особливість формулювання закону достатньої підстави у юридичній логіці.

10. В чому полягає стандарт доказування «поза розумним сумнівом»? Наведіть приклад і поясніть його.

11. Чи можуть наведені далі судження бути водночас достовірними? За яких умов?

a. «Він палить» і «Невірно, що він палить».

b. «Обвинуваченого за справою Іванова визнано винуватим» і «Невірно, що обвинуваченого за справою Іванова визнано винуватим».

12. Наведіть приклади:

a. двох одночасно хибних несумісних суджень;

b. двох одночасно істинних суджень однієї матерії й з однаковою кількісною характеристикою, але різної якості;

c. двох суджень однієї матерії, які одночасно не можуть бути ані істинними, ані хибними;

13. Проаналізуйте наведений нижче фрагмент, що описує відкриття фундаментального фізичного закону.

«Найбільш разючим прикладом є принцип Карно. Карно встановив його, виходячи з хибних гіпотез. Коли виявилось, що теплота не має властивості існувати незмінно, але може бути перетворена у роботу, ідеї Карно зазнали цілковитого забуття. Але з часом Клаузіус повернувся до них і вони остаточно взяли гору. Теорія Карно в її вихідному вигляді містила разом із правильними відношеннями також й інші, що були неправильні, являли собою уламки старих ідей... Клаузіус просто відкинув ці останні, як зрізують у дерева гілки, що позасихали. У результаті з'явився другий основний закон термодинаміки...»

а. Чи можна на підставі хибних засновків отримати істинний висновок? Чи буде він достатньо обґрунтованим?

б. У чому, з логічної точки зору, полягала переробка Клаузіусом обґрунтування принципу Карно? Яку логічну помилку він усунув?

с. Чи є правильними міркування Клаузіуса? Чи обов'язково погоджуватись з висновком Клаузіуса?

д. Чому принцип Карно у поданні самого Карно не був прийнятий науковим співтовариством? Чи обов'язково було не погоджуватись з висновком Карно?

14. Проаналізуйте наведені далі висловлювання з огляду на наявні у них передумови порушення основних законів логіки або самі ці порушення.

а. *«Друзі мої, друзів не існує»* (Іммануїл Кант).

б. *«Якщо ви не любите собак, то, значить, ви просто не вмієте їх готувати»* (Східне прислів'я).

с. *«Перша умова безсмертя — смерть»* (Станіслав Єжи Лец).

д. *«Атех писала вірші, але достовірно відоме лише одне з її висловлювань, котре звучить наступним чином: різниця між двома “так” може бути більшою за різницю між “так” і “ні”»* (Мілорад Павич).

15. Які закони логіки або їх порушення треба взяти до відома, аби зрозуміти сутність описаних далі ситуацій?

а. **«Засвоїв»**

На навчальному семінарі для продавців ведучий розповідає, як можна зламати вибагливого покупця.

Якщо ваш клієнт удається до узагальнень типу “Будь-яка нормальна людина віддає перевагу іномарці”, перепитайте — “Невже будь-яка?”. А якщо стверджується, що усі страхові компанії — здирижки, спитайте — “Невже усі?”.

Це безпрограшний аргумент, підбив підсумок ведучий семінару, тому що жодне з узагальнень не є абсолютним.

В цей момент пролунав голос слухача: “Невже жодне?”» (Р. Стівен).

б. *«Чудово! — вимовив Рудін. — Такими чином, по-вашому, переконань немає?»*

– Немає і не існує.

– Це ваше переконання?

– Так.

– Як же ви кажете, що їх немає? Ось вам уже одне, на перший випадок. Усі в кімнаті переглянулися і посміхнулись» (І. С. Тургенєв).

с. *«Лікарю! Я злавав руку!»*

– У якому місці?

– На кухні...»

d. «Когда говоришь, надо опускать все лишнее, — сказал Король.

– Со мной нет ничего лишнего. Мне нечего опускать, — ответил Шляпочник и потупился.

– Ну вот, говоришь, что нечего опускать, а сам глаза опустил, — сказал Король» (Людс Керрол).

15. Критично проаналізуйте наведений фрагмент однієї написаної за радянських часів газетної статті. У чому полягає описана у ній логічна помилка?

«Бригадир одного з підприємств виявив, як тут жартують, “зайву ініціативу”. Декому зі спеціалістів та керівників комбінату це не сподобалося, і вони почали ганьбити робітника, обходячи стороною суть його пропозиції. Тон цієї невдалої кампанії задавав колишній головний інженер. Цей прямо стверджував, ніби бригадир шукає легкого життя, жене-ться за довгим карбованцем...».

16. У ч. 1 ст. 337 КПК зазначено: «Судовий розгляд проводиться лише стосовно особи, якій висунуте обвинувачення, і лише в межах висунутого обвинувачення відповідно до обвинувального акта, крім випадків, передбачених цією статтею». Вимогу якого закону логіки покладено в підґрунтя цієї норми права?

17. На уникнення яких логічних помилок спрямовані наступні фрагменти КПКУ?

a. «Якщо перешкод для допиту свідка не встановлено, головуючий у судовому засіданні приводить його до присяги такого змісту:

“Я, (прізвище, ім'я, по батькові), присягаю говорити суду правду і лише правду”...» (ч. 2 ст. 352).

b. «Слідчий, прокурор має право провести одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей у їхніх показаннях...» (ч. 9 ст. 224).

c. «...головуючий попереджає експерта про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку» (ч. 1 ст. 356).

d. «Обвинувальний вирок не може ґрунтуватися на припущеннях і ухвалюється лише за умови доведення у ході судового розгляду винуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення» (ч. 3 ст. 373).

e. «Суд має право за власною ініціативою або за заявою учасника кримінального провадження чи іншої заінтересованої особи виправити допущені у судовому рішенні цього суду описки, очевидні арифметичні

помилки незалежно від того, набрало судове рішення законної сили чи ні» (ч. 1 ст. 379 КПКУ).

18. Чи враховується вимога ч. 1 ст. 159 КАСУ *«Судове рішення повинно бути законним і обґрунтованим»* загальнологічним стандартом доведення? Відповідь пояснити.

19. *«Підозра, обвинувачення не можуть ґрунтуватися на доказах, отриманих незаконним шляхом»* (ч. 3 ст. 17 КПКУ). Чи входить зазначена вимога до загальнологічного стандарту доведення? До стандарту доказування «поза розумним сумнівом»?

Розділ 3.

Логічні операції з поняттями

Вихідні відомості щодо поняття — однієї з основних складових мислення — були наведені у підрозділі 1.1. Вони потребують подальшого доповнення з тим, щоб з'ясувати, як розуміти поняття і правильно оперувати з ними.

У сфері правознавства першорядне значення мають артикульовані чи записані думки, насамперед закони, докази і процесуальні рішення. Тож у межах юридичної логіки слід приділяти підвищену увагу мовним представникам юридичних понять, юридичним термінам.

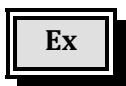
3.1. Зміст і об'єм поняття

Логіка вивчає і використовує два основних параметри поняття — **об'єм** і **зміст**. Ці ж параметри стосуються і терміна, в який «вдягається» поняття.

Об'єм, або обсяг, поняття — мислима у даному понятті множина предметів.

Зміст — сукупність спільних істотних ознак предметів, котрі мисляться у даному понятті.

Термін «*обвинувачення*» і відповідне йому поняття обвинувачення за п. 13 ч. 1 ст. 3 КПКУ у своєму змісті поєднують такі ознаки: *W* — *твердження*; *y* — *про вчинення певною особою діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність*; *z* — *висунуте в порядку, встановленому цим Кодексом*. Об'єм даного терміна — множина усіх висловлених у просторово-часових межах дії КПКУ тверджень виключно з ознаками *y* і *z*.

За об'ємом терміни поділяються на **пусті**, **одиничні** і **загальні**. Наприклад, термін «*президент*» сьогодні є загальним остільки, оскільки його обсягом виявляється множина, до якої входять президент США, президент Франції, президент України і т. ін. Термін «*діючий президент України*» наразі є одиничним, оскільки до його обсягу входить лише одна особа. А термін «*діючий президент СРСР*» у 2017 році виявляється, вочевидь, пустим.

Вказаний поділ є не абсолютним, а відносним до місця, часу та деяких інших обставин, котрі визначають **універсум** використання конкретного поняття, відповідного йому терміна (з латини *universum* —

«усе існуюче» або «всесвіт»). Так, термін *«діючий президент СРСР»* в універсумі 1990 року був не пустим, а одиничним, адже у той час діяв перший і єдиний президент Радянського Союзу М. С. Горбачов. Поняття *янгола*, загальне в універсумі віруючого християнина, в універсумі атеїста вважається пустим.

3.2. Відношення між поняттями

Маючи на меті правильно розуміти і застосовувати поняття, будувати з них зрозумілі судження та робити коректні умовиводи, розглянемо різні відношення між ними. Ці відношення визначаються залежно від об'ємів розглядуваних понять і зображуються у вигляді **колових схем**, або кіл Ейлера. З огляду на сказане вище розумітимемо, що як об'єми понять, так і співвідношення між ними залежать від того універсуму, в якому вони наразі розглядаються.

Коли об'єми двох понять мають спільні елементи, ці поняття і відповідні їм терміни називаються **сумісними**, інакше вони є **несумісними**.

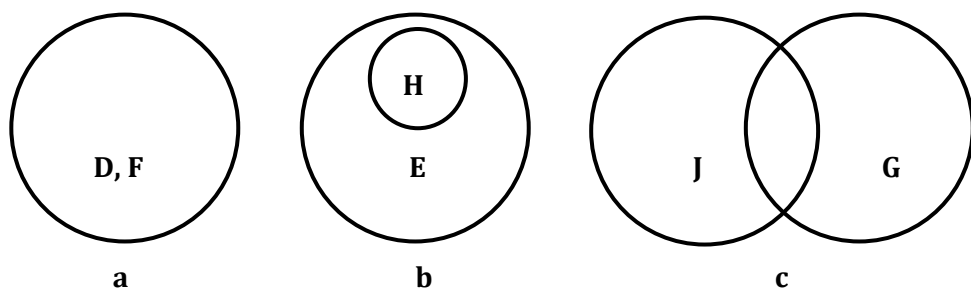

Рисунок 2

До сумісних термінів відносяться **тотожні D і F** (їх об'єми повністю співпадають, рис. 2a); **підпорядковані** (об'єм одного з них — **видового H** — є частиною обсягу іншого — **родового E**; видовий термін **підпорядкований** родовому, рис. 2b); такі, що **перетинаються** — **J** та **G** (об'єми термінів співпадають лише частково, рис. 2c).

Терміни *«неповнолітній»* і *«особа, котра не досягла вісімнадцятирічного віку»* за українським законодавством тотожні (хоча на території сучасної Японії вони не є тотожними, адже в цій країні повноліття настає з двадцяти років). Терміни *«поліцейський»* і *«спортсмен»* знаходяться в відношенні перетину. Термін *«неправомірна вигода в значному розмірі»* під-

порядковане терміну «*неправомірна вигода*», тобто перший з них є видовим у відношенні до другого — родового (див. ст. 368 ККУ).

До несумісних термінів відносяться **супідрядні** родовому терміну **М** (на рис. 3а позначені **К** і **Л**). Особливими випадками супідрядності термінів є **протилежність** **Р** і **Q** (рис. 3б) та **суперечність** **R** і **U** (рис. 3с).

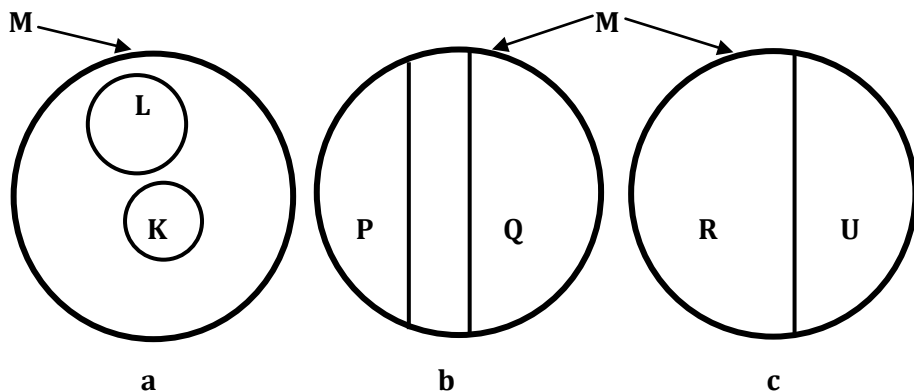

Рисунок 3

Ex

Терміни «*повнолітній*» (**U**) і «*неповнолітній*» (**R**) знаходяться у відношенні суперечності, а терміни «*абсолютно чесна людина*» (**P**) і «*абсолютно нечесна людина*» (**Q**) — протилежності, адже у спектрі супідрядних термінів «*людина*» (**М**) вони займають крайні позиції. Терміни «*дідання*» (**К**) і «*досудове слідство*» (**Л**) супідрядні родовому — «*форма досудового розслідування*» (п. 4, 6 ч. 1 ст. 3 КПКУ).

Зауваження щодо співвідношення термінів «*дідання*» і «*досудове слідство*» не всі одразу можуть зрозуміти, адже далеко не кожен знає, що у них схоплюється, чим вони відрізняються одне від одного. Цей приклад наводить на думку: завжди, коли зіштовхуються з новим поняттям або пояснюють будь-кому термін, виникає потреба у двох операціях — **визначенні** і **поділі**. Ці операції розкривають основні логічні параметри поняття і його мовного представника — зміст і об'єм. Завдяки цьому поняття і термін, який йому відповідає, стають зрозумілими.

У чинному КПКУ існує окрема стаття, мета якої полягає у роз'ясненні основних термінів через фіксацію їх змісту чи об'єму. Це сприяє їх однаковому розумінню і застосуванню на всіх стадіях кримі-

нального провадження, виключає необхідність наново розкривати їх значення у кожній ситуації, де вони застосовуються.

В опануванні основними операціями з поняттями чи термінами необхідно дотримуватись такої послідовності:

- вивчити визначення операції й правила її виконання;
- запам'ятати можливі порушення правил, тобто типові помилки;
- проаналізувати навчальні і навести свої приклади кожної з помилок, піддати їх критиці, вказати шляхи усунення.

3.3. Операція поділу поняття і типові її порушення

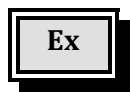
Def Поділ — логічна операція, що розкриває об'єм родового поняття через перелічування відповідних йому видових понять.

Щодо операції поділу поняття (і відповідного йому терміна) слід взяти до уваги: вона має особливий логічний сенс. Адже буквально не поділяється, наприклад, поняття *ствердного судження* на дві частини — *ствердне* і *судження*. Уявному поділу на частини піддається об'єм родового поняття, множина предметів, що мислиться у ньому. Причому з кожною з отриманих у такий спосіб підмножин зіставляється якесь нове — видове — поняття (і термін): саме в цьому полягає логічний поділ. Тож поділ поняття поєднує два пов'язаних процеси: уявне ділення об'єму родового поняття на підмножини, а також співставлення родового і видових понять, уведених для мислення виділених підмножин.

NB! У структурі логічного поділу є три елементи: **подільне** (родове поняття), **члени поділу** (видові поняття), **підстава поділу**. Підстава поділу — це ознака (або сукупність ознак), за якою виконується поділ. Як бачимо, підставою поділу поняття *судження* (подільне) на поняття *ствердного судження* і *заперечного судження* (члени поділу) виступає якість судження (або, інакше, зв'язка між суб'єктом і предикатом, що визначає якісну характеристику судження).

Залежно від характеру підстави логічний поділ поділяється на види: **дихотомічний поділ** і **поділ за видозміною ознаки**.

В перекладі з грецького «дихотомія» означає поділ на дві частини. Вона доволі груба і часто використовується як перший крок аналізу. Підставою тут є наявність або відсутність певної ознаки: в результаті родового поняття поділяється на два суперечні.

Доказ

допустимий

недопустимий

Підставою у наведеному поділі поняття *доказу* слугує наявність або відсутність ознаки — отримання у порядку, встановленому законом. Зрозуміло, що об'єднання об'ємів членів поділу в цьому випадку вичерпує об'єм подільного поняття. Тобто члени поділу — видові поняття — виявляються суперечними.

Зазвичай більш тонким є поділ за видозміною ознаки: в цьому випадку підставою акту поділу виявляється не наявність / відсутність, а **різний ступінь прояву ознаки**, спільної усім елементам обсягу подільного.

Логічну операцію, яка складається з кількох послідовних актів поділу, називають **класифікацією**. Поділ і класифікація — за своєю суттю однорідні операції, вони відрізняються лише кількістю актів поділу. Але якщо у випадку поділу поняття наголос зазвичай робиться на одному з паралельних процесів — на встановленні співвідношення між родовим поняттям і відповідними йому видовими поняттями, то у випадку класифікації — на другому, а саме на підрозділі вихідної множини однорідних предметів на усе дрібніші складові (об'єми видів і «видів видів...»). Тому часто кажуть «поділ поняття», але «класифікація предметів» (наприклад, клієнтів адвоката або державних устроїв).

У традиційній класифікації суджень об'єм родового поняття *судження* спочатку у думці поділяється на об'єми видових понять: *ствердне судження* і *заперечне судження*. Потім об'єм поняття *ствердного судження*, наприклад, поділяється на об'єми понять *загальноствердного судження*, *частковоствердного судження* (можливе ще й *одиначне ствердне судження*, але досить часто цей вид окремо не фіксують).

Класифікація державних устроїв за Аристотелем

Державний устрій

справедливий

монархія

аристократія

політія

несправедливий

тиранія

олігархія

демократія

У наведеній класифікації, котра була запропонована ще у IV ст. до н. е., послідовно виконано два акти поділу. В першому з них — дихотомічному — подільним є поняття *державного устрою*, членами поділу — поняття *справедливого державного устрою* і *несправедливого державного устрою*, підставою — *пiклування держави про усіх своїх громадян*. Якщо ця ознака в наявності, то державний устрій є справедливим, якщо ж відсутня — він несправедливий.

На другому кроці виконано поділ за видозміною ознаки. Підставою тут є різний вияв певної ознаки — *суспільного стану осіб, котрі мають владу в державі*.

У процесі логічного поділу і класифікації слід дотримуватись низки правил.

NB!

1) Поділ має бути сумірним.

Інакше кажучи, об'єднання об'ємів членів поділу має давати об'єм подільного поняття (і терміну). Порушення даного правила — **несумірний поділ**. Наприклад, коли під час поділу поняття *справедливого державного устрою* буде упущене поняття *царства*.

Якщо немає можливості або потреби перелічувати усі члени поділу, то процедура коректно «закривається» виразами на кшталт «і так далі», «і т. ін.», трьома крапками і т. ін.

2) Поділ має виконуватися за однією підставою.

Порушення цього правила полягатиме у тому, що процес поділу починається за однією підставою, а продовжують чи закінчують за іншою. Наприклад, поняття *судження* поділяється на поняття *одиначного*, *загального* і *хибного судження*: тут перші два члени поділу виділені на підставі кількісної характеристики, а останній — на підставі логічного значення.

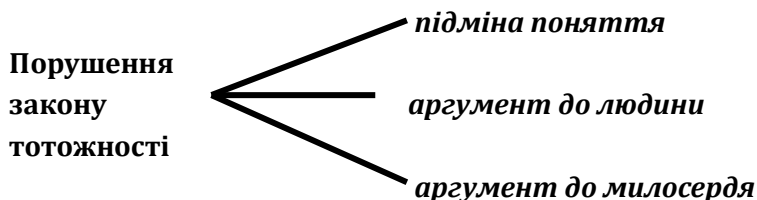
3) Члени поділу мають виключати один одного.

В результаті правильного поділу отримуватимемо несумісні (точніше, супідрядні) поняття. Причиною порушення цього правила буває порушення попереднього, наприклад: поняття *злочинця* поділяється на поняття *неповнолітнього злочинця* і *рецидивіста*. Внаслідок такого помилкового поділу у необізнаній людини може скластися хибне враження, що всі повнолітні злочинці — рецидивісти.

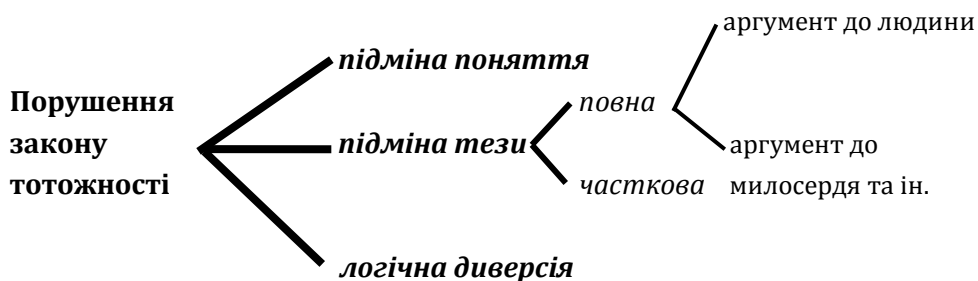
4) У ході класифікації поділ має здійснюватися у неперервний спосіб.

Це правило вимагає, щоб у процесі поділу родового поняття пере-

ходили до його найближчих видів, не пропускаючи («не перестрибуючи») їх. Інакше виникає помилка — «стрибок у поділі». Типовий її приклад наведено нижче: тут «стрибок у поділі» тягне за собою втрату певної узагальнюючої інформації. Крім того, припущена ще й помилка несумірного поділу.

Натомість правильна класифікація подібних загальнологічних помилок має наступний вигляд.

3.4. Операція визначення поняття і типові її порушення

Щоб ясно розуміти поняття і відповідний йому термін, вміти роз'яснити чи вправно оперувати ними потрібно знати їх зміст.

Логічна операція, що розкриває зміст поняття, тобто спільні істотні ознаки множини предметів, які у ньому мисляться, називається визначенням.

Як дати визначення, або дефініцію? Логічна форма поняття, що вже пояснено раніше, має вигляд:

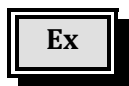
$$N = Wy...$$

де **Wy...** — спільні істотні ознаки предметів, які мисляться у понятті. Визначення полягає у послідовному й вичерпному перелічуванні усіх цих ознак.

Встановлення головної частини **W** має сенс підведення поняття, що визначається — дефінієндуму **N**, під найближче йому родове понят-

тя. Встановлення побічної частини — $y...$ — фіксує сукупність тих особливих видових ознак, що відрізняють дефінієндум від усіх інших понять, супідрядних даному родовому поняттю. Тому ця процедура називається **визначенням через найближчий рід і видові ознаки**. Вона не є єдиною можливою, але оскільки до неї звертаються найчастіше, зокрема і в полі права, обмежимося її розглядом.

Судження — думка, яка стверджує наявність або відсутність у предмета певної ознаки і буває або істинною, або хибною.

Тут $N = Wyz$, де N — судження, W — думка, y — яка стверджує наявність або відсутність у предмета певної ознаки, z — яка буває або істинною, або хибною.

За п. 2 ч. 1 ст. 3 КПКУ, «головуючий — професійний суддя, який головує при колегіальному судовому розгляді або здійснює його одноособово». В цьому випадку $N = W(y \vee z)$, де N — «головуючий», W — «професійний суддя», y — «який головує при колегіальному судовому розгляді», z — «який здійснює його одноособово».

Об'єм юридичного терміна «головуючий» складається з двох нерозривних частин, як показано на рис. 4.

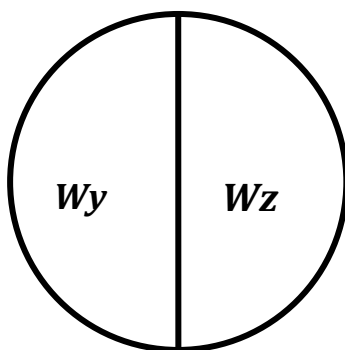

Рисунок 4

У процесі побудови дефініції поняття чи відповідного йому терміна слід дотримуватися низки правил.

1) Визначення повинне бути сумірним.

Тобто слід перелічувати тільки усі спільні істотні ознаки пре-

дметів, які схоплюються думкою в дефінієндумі. Інакше визначення буде несумірним, що є логічною помилкою.

Ех

Крадіжка — викрадення чужого майна. Маємо несумірне — **занадто широке** — визначення, воно втрачає істотну ознаку предмета думки¹.

Крадіжка — таємне викрадення чужого майна вночі. Наведене визначення помилкове — воно **занадто вузьке** через те, що фіксує зайву ознаку, чим уводить в оману.

2) Визначення повинне бути ясним.

У визначенні не повинно бути метафор, багатозначних або невідомих понять. Усе це криє небезпеку порушення закону тотожності, нерозуміння чи непорозуміння, тому в юридичних документах чи спілкуванні є неприпустимим.

Ех

Суддя — служитель Феміди.

Архітектура — це закам'яніла музика.

Наведені метафори пробуджують уяву, вони доречні в художній творчості, але як дефініції неприйнятні.

«Прес-реліз — форма паблік рілейшнз, зорієнтована на мас-медіа з метою термінового оприлюднення певних даних».

Важко припустити, що людина, котра не знає терміна «прес-реліз», володіє термінами «паблік рілейшнз» і «мас-медіа». Тож наведене визначення виявляється незрозумілим і неінформативним, у ньому зроблено помилку **«невідоме через невідоме»**. виправити її можна шляхом заміни невідомих термінів добре відомими: *«Прес-реліз — форма зв'язку джерела інформації з громадськістю, зорієнтована на засоби масової інформації з метою термінового оприлюднення певних даних»*. В цьому випадку невідоме «паблік рілейшнз» (від англійського public relations) замінене на добре зрозумілий український переклад — «зв'язок джерела інформації з громадськістю», а «мас-медіа» (від англійського mass media) — на «засоби масової інформації».

3) У визначенні не повинно бути кола.

Це правило застерігає проти визначення невідомого поняття через однорідне йому або похідне від нього, що, природно, теж не може вважатися відомим.

Існують дві помилки, що порушують це правило: **тавтологія у визначенні та хибне коло**.

¹ За ч. 1 ст. 185 ККУ, «крадіжка – таємне викрадення чужого майна».

У випадку тавтології задля побудови дефініції використовується поняття, споріднене тому, яке визначається. Таке визначення не здатне усунути невідомого і допомогти дійсному розумінню дефінієндуму.

Хуліганство — це хуліганський вчинок.

Ех

Але той, хто не знає поняття *хуліганства*, навряд чи розуміє і поняття *хуліганський вчинок*. Наведене визначення не зменшує коло незнання, а скоріше розширює його. Тому правильне визначення повинне розкривати зміст зазначеного дефінієндуму в незалежних від нього і порівняно простих поняттях, наприклад, *«хуліганство — грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом»* (ч. 1 ст. 296 ККУ).

Випадок хибного кола: при побудові дефініції поняття *Х* використовується поняття *У*, яке, в свою чергу, визначається через *Х*. Внаслідок цього в обох взаємозалежних визначеннях досягається лише ілюзія розуміння, а насправді думка потрапляє в пастку нескінченного коловороту.

Конфлікт — це спосіб додання суперечок, які не можна здолати іншими шляхами.

Ех

Інші шляхи — шляхи додання суперечок, які уникають конфлікту.

Зрозуміло, що у випадку підстановки другого з наведених визначень у перше воно перетворюється на неінформативну тавтологію. Правильно було б побудувати іншу дефініцію або перелічити різновиди *інших шляхів* (прямі переговори, звернення до медіаторів, судових установ тощо).

4) Визначення, коли це можливо, має не бути негативним.

Тобто у визначенні слід фіксувати наявність істотних ознак предметів, які мисляться в дефінієндумі, а не їх відсутність. Інакше дефініція може втратити інформативність. *Суд першої інстанції не є громадською організацією*: це судження хоча й істинне, проте практично нічого не говорить про предмет думки і тому не може служити за визначення поняття суду.

Але у деяких випадках істотною може бути фіксація саме відсутності ознаки, наприклад, *неповнолітній — людина, яка не досягла вісімнадцяти років*. Таким чином, останнє правило визначення припускає виключення.

3.5. Операції, що замінюють визначення: опис і характеристика

Чи достатньо дефініції для того, щоб вичерпно досягнути, точно зафіксувати чи повідомити про відповідний предмет розмислу, міркування чи обговорення?

Ех

У одному з чисел газети «Аргументи і факти» було вміщене запитання читача: *«Кажуть, зараз "гуляє" багато фальшивих доларів. Чи в змозі нефакхівець відрізнити справжні купюри від підробок?»*.

Хіба достатньо у відповідь навести стандартну дефініцію: *«Американський долар — грошова одиниця США, що дорівнює 100 центам»*? Зрозуміло, що навіть коректне визначення тут не задовольняє. Тому редакція газети цілком справедливо вдалася до операції, що здатна замінити чи доповнити визначення, а саме до **опису**.

«У нашого нового "зеленого друга" є декілька розпізнавальних ознак.

Особливий, щільний на дотик, хрусткий тип паперу.

Якість друку — дуже чіткі малюнки, продивляються всі найтонші лінії. Тло неба — рівномірне, не розмите, написи — об'ємні.

Кожній купюрі повинен відповідати портрет певного президента, а цифра — тій сумі, що позначена прописом.

Само собою зрозуміло, що фарба на банкноті має бути стійкою і не залишати на пальцях чорних і зелених слідів».

Опис полягає у тому, щоб повно і точно вказати чуттєво-сприймані ознаки предмета, створити його **наочний образ**. Опис виходить за коло логічних операцій, він апелює скоріше до чуттєвого сприйняття конкретного предмета. Опис не є суто об'єктивною операцією, він має суб'єктивне спрямування, адже створюється з урахуванням того, що потрібно конкретному адресатові, тоді як визначення мусить бути об'єктивним, безвідносним до інтересів тієї чи іншої людини.

У сфері правознавства опис, або **словесний портрет**, традиційно використовується задля впізнання розшукуваної особи (наприклад, підозрюваного у злочині або дитини, котра пішла з дому).

Ех

«Розшукується Наталя Авраменко. Прикмети: на вигляд 12-13 років, зріст приблизно 150 см, середньої статури, волосся русе пряме коротке. Обличчя овальне, брови світлі, ніс кирпатий, губи тонкі, очі сірі. Була одягнена у сірий светр, чорне з білими квітами плаття, сірі туфлі».

Крім опису, визначення може бути замінене чи доповнене **характеристикою**. Характеристика полягає у тому, що перелічуються специфічні ознаки або параметри предмета, які мають значення для адресата. Характеристика, на відміну від опису, не спрямована на створення наочного образу. Вона може бути застосована тоді, коли образ взагалі не існує.

Далі наведений фрагмент **кримінологічної характеристики** злочинності неповнолітніх з книжки А. Ф. Зеленського «Кримінологія».

Ex

«У 1993 році в Україні зареєстровано 26 075 злочинів, скоєних підлітками, і 11 853, в яких вони брали участь. В цілому це становить 37928, тобто 14.2% всіх розкритих у цьому році злочинів.

Серед виявлених осіб, винних у порушенні Кримінального кодексу, неповнолітні склали 13%. Щорічний приріст, починаючи з 1973 р., в середньому становив +5.2%. Щорічний приріст загальної кількості осіб, винних у вчиненні злочинів за цей же період, зафіксовано показником +2.8%. Отже, приріст дитячої злочинності майже вдвічі перевищує приріст всієї злочинності».

Досить ясно, що загальна дефініція поняття *дитячої злочинності* хоча і цілком доречна при вивченні розглядуваної проблеми, однак через свою універсальність і об'єктивність не здатна дати уявлення про явище, яке відбувається тут-і-зараз, причому в ракурсі, котрий цікавить саме кримінолога. Побудувати наочний опис явища дитячої злочинності просто неможливо. Тож використання тут особливої характеристики є цілком виправданим.

NB!

Характеристика, як і опис, часто використовується у рекламних оголошеннях. Який з цих прийомів обрати — залежить від мети і адресата реклами. Якщо ви маєте намір вплинути, наприклад, на дітей — потенційних покупців «марсів» і «снікерсів», то доцільно використати спрямований на почуття опис («... *І товстий, товстий шар шоколаду!*»). Якщо ж ви ставите за мету переконати органи влади видати ліцензію на продаж цих же солодощів, то слід навести їх характеристики (виробники, перелік інгредієнтів, місце і дата виготовлення, час зберігання і т. ін.).

Інколи характеристика і опис можуть застосовуватися разом, як у наведеному нижче прикладі з книги Ю. Торвальда «Століття криміналістики».

Ex

У другій половині XIX століття у Франції було розроблено спеціальну техніку — **бертильонаж**, яка завдяки ретельному вимірюванню різних органів тіла злочинців (зріст, розмах рук

і т. ін.) дозволяла досить надійно ідентифікувати їх при повторному затриманні. Наведене далі демонструє плідність бертильонажу.

«19 червня 1891 р. було знайдено задушеного старика-самітника, що відлюдно жив у своїй хижі у Форезьких горах. 35 тис. франків, накопичених старим за все його життя, виявилися викраденими. Кенігштейн-Равашоль, котрий підозрювався у вчиненні цього злочину, був заарештований, але вирвався з рук поліцейських і йому вдалося втекти...

Все це було цікаво і, напевне, важливо, але вирішальним було зовсім інше. В 1889 р., коли в Сент-Етьєні запровадили бертильонаж, туди за підозрою у співучасті у крадіжці було доставлено Кенігштейна, якого обміряли, зареєструвавши відповідні показники. Вже 24 березня 1892 р. Бертильон тримав у руках одержану з Сент-Етьєна картку з даними (всі обміри виконувалися в метрах): Клод Франсуа Кенігштейн на прізвисько Равашоль; зріст — 1.663; розмах рук — 1.780; об'єм грудей — 0.877; довжина голови — 0.186; довжина лівої стопи — 0.279; довжина середнього пальця лівої руки — 0.122; довжина лівого вуха — 0.098; забарвлення лівої роговиці — жовтувато-зелене; шрам біля великого пальця лівої руки...

...У середу 30 березня власник ресторану "Вері" на бульварі Можант повідомив поліції, що у нього снідає чоловік приблизно тридцяти років, зі шрамом біля великого пальця лівої руки. Незнайомець ще у понеділок розмовляв з офіціантом Леро і проголошував анархістські гасла. Комісар поліції Дреш з чотирма сержантами прибув до ресторану саме у той момент, коли незнайомець збирався його покинути. Анархіст одразу ж вихопив револьвер, але, попри відчайдушний опір, його було обеззброєно і схоплено.

До Бертильона його привели страшенно скривавленого. Він так лютував і чинив шалений опір, що ніяк не вдавалося його обміряти і сфотографувати. Тільки у п'ятницю затриманий заспокоївся. Тепер тон його змінився, він прийняв зухвалу позу героя. Тільки особисто Бертильону він дозволив обміряти і сфотографувати себе. Одержані дані виявилися такими: зріст — 1.663; розмах рук — 1.780; об'єм грудей — 0.877; довжина голови — 0.186; довжина лівої стопи — 0.279; довжина середнього пальця лівої руки — 0.122; довжина лівого вуха — 0.098. Отже, Равашоль — "революційний ідеаліст" — виявився Клодом Франсуа Кенігштейном та, вочевидь, грабіжником і убивцею з Сент-Етьєна».

Таким чином, запідозрити у відвідувачі ресторану «Вері» Кенігштейна допомогла особлива прикмета — елемент опису. А вже точніша ідентифікація злочинця ґрунтувалася на врахуванні характерних параметрів його тіла.

Додаткова література

1. Ивлев Ю. В. Логика для юристов. — 5-е изд., перераб. и доп. / Ю. В. Ивлев. — Москва : Проспект, 2014. — Главы V-VII.
2. Кириллов В.И., Старченко А.А. Логика / В.И. Кириллов, А.А. Старченко. — Москва : Высшая школа, 1995. — Глава II-III.
3. Конверський А. Є. Логіка: підручник / А. Є. Конверський. — Київ : Центр учбової літератури, 2012. — Розділ 8.
4. Титов В. Д. О специфике определений в юриспруденции / В. Д. Титов // Проблемы философии права. — 2005. — Т. III. — № 1-2. — С. 45-50.
5. Хоменко І. В. Логіка для юристів / І. В. Хоменко. — К. : Юрінком Інтер, 2001. — Розділи 3-4.

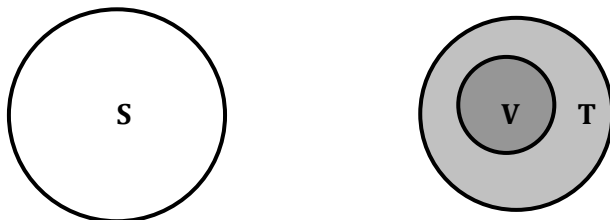
Завдання для самоконтролю

1. Сформулюйте визначення поняття. Наведіть приклад поняття і поясніть його логічну форму.
2. Як співвідносяться наступні поняття: *поняття, термін, слово*?
3. Як поділяються поняття за об'ємом? Наведіть приклади і поясніть їх.
3. Вкажіть, в яких відношеннях знаходяться наведені далі поняття. Намалюйте відповідні колові схеми.

Норма, норма права, правознавець.

Ex

Для розв'язання такого роду завдання слід користуватися визначеннями та іншими роз'ясненнями відносно змісту і об'єму заданих понять, наведеними у відповідних законах, словниках, довідниках, підручниках тощо. Спираючись на такі відомості, легко встановити, що поняття *норми (Т)* і *правознавця (S)* знаходяться у відношенні несумісності, адже в їх обсягах немає спільних елементів.

Поняття *норми права (V)* є підпорядкованим родовому поняттю *норми*. Ці відношення зображено на наведених вище колових схемах.

a. Злочин, неправомірна вигода, неправомірна вигода у великому розмірі.

b. Бізнесмен, людина, чесний бізнесмен, нечесний бізнесмен.

c. Думка, поняття, судження, істинне судження.

d. Логічна помилка, помилка, несумірне визначення, занадто широке визначення.

e. Адміністративне правопорушення, хуліганство, кримінальне правопорушення, злочин.

f. Злочин, грабіжник, пограбування, крадіжка.

4. Проаналізуйте наведене далі повідомлення, встановіть відношення між термінами «бізнесмен», «менеджер», «підприємець» і намагайтеся відповідні колові схеми.

«Бізнесмен і менеджер — це не одне і те ж.

Бізнесмен — це той, хто “робить гроші”, власник капіталу, що знаходиться в обороті і приносить прибуток. Ним може бути ділова людина, в підпорядкуванні якої ніхто не знаходиться, або багатій, котрий не обіймає жодної постійної посади в організації, але є власником її акцій і, можливо, членом правління. Менеджер же обов’язково обіймає постійну посаду, йому підпорядковані люди.

Більш специфічний випадок бізнесу — підприємництво. Цей вид діяльності ще більше пов’язаний з особистістю людини-підприємця, яка здійснює бізнес, створює нове діло, уводячи певні новації, вкладаючи власні кошти в нове підприємство і приймаючи на себе особистий ризик».

5. Чому законодавці повинні уникати метафор, багатозначних і погано визначених слів та висловів? Відповідь поясніть прикладом.

6. Наведіть приклади помилок у дефініції:

– занадто вузьке визначення поняття *судження*,

– занадто широке визначення поняття *поняття*.

Вкажіть, як усунути ці помилки.

7. Які вади припущені у наступних визначеннях?

a. Бізнесмен — людина, яка робить гроші.

b. Визначення — це логічна операція.

c. Менеджер — людина, котра професійно працює в царині менеджменту.

d. Штучна система — комплекс штучних елементів, котрі взаємодіють.

e. Трайбалізм — племінний або етнічний сепаратизм у спільноті, яка зберігає пережитки родоплемінного поділу.

8. Вкажіть, які з наведених далі визначень термінів або понять є правильним. Які помилки допущено в інших дефініціях?

«Дізнання — форма досудового розслідування».

Ех

«Дізнання — форма досудового розслідування, в якій здійснюється розслідування кримінальних проступків».

Перше визначення є несумірним, а саме зашироким. У ньому втрачено істотну ознаку — те, що через дізнання здійснюється розслідування кримінальних проступків. З огляду на обсяг, даний термін ототожнюється зі своїм родовим, поглинаючи досудове слідство, що не є припустимим. Друге визначення відповідає п. 4 ч. 1 ст. 3 КПКУ. Воно може вважатися правильним, якщо раніше буде визначений термін «кримінальний проступок». Інакше матимемо помилку «невідоме через невідоме».

а. *Логіка — наука про закони і форми правильного міркування, викладена в працях давньогрецьких вчених.*

Логіка — наука про закони і форми правильного міркування.

Логіка — наука про закони і форми логічного міркування.

б. *«Злочином є суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину».*

«Злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину».

«Злочином є передбачена цим Кодексом суспільно небезпечна винна дія, свавільно вчинена суб'єктом злочину».

Правильне визначення терміна «злочин» надане в ст. 11 ККУ.

Зверніть додаткову увагу на такі слова у ч. 2 зазначеної статті: *«Не є злочином дія або бездіяльність, яка хоч формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі».*

9. Яку помилку припущено у наведеному далі визначенні з книги Станіслава Лема «Зоряні щоденники Йона Тихого»?

«...Все-таки я пошел к Таранотоге, чтобы прочесть о сепульках. Нашел следующие краткие сведения:

“СЕПУЛЬКИ — важный элемент цивилизации ардритов (см.) с планеты Энтеропия (см.). См. Сепулькирии”.

Я последовал этому совету и прочел:

“СЕПУЛЬКАРИИ — устройство для сепуления (см.)”.

Я поискал “Сепуление”; там значилось:

“СЕПУЛЕНИЕ — занятие ардритов (см.) с планеты Энтеропия (см.). См. СЕПУЛЬКИ”.

Круг замкнулся, больше искать было негде...

10. Ст. 3 КПКУ називається «Визначення основних термінів Кодексу». Чи відповідає ця назва вмісту даної статті точно?

11. Які помилки припущені у наступних прикладах поділу?

a. Помилки поділяються на логічні і фатальні.

b. «Суд апеляційної інстанції — Апеляційний суд Автономної Республіки Крим, апеляційний суд області, в межах територіальної юрисдикції якого знаходиться суд першої інстанції, що ухвалив оскаржуване судове рішення».

c. Порушення закону тотожності поділяються на підміну поняття, повну підміну тези, логічну диверсію.

12. Проаналізуйте наведену класифікацію головних причин автомобільних аварій.

«Головними причинами автомобільних аварій є:

– порушення Правил дорожнього руху (перебільшення швидкості, управління автомобілем у нетверезому стані тощо);

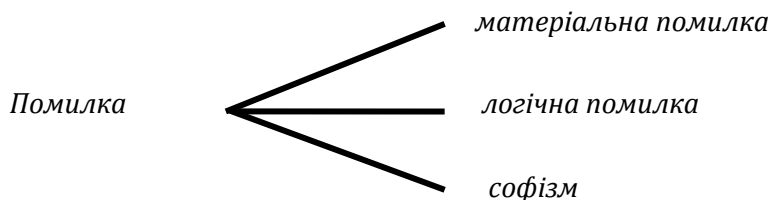
– погані дороги;

– несправності гальм машин».

Вкажіть наявні помилки і шляхи їх усунення.

13. Чи можна погодитися з наведеними далі поділами? Відповідь обґрунтуйте.

a.

b.

У випадку потреби у роз'ясненнях зверніться до ст. 11 ККУ.

14. Які логічні операції виконано в наведених нижче частинах ст. 24 ККУ? Проаналізуйте їх.

«1. Умисел поділяється на прямий і непрямий.

2. Прямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання».

15. Яка операція застосована у наведеному нижче повідомленні для того, щоб сформуванню уявлення про підроблені доларові банкноти?

«Національний банк України попередив банки про виявлення нового варіанту підробок банкнот номіналом 100 доларів зразка 2003 року.

Захисна стрічка банкноти імітована друком; з обох сторін флуоресціює оранжевим кольором; макротекст почасти читається, захисні волокна імітовані підмальовками. Зображення чорного кольору на лицевій стороні банкноти й зображення на зворотній стороні виконані поліграфічним способом, який створює рельєф фарби.

Нацбанк попереджає, що серійні номери, печатка Казначейства і реквізити банку виконані поліграфічним способом, який відповідає оригіналу, але зображення відрізняються від оригінальних. Крім того, оптично-змінюване зображення "100" виконане зеленою фарбою з блиском, ефект зміни кольору не відтворений. Не відтворені також магнітний та інфрачервоний захисти, проте імітовані неіснуючі реквізити Федерального резервного банку — "C1", "C8", "B"».

Джерело: ЛигаБизнесИнформ

16. Які операції виконано в наведених нижче повідомленнях? Які їх цілі? Чи можуть вони стосуватися однієї людини?

Знайти і знешкодити!	Знайомства, № 15
<p>Іванівським райуправлінням поліції за вчинення тяжкого злочину розшукується Іванов Євген Ігорович, 1966 року народження, уродженець Абхазії.</p> <p>Прикмети: зріст 165 сантиметрів, худорлявої статури, обличчя бліде, волосся чорняве, зачіска коротка, очі темні, на шиї виступає кадик, вуха трохи відстовбурчені, на руках татуювання.</p> <p>Всіх, кому будь-що відомо про місцезнаходження особи, яка розшукується, просять зателефонувати. Номери: 456-78-910 або 102.</p>	<p>Підприємець, 44/165, Овен, освіта середня, матеріально забезпечений.</p> <p>Чекає вродливу струнку леді віком 25-30 років, зріст 160-163, без комплексів, яка народилась під гармонійним знаком, освіта значення не має.</p>

Розділ 4.

Логічні операції з судженнями

Поряд з категоричними судженнями, вихідне поняття про які було сформульоване у підрозділі 1.1, логіка вивчає різноманітні **модальні судження**. Якщо у судженнях першого виду певний зв'язок суб'єкта і предиката просто стверджується, то модальні судження фіксують додаткову інформацію щодо цього зв'язку, висловлювану різного роду **модальними операторами**, наприклад «можливо», «доведено», «заборонено». Надалі розглянемо обидва вказані види суджень і основні логічні операції з ними в процесі мислення. Пам'ятатимемо при цьому, що все, сказане стосовно суджень, матиме силу і для їх мовних відповідників — висловлювань.

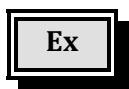
4.1. Види категоричних суджень

За своїм змістом прості категоричні судження бувають трьох видів: **атрибутивні** (судження властивостей), **релятивні** (судження відношень) і **екзистенційні** (судження існування). З огляду на описаний поділ складні судження можуть не бути цілком однорідними, включаючи, наприклад, екзистенційні та атрибутивні складові тощо.

Атрибутивні судження фіксують наявність або відсутність у предмету думки певної ознаки, наприклад: *Україна є республікою*. Логічна форма атрибутивних суджень, як було знайдено раніше, має вигляд:

$$\Box S - P.$$

У тому випадку, коли йдеться про буття або небуття якогось предмета, маємо судження існування.

Україна існує.

За своєю природою судження існування споріднені атрибутивним, адже тут приписуваною предмету думки властивість виступає буття або небуття. Наприклад, наведене вище екзистенційне судження відтворюється у атрибутивному — *Україна є існуючою* (хоча це сприймається як зайве ускладнення).

У релятивних судженнях мислиться відношення між двома або декількома предметами.

Ex

Американський долар дорожчий за канадський долар.

Судження такого виду, точно кажучи, мають форму, відмінну від форми атрибутивних суджень. Однак зазвичай можлива трансформація релятивних суджень в атрибутивні, яка не змінює зафіксованої інформації. Наприклад: *американський долар є дорожчим за канадський долар*. Тому далі у першому наближенні припустимо обмежитися розглядом широкого класу атрибутивних суджень як базового.

За своєю структурою категоричні судження і відповідні їм висловлювання поділяються на **прості** та **складні**. Якщо в судженні є тільки один суб'єкт і один предикат, то воно — просте. Складні судження вміщують кілька простих, поєднаних різними сполучниками.

В логіці використовуються такі **логічні сполучники**.

NB!

Кон'юнкція позначається знаком \wedge , читається як «і», «й», «та», «а також».

Диз'юнкція буває двох видів:

- **сильна** зазвичай позначається знаком \vee , читається «або...», «або...», «або»;
- **слабка** зазвичай позначається \vee , читається «чи» (вона має розподільно-єднальне значення)¹.

Імплікація: позначається знаком \rightarrow , читається «якщо...», «то...».

Візьмемо до відома ще знак **заперечення**: він часто позначається «кочергою» \neg й читається «невірно, що...» і т. п.

Ex

«Іванов є хуліган» (a). «Петросян є крадій» (b).

З цієї пари простих атрибутивних висловлювань утворимо різні складні.

«Іванов є хуліган і Петросян є крадій».

У формалізованому вигляді це висловлювання матиме вигляд:

$$a \wedge b.$$

«Якщо Іванов хуліган, то Петросян — крадій»:

$$a \rightarrow b.$$

«Або Іванов хуліган, або Петросян — крадій»:

¹ У повсякденному спілкуванні сполучник «або» інколи використовується для висловлення слабкої диз'юнкції, тоді як «чи» – для висловлення сильної диз'юнкції. Тому для певності розуміння конкретного сполучника слід брати до уваги ще й контекст відповідних висловлювань.

$$a \vee b.$$

«Іванов хуліган чи Петросян крадій»:

$$a \vee b.$$

У передостанньому випадку визнання Іванова хуліганом виключає визнання Петросяна крадієм, і навпаки. А у останньому — відповідні визнання можуть бути істинними як поодинці, так і разом.

Категоричні судження артикулюються з метою констатації наявного або минулого стану справ, як **оповідні висловлювання**.

Трапляється, що складні судження і відповідні їм висловлювання подаються у редукованому, тобто скороченому, вигляді. Наприклад, з двох простих висловлювань «Сидора покарано за крадіжку електричної енергії» і «Ганну покарано за крадіжку електричної енергії» можна скласти таке: «Сидора і Ганну покарано за крадіжку електричної енергії». Так матимемо складне кон'юнктивне висловлювання. Його подано в редукованому вигляді, де одному — спільному для простих вихідних висловлювань — предикату відповідає складний суб'єкт, утворений з допомогою кон'юнкції. В усній і письмовій мові подібні скорочення досить часто зустрічаються з використанням й інших сполучників.

4.2. Логічне значення судження

Суттєвим логічним параметром усякого категоричного судження і відповідного йому висловлювання виступає логічне значення: істина або хиба. Якщо судження правильно відображає ту реальність, про яку мислимо, воно визнається істинним, у іншому випадку — хибним. Не входячи зараз у глибокі філософські дискусії щодо, на перший погляд, ясних термінів «реальність» і «правильно відображати», зафіксуємо деякі простіші обмеження щодо визначення логічного значення судження.

Інколи встановити логічне значення судження тут-і-зараз не вдається за браком інформації чи з якихось інших перешкод. Наприклад, думка лікаря після первинного огляду пацієнта, у якого різко підвищилась температура і заболіла голова — *він захворів на каліфорнійський грип*, буде у більшій або меншій мірі ймовірною, її логічне значення остаточно не визначене. Лише після додаткового обстеження і відповідних лабораторних аналізів істинність або хибність буде встановлена точно. Однак лікар нерідко вимушений ставити діагноз і вживати заходів невідкладно, не гаючи часу — інакше хворий може втратити здо-

ров'я чи навіть померти. До ситуацій, коли розмисли включають імовірні вихідні дані, ще повернемося далі.

Існують категоричні судження і висловлювання, логічні значення яких встановити не можна в принципі. По-перше, це висловлювання, а краще сказати — **квазівисловлювання**, позбавлені логічного значення через те, що смислу не мають терміни, з яких вони складені. Так, в універсумі нормального українця чи росіянина не має смислу і, отже, певного логічного значення, квазівисловлювання: *«Кудматая бокра ште-ко будланула тукастенього бокреночка»* (приклад Л. В. Щерби).

По-друге, логічне значення цілком осмисленого судження — *матерія первинна* — не встановлюється остільки, оскільки окрема людина чи навіть усе людство в принципі не в змозі виконати його вичерпну перевірку з дійсно всезагальним доведенням або спростуванням. У наведене судження, як і у його заперечення, можна вірити, але у межах раціонального дискурсу чиста віра не становить достатньої підстави визнання істинності або хибності.

NB!

З огляду на сказане у визначенні логічних значень слід обмежитися розглядом множин суджень чи висловлювань, які у прийнятому тут-і-зараз універсумі мають сенс та принаймні в принципі піддаються (практичній) перевірці.

Більшість людей навряд чи розуміють і здатні особисто перевірити категоричне атрибутивне висловлювання: *«Усі відомі лептони мають спін»*. Однак напевне відомо, що його розуміють і здатні практично оцінити загальноновизнані фахівці-фізики. Більше того, вони вже дійшли висновку про істинність даного твердження. Виходячи з цього без якихось додаткових теоретичних роз'яснень і практичних перевірок можна **у суто логічний спосіб** точно визначити логічні значення усіх висловлювань, котрі співпадають із заданим за матерією, відрізняючись за якістю чи кількістю.

Ex

«Усі відомі лептони мають спін» (істина).

Спочатку виділимо основні елементи висловлювання: суб'єкт, предикат, зв'язку і квантор. Тут **S** = *«відомі лептони»*, **P** = *«мають спін»*, квантор загальності — *«усі»*. Зв'язка явно не артикульована, однак зрозуміло, що вона є ствердною остільки, оскільки предикат приписано суб'єкту.

За квантором і характером зв'язки між суб'єктом і предикатом даного висловлювання знаходимо його якісно-кількісну характеристику: воно загальноствердне (**A**).

За законом несуперечності знаходимо, що несумісне з істинним **A** висловлювання **E** необхідно хибне. За цим же законом — несумісне з **A** висловлювання **O** також хибне. За законом виключеного третього, суперечне хибному **E** висловлювання **I** є необхідно істинним. Тож одержуємо таке:

(**E**) «Усі відомі лептони не мають спіну» — хибна.

(**O**) «Деякі відомі лептони не мають спіну» — хибна.

(**I**) «Деякі відомі лептони мають спин» — істина.

Таким чином, основні закони логіки (чи логічний квадрат) допомагають у визначенні логічних значень суджень чи висловлювань однієї матерії навіть тоді, коли вони не зовсім зрозумілі.

4.3. Визначення логічного значення складного судження

У визначенні логічних значень складних категоричних суджень (і висловлювань) базову роль відіграє **таблиця істинності** (в ній **a**, **b** — вихідні прості судження, українські літери **i**, **x** позначають відповідно терміни «істина», «хиба»).

a	b	$a \wedge b$	$a \vee b$	$a \underline{\vee} b$	$a \rightarrow b$
i	i	i	i	x	i
i	x	x	i	i	x
x	i	x	i	i	i
x	x	x	x	x	i

Ex

Визначимо логічне значення складного редукованого висловлювання «**X**. або винуватий, або невинуватий» за умови, що обидві його прості складові стверджуються за істинні.

Формалізуємо наведене висловлювання:

$$a \underline{\vee} b.$$

Після цього з допомогою таблиці істинності знаходимо: задане складне висловлювання хибне, що цілком відповідає закону несуперечності.

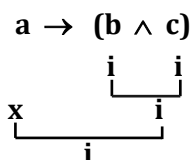
Ех

«Якщо ви завжди відповідаєте “так”, то оточуючі сприймають ваші послуги за належне і починають зловживати вашою довірою».

Нехай достеменно відомо, що перше зі складових висловлювань хибне, а інші — істинні.

Формалізуємо задане висловлювання: $a \rightarrow (b \wedge c)$.

Далі, спираючись на таблицю істинності, послідовно знаходимо:

Таким чином, логічне значення розглядуваного складного висловлювання за вказаних вихідних даних — істина. Важливо відмітити, що цей результат «обчислений» у суто логічний спосіб.

4.4. Поняття модального судження

Порівняємо судження, з одного боку, *паління шкідливе*, а з іншого — *можливо, паління шкідливе* або *доведено, що паління шкідливе*. Перше з них є категоричним, воно просто фіксує зв'язок певного суб'єкта *паління* і предиката *шкідливе*. Інші два криють у собі більше інформації, оскільки вони ще й у той чи інший спосіб характеризують цей зв'язок.

NB!

Судження (і висловлювання), в яких не тільки зафіксовано зв'язок суб'єкта і предиката, а ще у певний спосіб його охарактеризовано, називають **модальними** (латиною *modus* — спосіб, міра). Такі судження в змозі повніше охоплюють реальність, ніж простіші категоричні. Вони будуються з допомогою доцільних у тому чи іншому випадку операторів модальності.

Існують різні види модальних суджень, але наразі розглянемо актуальні у сфері правознавства модальності — **алетичну** і **деонтичну**.

4.5. Алетична модальність

Судження алетичної модальності (від *ἀλήθεια* — істина) створюються з допомогою операторів *можливо* (у мові логіки позначається знаком \Diamond), *неможливо* (позначається $\neg\Diamond$), *необхідно* (\Box), *випадково* (Δ). У повсякденному спілкуванні модальні оператори висловлюються у різних способах. Трапляється, що вони взагалі явно не артикулюються, а «тримаються в умі». У такому разі їх слід реконструювати за контекстом міркувань.

Судження алетичної модальності поділяються на два види: **логічної модальності** й **фактичної модальності**. До суджень логічної алетичної модальності належать ті, логічні значення яких цілком визначаються їх логічною формою. Наприклад: *неможливо, що судження p і несумісне з ним $\neg p$ водночас істинні*. По суті це модальне судження $\neg \Diamond(p \wedge \neg p)$ охоплює логічний закон несуперечності, тому воно є істинним безвідносно до змісту будь-якого осмисленого p . Натомість логічні значення суджень фактичної алетичної модальності визначаються їх змістом і відповідністю реальності.

Ех *«Досліджуючи поведінку звичайних газів, французький вчений Гей-Люсак спостерігав збільшення обсягу певної маси газу під час нагрівання при сталому тиску. Так спочатку було висловлене припущення: “Можливо, через нагрівання за умови сталого тиску об’єм газу збільшується”, тобто $\Diamond p$. Але можливість може реалізуватися або у необхідний, або у випадковий спосіб. Подальші дослідження показали: у розглядуваному випадку маємо справу з одним із законів природи: через нагрівання за умови сталого тиску об’єм газу збільшується з необхідністю, тобто $\Box p$ ».*

Між судженнями алетичної модальності однієї матерії мають силу наступні відношення:

$$\Box p \equiv \neg \Diamond \neg p,$$

$$\Delta p \equiv \Diamond p \wedge \Diamond \neg p.$$

За першим з них, необхідним є те, можливість заперечення чого заперечена. За другим, випадкове — це те, про що стверджується: воно може бути і не бути.

Логічні операції з судженнями алетичної модальності здійснюються за такими, зокрема, формулами:

$$\Box p \rightarrow p \text{ та } \neg p \rightarrow \neg \Box p,$$

$$p \rightarrow \Diamond p \text{ та } \neg \Diamond p \rightarrow \neg p.$$

Ех Розглянемо висловлювання алетичної модальності, припущене мислителю доби Відродження Лоренцо Валлі: *«Неможливо, що хтось стає богословом без навчання діалектиці, метафізиці та іншій філософії»*. Воно складене з трьох простих і є редукованим. У формалізованому вигляді наведене висловлювання, вочевидь, є запереченням можливості $\neg \Diamond(a \wedge b \wedge c)$. З цього заперечення випливає, наприклад, $\neg(a \wedge b \wedge c)$. У природній мові це артикулюється наступним чином: *«Невірно, що хтось стає богословом без навчання діалектиці, метафізиці та іншій філософії»*.

NB!

В оперуванні модальними висловлюваннями трапляється помилка, споріднена розглянутій вище «підміні тези», тільки з огляду не на квантори або матерію висловлювань, а на модальність. Хоча, наприклад, $\Box p \rightarrow p$, але $p \rightarrow \Box p$ не є правильним. Тому підміняти доведення висловлювання необхідності доведенням відповідного категоричного висловлювання не буде коректним. Так, визнання істинності висловлювання «Під час охорони виборчої ділянки 27 жовтня 2010 року працівник ОВС застрелив людину» саме по собі не можна вважати за доказ істинності «Під час охорони виборчої ділянки 27 жовтня 2010 року працівник ОВС застрелив людину з необхідністю» і, відповідно, стверджувати, що трагічної події не можна було уникнути.

4.6. Деонтична модальність

У полі права важливе значення має деонтична модальність (з грецької δέοντος — потрібне, належне). За допомогою суджень і висловлювань деонтичної модальності схоплюється **належне**, зокрема, різноманітні норми суспільного буття, в тому числі й правові норми.

Деонтична модальність у розмислі створюється з допомогою операторів *обов'язково, заборонено, дозволено*. Оскільки буття різних соціумів чи різних груп одного й того ж соціуму унормовується по-різному, то існують відмінні системи деонтичної логіки: у них співвідношення між зазначеними операторами відрізняється.

Для однієї з поширених систем деонтичної логіки встановлено, що між її операторами і операторами алетичної модальності наявна наступна відповідність:

можливо (\Diamond)	дозволено (позначається P)
неможливо ($\neg\Diamond$)	заборонено (позначається F)
необхідно (\Box)	обов'язково (позначається O)

Тож між судженнями деонтичної модальності мають місце наступні відношення:

$$Op \equiv \neg P \neg p \equiv F \neg p,$$

$$Fp \equiv \neg Pp.$$

Висловлювання «Обов'язково, що p » еквівалентне «Заборонено, що не- p », а «Заборонено, що p » еквівалентне висловлюванню «Невірно, що дозволено p ».

Друге з цих співвідношень природно перетворюється на $Pp \equiv \neg Fp$, тобто коли невірно, що щось заборонене, воно дозволене або — дозволено усе, що не заборонене (законом). Це відповідає, наприклад, ст. 42 Конституції України: за нею «кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом».

Проте у іншій системі дозволенням визнається лише те, що є обов'язковим (за законом): $P'p \equiv O'p$. Це відповідає ч. 2 ст. 19 Конституції України, за якою «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачений Конституцією та законами України».

Суперечності між двома зазначеними системами немає, оскільки вони мають силу для різних множин осіб: діяльність депутатів, службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоуправління унормовується інакше, ніж пересічних громадян, котрі такими не є.

Додаткова література

1. Вступ до сучасної юридичної логіки / В. Д. Титов, В. В. Навроцький та ін. — Харків : Ксилон, 2001. — Розділи 3, 7.
2. Ивлев Ю. В. Логика для юристов. — 5-е изд., перераб. и доп. / Ю. В. Ивлев. — Москва : Проспект, 2014. — Глава IIIA.
3. Кириллов В. И., Старченко А. А. Логика / В. И. Кириллов, А. А. Старченко. — Москва : Высшая школа, 1995. — Главы IV, V.
4. Конверський А. Є. Логіка: підручник / А. Є. Конверський. — Київ : Центр учбової літератури, 2012. — Розділи I, II, III.
5. Хоменко І. В. Логіка для юристів : підручник / І. В. Хоменко. — Київ : Юрінком Інтер, 2001. — Розділ 5, §§1-7.

Завдання для самоконтролю

1. Сформулюйте визначення категоричного атрибутивного судження, вкажіть його логічну форму.
2. Чим логічна форма категоричного судження відрізняється від логічної форми модального судження? Наведіть приклад.
3. Поясніть класифікацію категоричних суджень за якістю-кількістю, наведіть приклади.
4. Спираючись на знання відношень між категоричними судженнями, які зафіксовані у логічному квадраті, визначте логічні значення суджень, що співпадають з заданим за матерією (тобто мають той самий суб'єкт та предикат).

- a.** Деякі кварки відкрито в лабораторії ДЕЗІ (хиба).
- b.** Жоден антецедент не є консеквентом (хиба).
- c.** Будь-які адміністративні делікти небажані (істина).
- d.** Всі перформативи відомі (хиба).
- e.** Деякі діючі моделі *perpetuum mobile* існують (хиба).
- f.** Ця сепулька має сепулькарій (істина).

5. Формалізуйте наведені нижче складні висловлювання.

- a.** «Кожне осмислене судження або істинне, або хибне».
- b.** «Не обітниця та баб'ячі молитви забезпечують нам допомогу богів» (Лоренцо Вілла).

6. Визначте логічне значення складного висловлювання за умови, що всі його прості складові стверджуються істинними.

- a.** «Громадяни моєї країни мають рівні конституційні права і свободи і є рівними перед законом».

b. «Якщо государ — дурень чи злодій, то він заслуговує або на вигнання, або на смерть» (Російські декабристи).

7. Визначте логічне значення складного судження, якщо стверджується, що перше і останнє з простих суджень — істинні, а всі інші — хибні.

a. Якщо опівночі підозрюваний знаходився на Трафальгар-сквер і був п'яний, то невірно, що він вчинив злочин і втік.

b. Або бізнесмен Айвен — порядна людина, або він — невіглас чи злодій.

c. Коли Іванов брав участь у змаганнях з футболу чи міні-футболу, то Петренко був учасником змагань або з баскетболу, або з гандболу.

d. Транспортний засіб був застарий або несправний чи водій знаходився у стані алкогольного сп'яніння і втратив тяму.

8. За яких логічних значень простих складових наведене складне судження буде істинним?

- a.** Підсудний Іванян або винуватий, або невинуватий.
- b.** Деякі права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними.

9. Визначте логічне значення складного висловлювання, якщо стверджується, що всі його складові — хибні: «Якщо ти зносиш образи без опору, то на тебе нападають як на людину, котра заслуговує тільки презирства, і затоптують тебе» (Джироламо Кардано).

10. Які судження називаються модальними? Вкажіть види модальних суджень і наведіть приклади.

11. Які оператори використовуються для побудови суджень алетичної модальності? Наведіть приклади суджень алетичної модальності.

12. Які оператори використовуються для побудови суджень деонтичної модальності? Наведіть приклади суджень деонтичної модальності.

13. Визначте вид наведених далі модальних суджень і формалізуйте їх.

a. *Можливо, що підозрюваний перешкоджає слідству.*

b. *За евклідовою геометрією сума внутрішніх кутів трикутника дорівнює 180° .*

c. *Ніхто не зобов'язаний виконувати злочинні розпорядження чи накази.*

d. *Дозволено, що протягом встановленого часу засуджений подає апеляцію.*

e. *Два суперечні судження не можуть бути водночас хибними, одне з них необхідно істинне.*

14. Визначте види наступних суджень та їх логічні значення.

a. *Можливо, що несумісні судження одночасно хибні.*

b. *Випадково, що у межах евклідової геометрії дві паралельні лінії ніколи не перетинаються.*

Логічні підстави окремих дій у юридичному процесі

Розділ 5. Логічні підстави опитування і допиту

Юридичний процес, включаючи кримінальне провадження, цивільне чи адміністративне судочинство і т. ін., зазвичай виявляється ще й особливим процесом пізнання, викликаним до життя недостатністю наявного знання про певну ситуацію у сфері правознавства і необхідністю цю недостатність усунути. Так, у кримінальному провадженні необхідно у доказовий спосіб встановити подію кримінального правопорушення, винуватість обвинуваченого у його вчиненні і т. д., і т. п. Необхідним засобом розв'язання подібних задач є постановка **запитань** і знаходження **відповідей** на них. Тому опанування основ **інтерrogативної логіки** (англійською interrogate — питати, допитувати), або логіки запитання — відповіді, виступає обов'язковою складовою не тільки загальної, а і професійної підготовки кваліфікованого адвоката, слідчого, прокурора, судді тощо. Розвинуте вміння запитувати чи відповідати стане у нагоді будь-якому учаснику юридичного процесу.

Первинно питання і відповідь — це думки, особливі складові мислення. У зовнішній світ питання являється «зодягнутим у мову» — як усне чи письмове **запитання**, а відповідь — як висловлювання тієї чи іншої природи.

У межах цього підручника вважатимемо запитання точним представником питання. Тому все, що стосуватиметься питання, стосуватиметься і запитання, і навпаки. Коли треба буде відзначити, що йдеться саме про запитання, братимемо його в лапки. Подібним чином все, що стосуватиметься відповіді-думки, стосуватиметься і артикульованої відповіді.

5.1. Пізнавальне значення запитання і відповіді, їх взаємозв'язок

Стимул постановки запитання і пошуку відповіді на нього — потреба у новій інформації, що є актуальним у ситуаціях, коли наявні відомості через свою **неточність** чи **неповноту** не можуть задовольнити людину. Доречно сказати, що запитання і відповідь виступають необхідним містком між менш і більш повним чи точним знанням, між менш та більш ефективним алгоритмом дій, тобто суттєвим елементом пізнання світу й оволодіння ним.

NB!

Питання — це складова мислення, яка за своєю природою не констатує наявний стан справ, а спонукає до пошуку відповіді й спрямовує її. Відповідь надає шукану інформацію. Поширеною, хоча і не єдиною, формою відповіді на питання є судження.

Досить часто питання чи запитання висуваються не задля одержання оповідної інформації, якихось даних, а з метою з'ясування певного алгоритму, системи дій: в такому випадку вони зветься **питаннями і запитаннями з опису способу дії**.

Ex

«Як викликати потрібну особу до слідчого?» Відповіддю на це запитання буде не оповідне висловлювання, а певний алгоритм. За ч. 1 ст. 135 КПКУ, щоб викликати особу до слідчого, треба вручити повістку про виклик, надіслати її поштою, електронною поштою чи факсимільним зв'язком, здійснити виклик по телефону або телеграмою.

Взявши до уваги наявність вказаних видів запитань і відповідей, спочатку зосередимося на тих, які пов'язані з пошуком оповідної інформації.

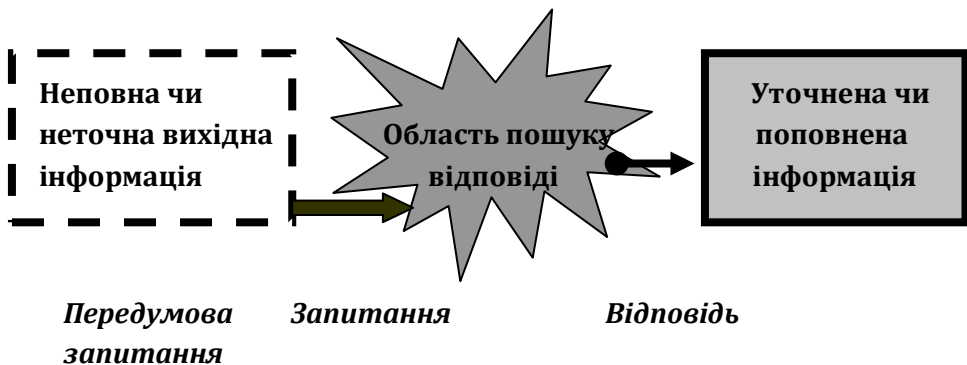
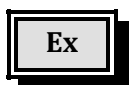

Рисунок 5

Запитання ніколи не виникають на пустому місці. Вони завжди базуються на тому чи іншому раніше знайденому знанні, що потребує уточнення чи поповнення. Вихідне знання такого роду називають **пре-суппозицією, передумовою запитання**.

Запитання не тільки висловлює вимогу нових відомостей, а і спрямовує їх пошук, більш-менш точно вказуючи ту область, де можна знайти потрібну інформацію. Цю область називають **областю пошуку відповіді** (рис. 5).

Тож на основі осмислення недостатньої інформації — передумови запитання — виробляється власне запитання. Воно орієнтує пошуки відповіді у певній області. Добра відповідь уточнює чи поповнює вихідне знання.

Запитання до Петра Симоненка: *«На початку касетного скандалу розповсюджувалася інформація, що вам також пропонували плівки для їх оприлюднення. Чи так?»*.

Відповідь: *«Так, це було 11 листопада 2000 року»*.

У наведеному прикладі передумова запитання артикульована явно. Запитання спонукає адресата, тобто особу, котрій воно спрямоване, вибрати одну з двох альтернатив — «Так» і «Ні», які складають область пошуку відповіді.

Уночі у домі на проспекті Миру, 21 сталася крадіжка. Констатація цього факту виступає передумовою постановки, наприклад, запитання: *«Хто вчинив цей злочин?»*.

Поставлене запитання вимагає встановити злочинця або злочинців. Разом зі своєю передумовою воно визначає область пошуку відповіді, яка спочатку охоплює усіх домушників та інших схильних до подібних злочинів осіб даного району. Але, скоріш за все, ця область буде зavelикою і слідчий спробує її зменшити. Цього можна досягти через накопичення додаткової інформації про крадіжку (свідчення потерпілих і сусідів, речові докази, висновки дактилоскопічної й інших видів експертизи тощо). Завдяки збагаченню передумови запитання може бути конкретизоване, наприклад, у такий спосіб: *«Хто з обізнаних у сучасній охоронній сигналізації домушників середнього зросту, чорнявий, вдягнений у спортивний костюм «Adidas» вчинив цю крадіжку?»*. Ясна річ, таке запитання має порівняно вужчу область пошуку відповіді. А це відкриває шлях швидшого і точнішого встановлення крадія.

Позначимо всю відому слідчому інформацію, що, взагалі кажучи, може розглядатися як передумова його запитань до свідка, колом **I**; всю

інформацію, відому свідку, позначимо колом **S**. Як вони між собою співвідносяться?

У випадку, коли ці два кола зовсім не перетинаються, спілкування слідчого зі свідком взагалі не є можливим (рис. 6а). Адже для того, щоб воно відбулося, сторони спілкування мають володіти щонайменше якоюсь відомою обом мовою та інформацією, тобто сфери їх знань повинні почасти співпадати.

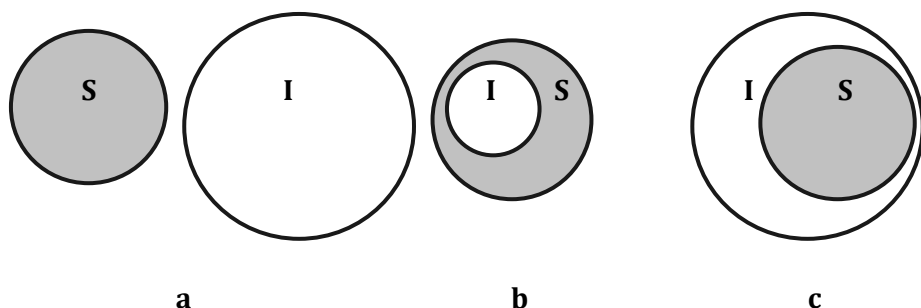

Рисунок 6

У випадку, коли коло інформації свідка і коло відомостей слідчого знаходяться у відношенні субординації, їх спілкування не буде мати для слідчого власне пізнавального значення: адже йому вже відомо все, що в змозі сказати свідок (рис. 6с). Хоча у цьому випадку слідчий і може поставити певні запитання з метою, зокрема, перевірити правдивість допитуваного.

Випадок, коли сфера відомостей слідчого занурюється у інформацію, якою володіє свідок, можливий і має для слідчого пізнавальну цінність (рис. 6b). Правда, він криє певні загрози: адже в такому випадку слідчий ризикує опинитися у ролі маріонетки в руках більш обізнаного, але не завжди правдивого чи дружньо налаштованого «співбесідника».

Найчастіше ж кола інформації сторін комунікації знаходяться у відношенні перетину. В цьому випадку слідчий і свідок мають певну частку спільних знань, яка дозволяє їм спілкуватися — **базу спілкування**. Разом з тим, слідчих хотів би з'ясувати щось таке, чого він не знає, але, ймовірно, знає свідок. Отже, у такій ситуації передумовою запитань слідчого до даного свідка буде сфера **I**, а областю пошуку — та чи інша частина знань свідка **S** (рис. 7а). Перш за все це те, що цікавить слідчого у обставинах розслідуваного злочину.

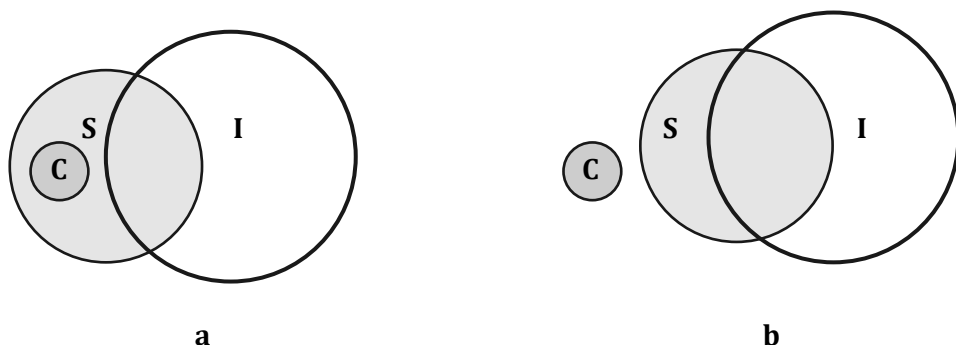

Рисунок 7

Може трапитися, що насправді **C** знаходиться за межами кола **S**, тобто свідку немає чого сказати щодо розглядуваної події (рис. 7b). В такому випадку для слідчого спілкування не буде мати користі, допит доцільно припинити. Але не виключено, що свідок внаслідок залякування з боку злодіїв або якихось інших чинників буде удавати з себе людину, котра не володіє інформацією **C**. Коли виникає підозра в наявності саме такої ситуації, задача слідчого ускладнюється: він має логічно і юридично коректними засобами спершу оцінити ймовірність включення **C** до **S**, а потім — у випадку значної ймовірності включення — знайти законні шляхи спонукання свідка відповідати на поставлені запитання. У разі професійних дій це призведе розширення кола інформації за рахунок засвоєння відповіді свідка з області **C**.

5.2. Види запитань

Залежно від своєї мети — **уточнення** або **поповнення** наявного знання — запитання поділяються на два основні види: для уточнення і для поповнення. Запитання першого виду інколи ще називають **закритими**, а другого — **відкритими**.

Суттєва особливість запитань першого виду у тому, що вони орієнтуються на обмежену множину імовірних відповідей, серед яких слід вибрати одну. Це є здійсненням, коли область пошуку відповіді **не велика** і **точно відома**, через що подібні запитання і називають закритими.

«Це правопорушення є злочин або адміністративний делікт?»

Ex

Передумова даного запитання така: *«Вчинене правопорушення. Воно або злочин, або адміністративний делікт»*. Область

пошуку відповіді обмежена, або закрита, складаючись з двох висловлювань: «*Це правопорушення є злочин*» і «*Це правопорушення є адміністративний делікт*». Задача полягає у тому, щоб з'ясувати, яка з двох відповідей істинна. Тож маємо закрите запитання, запитання до уточнення. Складніші запитання такого виду вимагають здійснити вибір з трьох, чотирьох або більшої, але принаймні скінченої, кількості ймовірних варіантів відповіді.

У описаній ситуації може виникнути і таке запитання: «*Чи це правопорушення є злочин?*». Його передумова «*Вчинене правопорушення. Воно або злочин, або ні*»; область пошуку складається з пари суджень «*Так, це правопорушення є злочин*» і «*Ні, це правопорушення не є злочин*» (або простіше «*Так*» та «*Ні*»). Подібні запитання, артикульовані з допомогою оператора запитання «*Чи?*», є особливим видом запитань для уточнення.

Але не завжди мета запитання — уточнення наявних знань. Щоб зрозуміти це, розглянемо наступний приклад.

Ex

«Після прибуття електрички з Краснограда до Харкова у ній знайдено непритомну людину зі слідами насильства на тілі. Поліцейський, котрий супроводжував електричку, висловив таке запитання для уточнення: «Злочин вчинено у Краснограді, у Широкому, у Водолазі, у Мерефі, у Новоселівці?»».

Але ж злочин міг статися не тільки на цих зупинках, а й у якомусь місці між ними. Тому сформульоване у вказаний спосіб закрите запитання здатне завести розслідування у глухий кут. Можна, звичайно, збільшити область пошуку відповіді, але перелічити усі точки між Красноградом і Харковом, що є необхідним для побудови вичерпної передумови закритого запитання, можливості немає — ця множина нескінченна.

Коли не вдається сформулювати коректне запитання для уточнення, залишається можливість запитати інакше: «*Де вчинено цей злочин?*». Передумовою такого запитання є твердження, що в якійсь точці залізничного маршруту з Краснограда до Харкова вчинено злочин. Інакше кажучи, передбачається наявність якоїсь x_0 з властивостями: належати множині точок простору між початковим і кінцевим пунктами руху $[x]$ та бути місцем злочину.

Така передумова спрямовує на пошук у нескінченній області пошуку $[x]$. Наявне знання потребує поповнення, знаходження певних додаткових специфікацій однієї-єдиної точки злочину x_0 або, скоріше, невеликого порівняння з усією відстанню відрізка шляху, який її включає.

Подібні запитання називаються запитаннями до поповнення, або відкритими.

Відповіддю на поставлене відкрите запитання буде, наприклад, висловлювання: *«Злочин вчинено між 31-м і 32-м кілометрами на шляху з Краснограда до Харкова»*. У такому випадку вихідне знання поповнене інформацією про відносно невеликий інтервал знаходження місця злочину.

У розглядуваному випадку слідчий зазвичай ставить запитання не тільки щодо просторової характеристики події злочину, яке створюється з допомогою оператора *«Де ...?»*, а й часової (питання формулюється з допомогою оператора *«Коли ...?»*), каузальної (оператор *«Чому ...?»*) і т.ін. Іще середньовічний мислитель Раймонд Луллій вказав на існування базової низки запитань, які відрізняються за природою шуканої інформації й створюються, відповідно, з допомогою операторів *«Що...?»*, *«Чому...?»*, *«У який спосіб...?»*, *«Із чого...?»*, *«Скільки...?»*, *«Який...?»*, *«Де...?»*, *«Коли...?»*. Цей перелік не вичерпний: для слідчого, зокрема, важливо встановити особу правопорушника / правопорушників — задати і знайти відповідь на запитання *«Хто...?»*. Та знати і використовувати зазначений Луллієм перелік у сфері правознавства цілком доречно.

5.3. Умови правильної постановки запитань

Однією з задач інтеррогативної логіки є встановлення критеріїв розрізнення правильних і неправильних питань, запитань. У чому ж полягають ці критерії?

У найзагальнішому сенсі запитання буде коректним лише тоді, коли воно принаймні у принципі скеровує на пошук істинної відповіді. Чим точніше буде визначена область пошуку такої відповіді, тим більш вдалим виявлятиметься запитання. Коли ж воно з тих чи інших причин взагалі не здатне привести до істинної відповіді, його слід визнати неправильним. При цьому, однак, треба взяти до відома, що історія знає випадки, коли запитання, визнані неправильними, свого часу спряли розвитку науки чи повсякденного життя.

Ex

«Чи бодланула глока куздра бокреночка?»

Поставлене «чи-запитання» формально вказує на область пошуку з двома відповідями *«Так»* і *«Ні»*. Проте оскільки воно для нормальної людини позбавлене сенсу, то встановити іс-

тинну відповідь не видається можливим. Тож найочевиднішим атрибутом правильного питання і відповідного йому запитання є **осмисленість**.

Коли запитання осмислене, його правильність залежить від логічного значення передумови.

NB!

Логічно правильно поставлене запитання зазвичай має **істинну передумову**. Хибна передумова спрямовує на пошуки в області, де знайти істинну відповідь скоріше за все не вдасться. Коли таке і трапляється, то лише завдяки випадковому збігу обставин.

Але не завжди людина в змозі тут-і-зараз повністю переконатися в істинності знань, які вона бажає уточнити або поповнити. Та чи означає це, що слід утримуватись від запитань? Звичайно, ні. Запитання доцільно ставити і на підставі передумов, істинність яких не доведена. Такі запитання можуть, хоч і без твердих гарантій, підтримати процес пізнання.

Ex

«Світло — це розповсюдження механічної хвилі у невагомому, але пружному ефірі. Світло різних кольорів має різну довжину хвилі. Яка довжина хвилі червоного світла?»

Хоча вказаний погляд на природу світла поділяли декотрі видатні фізики аж до початку XX століття, він виявився хибним. Світлоносного ефіру не існує, а світло, точно кажучи, не механічна хвиля. Це неklasична реальність, яка характеризується корпускулярно-хвильовим дуалізмом властивостей. Попри хибність сформульованої передумови на поставлене запитання існує істинна відповідь: довжина хвилі червоного світла становить приблизно $7,60 \times 10^{-7}$ м.

Уявлення світла як хвилі почасти виправдовувалось до відкриття корпускулярно-хвильового дуалізму його властивостей. Запитання, поставлені на основі передумови, логічне значення якої було сумнівним, дозволили одержати низку важливих фізичних результатів. Проте спиратися на цю пресуппозицію сьогодні — значить приректи себе на повторення помилок, уже виявлених і здоланих фізичною наукою.

Хоча дослідження, що базуються на хибних передумовах, можуть інколи приводити до корисних запитань й істинних відповідей, проте це випадкові і не часті дарунки долі. Найчастіше постановка запитань на хибних передумовах виявляється або софізмом, або паралогізмом, з чим обізнана і чесна людина не повинна погоджуватися. Тому висування запитань на підставі очевидної хибі слід уникати, а коли вони вже з'явилися — слід піддавати їх критиці.

Ех

«Які види хуліганства дозволені законом?»

Передумова цього питання полягає у тому, що *існують види хуліганства, дозволені законом*. Вона хибна, адже хуліганство, будучи адміністративним деліктом або злочином, у жодному разі не дозволяється законом. Істинної відповіді на це питання не існує. Нерозуміння або ігнорування цього призведе до марних пошуків і омани.

Хоч спиратися на істинну передумову бажано, але далеко не завжди її логічне значення точно відоме. Тому на практиці цю вимогу припустимо замінити дещо слабшою: **передумова повинна бути логічно не суперечливою**.

Ех

«Коли бізнесмен Вано Цинандалі порушив податкове законодавство Білорусі?»

Наведене запитання не буде коректним, якщо згаданого бізнесмена не існуватиме. У цьому випадку передумова запитання хибна, оскільки включає хибне судження існування. Будь-які спроби дати відповідь на поставлене запитання безперспективні.

За умови істинності судження існування Вано Цинандалі питання буде неправильним у випадку порушення у його передумові закону не суперечності. Приклад цього, пов'язаний з наявністю в законодавстві Білорусі суперечливих норм щодо сплати податків, наведений у книзі «Механізм формування корумпованих структур», що була написана на початку 90-х років минулого століття Д. А. Пешком і В. О. Дадалком.

«Тіньові бізнесмени можуть використати такі способи ухилення від податків...»

Під парадоксальним гаслом “Знання закону звільняє од відповідальності”. Для використання цього способу слід добре вивчити два закони — про прибутковий податок з підприємства і податок на прибуток. Обидва вони діють з 1 січня 1992 р. і виключають один одного. Дебати у Верховній Раді Республіки Білорусь тривають, але жодного закону не було скасовано. Таким чином, можна не сплачувати ані того, ані іншого податку, посилаючись на суперечливість законодавства».

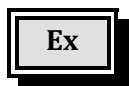
На підставі суперечливого законодавства не можна дійти однозначної відповіді на поставлене вище запитання: за одним законом людина може бути визнана винуватою, а за ту ж саму вчинену у певний час дію, розглянуту з точки зору іншого чинного закону — невинуватою. Якщо ж суддя при розгляді справи спиратиметься лише на один із суперечливих законів, то його рішення завжди може бути піддане сумніву як таке, що порушує вимогу всебічності, повноти та об'єктивності.

У такій ситуації недобросовісний бізнесмен одержить шанс постійно уникати покарання, тоді як законослухняна людина відчуватиме дискомфорт від порушення одного закону через виконання іншого.

Після того, як в процесі аналізу виявлено хибність чи суперечливість вихідної передумови, інколи існує можливість її скорегувати і створити нову. Наприклад, якщо в процесі розслідування описаного раніше злочину на залізниці виявиться, що жодна з точок [х] шляху з Краснограда до Харкова не має властивості бути точкою злочину, тобто передумова питання хибна, то область пошуку відповіді доцільно розширити, включивши до неї ті місця, де електричка знаходилась до початку руху з Краснограда.

Але існують осмислені запитання, виправити хибну передумову яких немає можливості. Такі запитання називають **абсурдними**.

«У якому році Верховна Рада України ухвалила закон про припустимість евтаназії?»

Передумова цього питання включає твердження: *«Існує рік, у якому Верховна Рада України ухвалила закон про припустимість евтаназії»*. Але сьогодні — у 2017 році — ця інформація, а з нею і вся передумова хибна. Поставлене запитання абсурдне, воно в принципі не в змозі скерувати пошук правильної відповіді остільки, оскільки її не існує.

5.4. Реакція на запитання

Чи слід намагатися відповісти на будь-яке пропонуване запитання? З наведених вище прикладів ясно, що не кожне є правильним. Тому не на кожне запитання доцільно шукати відповідь, хоча кожне потребує тієї чи іншої **реакції**.

Реакція, або відгук, на запитання може виявлятися у різноманітних формах. Логіка зазвичай розглядає мислену чи словесну, артикульовану реакцію.

Перший різновид логічної реакції полягає в **оцінці запитання**. Адже саме воно може бути неправильним, таким, на яке знайти істинну відповідь не можна. Єдине, що залишається у цій ситуації — чітко зафіксувати помилковий характер запитання, тобто дати його негативну оцінку. Негативні оцінки поділяються на такі, що відкидають запитання, і такі, що пропонують їх скорегувати. Останній вид оцінок зазвичай вказує, що передумова даного запитання потребує модифікації, адже деякі її елементи погано визначені, хибні, між ними є суперечності тощо.

Ех

«Від якої хвороби помер президент Кеннеді?»

Це запитання до поповнення є неправильним через хибність одного з тверджень, що входить до передумови: *«Президент США Кеннеді помер від якоїсь хвороби»*. Тож і в цілому передумова хибна, вона спрямовує на марні пошуки в області, де відповідь знайти напевне не вдасться. Правильна реакція тут має бути негативною, наприклад: *«Запитання некоректне, оскільки добре відомо, що президент Кеннеді помер не від хвороби, а через кулю вбивці»*.

Ех

«Як карається крадіжка?»

Реакція на це запитання буде полягати у вимозі додаткових відомостей якнайменше щодо виду крадіжки і країни, на території якої її вчинено й за законами якої крадія каратимуть. Така інформація суттєво звузить початкову область пошуку і вплине на остаточну відповідь. Адже відомо, що в Україні крадіжка сьогодні може тягнути досить широкий спектр покарань — від п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян до позбавлення волі на строк до дванадцяти років з конфіскацією майна (ст. 185 ККУ), у деяких ісламських країнах за це відрубують руку тощо.

Ех

«Де був ваш чоловік, якого підозрюють у злочині, сьогодні уночі?»

Це запитання, коли його поставлено слідчим жінці підозрюваного, логічно є правильним. Але воно може бути оцінене негативно і відкинуте цією жінкою на підставі ч. 1 ст. 63 Конституції України: за нею *«особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло який визначається законом»*. Інакше кажучи, адекватною реакцією жінки може бути таке: *«Я не буду відповідати»*. Проте коли так само на подібне запитання зреагує, наприклад, сусідка підозрюваного, котра не є його близькою родичкою, то дана реакція буде **юридично неправильною**. За відмову давати показання і за дачу завідомо неправдивих показань свідкові загрожує кримінальна відповідальність (див. ч. 1 ст. 385 ККУ).

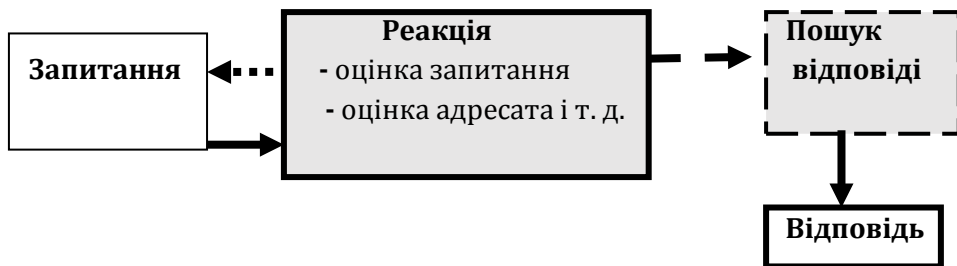

Рисунок 8

Отже, перед тим, як відповідати на поставлене запитання, слід оцінити саме запитання, а також спроможність на нього відповісти, обов'язок відповідати, право не відповідати тощо. Якщо оцінка позитивна, її можна не висловлювати, а одразу переходити до пошуку і висловлення відповіді. Коли ж вона негативна, слід не відповідати, а у відповідний спосіб — адекватно — реагувати (рис. 8).

5.5. Деякі запитання-пастки і реакція на них

Відома низка **запитань-пасток**: вони зовні виглядають коректними, але насправді криють у собі певні хитрощі з метою ввести запитуваного в оману, примусити до помилки, поставити у невідгідне становище і т. ін.

Перший вид таких хитрощів — це **упереджене** (або «навантажене») **запитання**. Воно формулюється у такий спосіб, щоб одразу поставити у невідгідне становище чи скомпрометувати адресата запитання.

Ех

Кореспондент до адвоката підозрюваного: *«Як ви можете захищати цього злодія, якого засуджує усе поважне товариство?»*.

Передумова цього запитання: *«Підзахисний — злодій. Його засуджує усе поважне товариство. Захищати злодія, ігноруючи думку поважного товариства, — погана справа»*. Але така передумова хибна, адже тільки суд вправі визнати людину злодієм (див., напр., ст. 62 Конституції України). Крім того, посилення на думку *«усього поважного товариства»* часто-густо виявляються поспішним узагальненням... Тож це запитання є упередженим. Воно не спрямоване на поповнення чи уточнення інформації, натомість має на меті справити тиск на адвоката або ж скомпрометувати його і підозрюваного. Такі підступні запитання здатні вплинути на необізнаних у логіці або ж простодушних людей. Правильна реакція на них буде полягати в їх доказовій негативній оцінці.

Друга типова хитрість криється у вимозі дати **просту відповідь на складне запитання**.

Ех

«Чи згодні ви суттєво наблизити вихід країни з кризи і віддати свої голоси за нашого кандидата Х?»

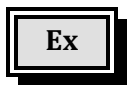
Коли людина поспіхом дасть на висунуте складне запитання одну просту відповідь, наприклад, *«Так»*, то вона тим самим фактично висловить не тільки прагнення скорішого виходу своєї краї-

ни з кризи, а й згоду віддати свій голос за згаданого кандидата Х. Але ж насправді останнього вона може й не бажати.

Можна дати дві різні відповіді в усній розмові або у неформалізованому листі. Але що станеться, коли подібне чи-запитання буде поставлене на референдумі з вкрай обмеженим вибором між «Так» і «Ні»? Тож щоб не пошитися в дурні, **не слід на складні запитання намагатися давати спрощені відповіді.**

Третя хитрість — **помилка «багатьох запитань»:** вона вимагає однієї відповіді на декілька запитань, прихованих у одному простому.

Ще софісти Давньої Греції винайшли показовий приклад цієї хитрості.

«Чи перестав ти бити свого батька?»

З першого погляду на це чи-запитання слід дати якусь одну з двох суперечливих відповідей — «Так, я перестав бити свого батька» або «Ні...». Але тоді безвинний адресат в будь-якому випадку опиняється у скрутній ситуації, визнаючи провину у кривдженні батька. Чому спрацьовує ця логічна пастка?

Коректна реакція на вказане запитання передбачає розгляд його природного попередника: «*Чи ти колись бив свого батька?*». У тому випадку, коли ствердна відповідь на нього виявиться істинною, це створить істинну передумову для наступного. Проте коли на перше запитання істинною буде відповідь «Ні, я ніколи не бив свого батька», то передумова наступного буде хибною, а саме воно — неправильним.

Зіткнувшись з наведеним або з подібним до нього запитанням, слід, перш за все, визначити логічне значення його передумови. Якщо вона істинна, то уникнути сумного висновку про недостойне ставлення адресата до батька за будь-якого варіанта відповіді не можна. Натомість коли зазначена передумова хибна, то на поставлене запитання слід не відповідати, а реагувати, наприклад, таким чином: «*Я ніколи не бив свого батька. Тому поставлене запитання є некоректним*». Якщо ж так не зреагувати, а спробувати відповісти у якийсь з двох формально можливих способів — «Так...» або «Ні...», то це буде означати визнання правильності запитання і, відповідно, його передумови. Фактичний наклеп безвинного адресата на самого себе — розплата не за неповагу до батька, а за невміння ідентифікувати і критикувати софістичні пастки.

Четверта хитрість — **«чорно-біле запитання».** Вона ґрунтується на тому, що область пошуку штучно звужується, внаслідок чого втрачається можливість відшукування істинної відповіді. Інакше кажучи, передумова запитання формулюється у вигляді сильної диз'юнкції висловлювань, які одночасно є хибними, через що хибною виявляється і уся передумова.

Ех

«Наприкінці 2009 року сайт *mail.ru* разом з російським журналом “Коммерсант-Деньги” проводив інтернет-опитування, ставлячи питання: “Ви довіряєте рейтингам?”. Відповідь опитуваний мав дати, “клікнувши мишкою” по одній з двох позицій “Так” і “Ні”».

Проте задана у такий спосіб область пошуку принаймні для частини адресатів є завузькою: втрачаються, наприклад, варіанти відповіді «Скоріше довіряю», «Скоріше не довіряю», «Почасті довіряю» чи «Довіряю лише окремим рейтингам» і т. ін. Тож для цієї частини адресатів передумова, сформульована у вигляді сильної диз’юнкції суджень «Так, довіряю» і «Ні, не довіряю», буде хибною через хибність обох складових. Зрозумівши цю обставину, адресати мають не відповідати, а адекватно реагувати, наприклад, через відмову брати участь в опитуванні.

5.6. Види відповідей

Лише після того, як ви дійшли позитивної або, принаймні, не дійшли негативної оцінки запитання, слід переходити до пошуку відповіді.

Відповіді поділяються за різними підставами. Серед **осмислених оповідних відповідей** практично важливо розрізняти відповіді **по суті запитання і не по суті; істинні і хибні; точні і неточні; прямі і непрямі; повні і неповні** тощо. Суттєвим для розрізнення усіх цих видів відповідей є врахування передумови запитання і області пошуку відповіді.

Відповідь слід обирати з області пошуку, на яку спрямовує дане запитання. Якщо відповідь вибирається не з його області пошуку, то виникає помилка — **відповідь не по суті запитання**, або **ухильна відповідь**.

Запитання: «Де ви знаходились між 10.30 і 11.00 ранку 1 травня 2010 року?».

Ех

Область пошуку відповіді для цього запитання становить множина адрес, за якими могла перебувати запитувана особа. Відповідь по суті: «У цей час я знаходився у себе вдома за адресою — місто Первомайськ, вулиця Першотравнева, будинок №1». Відповідь не по суті: «На початку травня я хворів на свинячий грип».

Відповідь не по суті є поширеним у різних сферах життя способом ухилення від правильної відповіді внаслідок незнання, бажання приховати інформацію і т. ін.

Ех

«Чи є Україна суверенною і незалежною державою?»

Запитання поставлене правильно, оскільки його передумо-

мова «Держава, яка зветься Україна, існує» — істинна, а поняття незалежної і суверенності держави визначені.

Відповідь: «Так, Україна є суверенною і незалежною державою». У цьому випадку ми маємо істинну відповідь по суті запитання.

Відповідь: «Україна є незалежною, але не є суверенною державою». В цьому випадку маємо загалом хибну складну відповідь по суті на правильно поставлене запитання (принаймні у випадку, коли відповідач не вкладає у поняття суверенної держави якогось свого особливого смислу).

Відповідь: «Так, Україна є незалежною державою». В цьому випадку маємо істинну відповідь по суті на правильно поставлене запитання. Однак вона **не повна**, бо не вичерпує всіх ознак держави, відносно яких поставлене запитання. Такі відповіді зазвичай тягнуть за собою додаткові запитання.

Додаткові запитання можуть тягнути і **неточні** відповіді. Точна відповідь на правильно поставлене запитання визначає одну «точку» або максимально звужену «ділянку» в області пошуку відповіді, тоді як неточна дає ширшу «ділянку», ніж є бажаним і досяжним.

«Коли почалася Друга світова війна?»

Ех

Відповідь 1: «Друга світова війна почалася наприкінці тридцятих років ХХ століття».

Відповідь 2: «Друга світова війна почалася у 1939 році».

Відповідь 3: «Друга світова війна почалася 1 вересня 1939 року».

Перша з пропонованих відповідей є найбільш неточною (див. рис. 9). Найточнішою є третя відповідь, оскільки вона локалізує шуканий час у межах однієї доби.

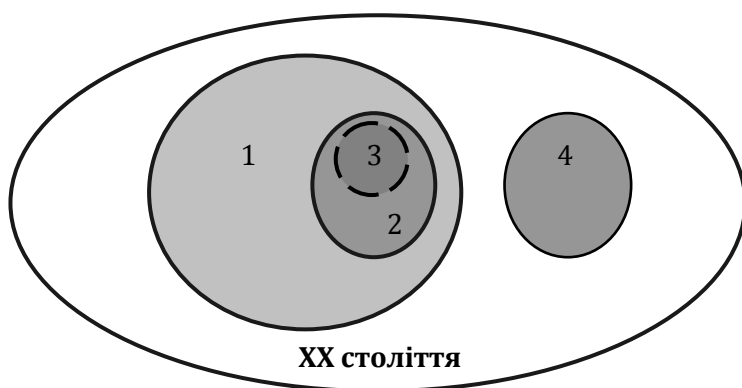

Рисунок 9

На поставлене запитання можна одержати і таку відповідь: *«Друга світова війна почалася не у 1941 році»*. Вона є істинною, але **непрямою**. У випадку непрямої відповіді не вказується більш-менш точна потрібна «ділянка» у області пошуку відповіді (наприклад, 2), натомість визначається та її частина, де відповідь напевне не знаходиться (наприклад, 4). На підставі цього вихідна область пошуку зменшується.

Бажаними є, взагалі кажучи, прямі відповіді, оскільки вони зазвичай більш інформативні, точні. Однак і непрямі відповіді припустимі принаймні як проміжні, вони здатні полегшити подальший пошук.

Таким чином, з огляду на загальну логіку коректна відповідь на запитання, поставлене задля одержання оповідної інформації, фактичних даних, має задовольняти наступні вимоги:

NB!

- бути осмленою,
- бути по суті запитання,
- бути істинною,
- бути точною,
- бути повною,
- бути прямою.

Вже зазначалось, що питання висувуються не тільки задля одержання даних, а і з метою встановлення алгоритмів дій. Тож чи стосуються вказані вище вимоги відповідей запитань з опису способу дії?

За своєю природою алгоритми не мають логічних значень «істина» або «хиба», тому умови правильності відповідей-алгоритмів відрізняються від умов правильності оповідних відповідей. Якщо вимогою до логічно правильної оповідної відповіді є істинність, то у випадку відповіді-алгоритму слід вимагати, як мінімум, її **здійсненності**.

Ex

Правильною відповіддю на запитання *«Хто є свідком у справі Сидорова?»* може бути істинне висловлювання *«Іванов є свідком у справі Сидорова»*. А правильними відповідями на питання *«Як викликати Іванова на допит у справі Сидорова?»* можуть бути такі алгоритми: *«Вручити повістку особисто Іванову і одержати його розписку про це»* або *«Вручити повістку дружині Іванова і одержати її розписку»*. У ситуації однакової досяжності Іванова і його дружини перший з вказаних алгоритмів буде, вочевидь, більш ефективним. Але коли на відміну від своєї дружини Іванов тривалий час недосяжний, то правильною відповіддю-алгоритмом залишається лише друга з зазначених вище: саме вона здійсненна, хоча і порівняно

менш ефективна. Тож оцінка правильності відповіді-алгоритму ґрунтується на комбінації вимог здійсненості і ефективності.

Коректна відповідь-алгоритм має задовольняти наступні вимоги:

NB!

- бути осмисленою,
- бути по суті запитання,
- бути здійсненою,
- бути ефективною,
- бути повною,
- бути прямою.

З юридичною точки зору пропонуваній у відповіді алгоритм повинен ще й відповідати чинному законодавству.

5.7. Неправильні відповіді

Неправильними є, перш за все, позбавлені смислу відповіді. Серед осмислених відповідей неправильними виявляються оповідні відповіді не по суті запитання, хибні відповіді. Неповні й неточні, хоча й істинні відповіді по суті, теж не можна оцінити як цілком правильні. Неправильні відповіді можуть бути як випадковими, так і проявами цілеспрямованих хитрощів.

Запитання: *«Як ви ставитесь до свого президента?»*

Ex

Відповідь: *«А ви?»*

В наведеному прикладі наявні хитрість — **«відповідь запитанням на запитання»**. Вона використовується для ухилення від істинної відповіді по суті. Зрозуміло, вона не може задовольнити того, хто ставить запитання.

Запитання слідчого: *«Що ви знаєте про цей злочин?»*

Ex

Відповідь свідка: *«Я нічого не знаю»*.

Якщо зізнання є правдивим, то маємо правильну реакцію на запитання — негативну самооцінку адресата, констатацію неспроможності дати шукану відповідь. Коли так, то спілкування слід закінчити, адже воно скоріше за все нічого не прояснить. Проте відказати у такий спосіб може і той, хто знає правильну відповідь, але з якоїсь причини хоче приховати відому йому інформацію. У цьому випадку будемо мати неприйнятну хибну реакцію. Слідчий повинен знайти законні засоби стимулювати свідка до правдивої відповіді по суті, напри-

клад через додаткове нагадування про кримінальну відповідальність за відмову дати показання і за дачу неправдивих показань (п. 1 і 2 ст. 384, п. 1 ст. 385 ККУ).

Увагу, як вже зазначалося, слід звертати на **складні запитання**, особливо якщо частина їх не артикульована явно, а лише «тримається в умі». На такі запитання не слід намагатися дати одну стислу відповідь. Інакше може бути припущена помилка, яку досить часто використовують недобросовісні політики, бізнесмени, юристи тощо.

Ех

«Чи згодні ви одержувати вищу зарплатню і “заплющувати очі” на факти ухилення від сплати податків вашим роботодавцем?»».

Це запитання складається принаймні з двох простих: *«Чи згодні ви одержувати вищу зарплатню?»* і *«Чи згодні ви “заплющувати очі” на факти ухилення від сплати податків вашим роботодавцем?»* Тому відповісти на нього одним *«Так»* — значить визнати істинність двох зовсім різних відповідей. Але адресат може бути згоден, наприклад, тільки з першою, але не з другою. Тож проста відповідь на складне запитання часто буває помилкою.

Іноколи зустрічаються **умовні відповіді**.

Ех

Запитання: *«За яким номером ви дзвонили подружці?»*.

Відповідь: *«Якщо не помиляюсь, то був номер 7398-259»*.

Наведена відповідь явно формулює певну умову своєї істинності. Вона може відображати щире невпевненість адресата, а може використовуватися й для того, щоб з часом дефектами пам'яті виправдати брехню. Тому краще вимагати безумовних відповідей.

Запитання: *«Як остаточно розв'язати проблему забезпечення людства енергією?»*.

Ех

Відповідь: *«Сконструювати і побудувати *perpetuum mobile*»*.

Маємо осмислену пряму відповідь-алгоритм по суті запитання. Проте вона не може бути визнана прийнятною через свою нездійсненність, адже існування вічного двигуна суперечить фундаментальному закону збереження і перетворення енергії.

5.8. Особливості запитань і відповідей у сфері правознавства

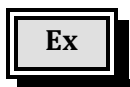
На запитання і відповіді у сфері правознавства окрім суто логічних часто накладаються додаткові вимоги, які впливають із чинного

законодавства тієї чи іншої країни. Тому не усі правильні з огляду на загальну логіку запитання можуть визнаватися коректними юридично.

Під час допиту свідка в українському суді на суто логічні правила коректної постановки запитань накладаються вимоги ст. 352 КПКУ. За її ч. 6 *«під час прямого допиту не дозволяється ставити навідні запитання, тобто запитання, у формулюваннях яких міститься відповідь, частина відповіді або підказка до неї»*. Проте за ч. 7 цієї ж статті *«під час перехресного допиту дозволяється ставити навідні запитання»*. Таким чином, логічно коректне навідне запитання правильним юридично виявляється не завжди, а залежно від ситуації відповідно до вказаних норм КПКУ¹.

У сфері правознавства з'являються додаткові підстави не відповідати, а у негативний спосіб реагувати на певні запитання.

За ч. 4 ст. 42 КПКУ *«підозрюваний, обвинувачений має право не говорити нічого з приводу підозри проти нього, обвинувачення або в будь-який момент відмовлятися відповідати на запитання»*. У ст. 63 Конституції України узагальнено, що *«особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї і близьких родичів, коло яких визначається законом»*.

«Українська правда» 14 квітня 2016 року повідомила, що «обвинувачений у низці тяжких злочинів військовослужбовець ГРУ Генштабу ЗС РФ Олександр Александров відмовився відповідати на питання в суді. Александров відмовився відповідати на питання про свою приналежність до націоналістичних організацій в Росії. При цьому в ході допиту раніше Александров повідомив, що звільнився в 2014 році зі Збройних сил Росії. За його словами, великі грошові суми, які надходили на його банківську картку від Міні оборони Росії після його нібито звільнення з армії, є заборгованістю по зарплаті...»

Після цих відповідей росіянина, його адвокат Валентин Рибін попросив невелику паузу для спілкування зі своїм підзахисним, після чого Александров вже не відповідав на питання, скориставшись правом, наданим ст. 63 Конституції України».

¹ Іще Чезаре Беккарія у творі «Про злочини і покарання» вказував, що допит *«повинен, як спіраль, кружляти навколо події злочину, однак жодним чином не йти до неї по прямій лінії. Це правило викликане тими міркуваннями, щоб не навести підсудного на відповідь, котра звільнила б його од обвинувачення, чи, може бути, тим, що визнання злочинцем себе винуватим видається завжди противним природі»*.

У багатьох правових державах затримуваній особі перед постановкою запитань необхідно нагадати її права, зокрема «*право на мовчан-ня*». У США подібна вимога зветься **правилом Міранди**¹.

У 1966 році такий собі Міранда був засуджений на 50 років за викрадення і зґвалтування. Його адвокат домогся скасування вироку, оскільки той був винесений на підставі нібито добровільного зізнання, зробленого після двогодинного допиту. При цьому Міранду не попередили, що він не зобов'язаний давати показання проти себе. У такий спосіб на підставі доктрини превалювання прав людини виникли реальні судові прецеденти у кримінальних справах. З тих пір, затримуючи підозрюваних у вчиненні злочину, американські поліцейські зобов'язані промовляти фразу: «*Ви маєте право зберігати мовчання; усе, що ви скажете, може бути використане проти вас*». Без цих слів будь-яке затримання чи допит будуть незаконними.

Уведення правила Міранди поставило в точні правові рамки діяльність поліції США: зізнання були оголошені недопустимими доказами у випадках, коли поліцейські порушували права людини (нероз'яснення затриманому його прав, порушення процедури затримання і допиту, допит без захисника тощо). Правило Міранди виступає однією з процесуальних гарантій дотримання прав людини під час затримання, арешту чи суду. Разом з тим, як й інші подібні норми, воно зазвичай ускладнює і утруднює юридичний процес.

На початку 2005 року до ст. 5 Закону України «Про міліцію» було внесене доповнення, за яким *«особам при затриманні або арешті (взятті під варту) працівниками міліції надаються усно роз'яснення частини першої статті 63 Конституції України, права відмовитися від надання будь-яких пояснень або свідчень до прибуття захисника»*. Хоча з прийняттям у 2015 році Закону України «Про Національну поліцію» ця норма втратила силу, однак у ч. 4 ст. 208 чинного з 2012 року КПКУ зазначено, що *«уповноважена службова особа, що здійснила затримання особи, повинна негайно повідомити затриманому зрозумілою йому мовою підстави затримання та у вчиненні якого злочину він підозрюється, а також роз'яснити права мати захисника, отримувати медичну допо-*

¹ Ще до встановлення правила Міранди існував критерій добровільності зізнань. За цим критерієм, достовірність зізнання ще не гарантувала його юридичної прийнятності. Суттєвою обставиною було те, чи не одержане воно проти волі підозрюваного завдяки якимсь хитрощам чи тиску під час допиту. Тривалі поліцейські допити за умов ізоляції підозрюваного зазвичай ведуть до висновку, що будь-яке отримане у такий спосіб зізнання не було добровільним і тому не є юридично прийнятним.

могу, давати пояснення, показання або не говорити нічого з приводу підозри проти нього...». Тож «право на мовчання» сьогодні існує і в українському праві.

Отже, у сучасній правовій державі необхідними умовами прийнятності запитань і вимог відповідати у сфері правознавства є їх відповідність чинному законодавству, в першу чергу тим нормам, що спрямовані на забезпечення прав людини та громадянина.

Додаткова література

1. Ивлев Ю. В. Логика для юристов. — 5-е изд., перераб. и доп. / Ю. В. Ивлев. — Москва : Проспект, 2014. — Глава IIIВ.
2. Кириллов В. И., Старченко А. А. Логика / В. И. Кириллов, А. А. Старченко. — Москва : Высшая школа, 1995. — Глава IV, §5.
3. Титов В. Д., Войтенко Д. О. Логічна теорія питань та відповідей / В. Д. Титов, Д. О. Войтенко // Юридична аргументація. Логічні дослідження: монографія. — 2-е вид., переробл. та доповн. — Харків : Право, 2015. — Пункти 3.3.1 — 3.3.4.
4. Тягло О. В. Особливості інтеррогативної логіки у юридичному дискурсі / О. В. Тягло // Юридична аргументація. Логічні дослідження: монографія. — 2-е вид., переробл. та доповн. — Харків : Право, 2015. — Пункт 3.3.5.
5. Хоменко І. В. Логіка для юристів : підруч. / І. В. Хоменко. — Київ : Юрінком Інтер, 2001. — Розділ 5, §8.

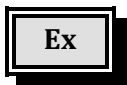
Завдання для самоконтролю

1. Що таке інтеррогативна логіка? Чи потрібно її вивчати фахівцю, зокрема поліцейському? Відповідь обґрунтуйте.
2. Як пов'язане питання і запитання? В чому полягає різниця між ними?
3. Назвіть основні види запитань, наведіть приклади.
4. Чим відрізняється запитання щодо фактичних даних від запитання з опису способу дії? Наведіть приклади цих запитань.
5. За якими критеріями у загальній логіці відрізняють правильне запитання від неправильного? Наведіть приклади.
6. Чи завжди запитання, коректне з огляду на загальну логіку, є правильним юридично? Наведіть приклади і поясніть.
7. Чим відрізняється реакція на запитання од відповіді? Які види реакції на запитання ви знаєте? Наведіть приклади.

8. Вкажіть основні вимоги до правильних оповідних відповідей на запитання.

9. Вкажіть основні вимоги до правильних відповідей на запитання з опису способу дії.

10. Вкажіть вид, область пошуку і передумову поставлених далі запитань. Чи є вони правильними?

«Чи підозрюваний є повнолітнім?»

Це запитання до уточнення, яке вимагає оповідної відповіді. Його передумова: *«В наявності підозрюваний. Або він є повнолітнім, або ні»*. У випадку наявності підозрюваного ця передумова істинна, отже, запитання поставлене правильно.

Область пошуку відповіді — множина з двох суджень *«Так, підозрюваний є повнолітнім»* і *«Ні...»*. Вибір однієї з відповідей — це вже позалогічна задача, розв'язання якої базується на оцінці зовнішнього вигляду підозрюваного, вивченні його біографічних даних тощо.

a. *«Чи вбито Джона Кеннеді з автомата Калашникова?»*

b. *«З якої зброї був вбитий Джон Кеннеді?»*

c. *«Хто власник автомата Калашникова, з якого був убитий Джон Кеннеді?»*

11. Оцініть подані запитання і роз'ясніть адекватну реакцію на них.

a. *«Чи ти кинув красти?»*

b. *«Як ви можете засуджувати Клінтона за його зв'язок з Монікою Левінські, коли самі маєте позашлюбні стосунки?»*

c. *«Чи є серед людоїдів вегетаріанці?»* (Станіслав Єжи Лець)

d. *«Хто був першим імператором Київської Русі?»*

e. *«Громадянин Х. повний алкоголік або абсолютно непитуцій?»*

f. Запитання до одного з суперників Джорджа Буша-старшого у кампанії з обрання президента США: *«Що ви можете сказати про виборчу кампанію Буша, який абсолютно розмазав вас по стінці?»*

g. *«Ви “голуб” або “яструб”?»*

h. *«Чи любите ви грати у футбол і гольф?»*

i. *«Чому ваша партія нехтує інтересами безробітних усієї країни через нечесну політику величезних витрат у “своєму” виборчому окрузі?»*

12. Поставлене запитання: *«Хто убив російського політка Бориса Немцова?»*. Оцініть наведені нижче реакції/відповіді на нього.

«Відповідь на це запитання мені дотепер невідома».

Ех

Оцінка цього висловлювання залежить від того, кому воно належить. Якщо його висловила пересічна людина, то це, скоріше за все, припустима реакція — правдиве зізнання у своїй непоінформованості. На початок 2017 року широкому загалу ім'я дійсного вбивці Бориса Немцова напевне невідоме, хоча певні версії й існують. Коли ж сказане належить людині, котра насправді володіє відповідною інформацією, то це хибне висловлювання не по суті — хитра відмовка, з тих чи інших причин спрямована на ухилення від відповіді.

- a. *«Бориса Немцова вбили у Москві».*
- b. *«Я нічого не бачив».*
- c. *«Бориса Немцова вбила людина».*
- d. *«Мавр Отелло не вбивав Бориса Немцова».*
- e. *«Бориса Немцова вбив професійно підготовлений кілер».*
- f. *«А вам навіщо це знати?»*
- g. *«Я чув про це по радіо».*
- h. *«Якщо пам'ять мені не зраджує, то був Лі Харві Освальд».*
- i. *«А ви як вважаєте?»*

13. На запитання *«Де жив винахідник бертильонажу?»* дайте відповіді, що задовольняють наступним вимогам¹.

Ех

Хибна непряма відповідь по суті запитання.

Найширша область пошуку відповіді на поставлене де-запитання охоплює всю земну кулю, точніше — усю Європу.

Відповідь *«Бертильон не жив у Парижі»* є по суті запитання, оскільки Париж належить до області пошуку відповіді. Вона є непрямою, оскільки вказує, де не жив винахідник бертильонажу — Альфонс Бертильон. Вона є хибною, оскільки винахідник бертильонажу жив у Парижі.

- a. *Істинна пряма відповідь по суті запитання;*
- b. *хибна пряма відповідь по суті;*
- c. *істинна пряма відповідь не по суті;*
- d. *пряма неточна відповідь по суті;*
- e. *істинна непряма відповідь по суті.*

14. Оцініть наведені далі діалоги, описані у книжці Люїса Керрола «Пригоди Аліси у Дивокраї», з огляду на логіку запитання-відповіді.

¹ Додаткову інформацію щодо Бертильона і бертильонажу наведено у підрозділі 3.5 цього підручника.

а. «Соня позіхнула і протерла очі, їй дуже хотілось спати, — і ліпили всілякі речі, котрі починаються з "М".

— Чому з "М"? — спитала Аліса.

— А чому б і ні? — відказав Заєць».

б. «А ці хто? — спитала Королева, вказуючи пальцем на трьох садівників, які лежали під кущем...

— Звідкіля я знаю? — відповіла Аліса. Мене це не обходить».

15. Чи є відповіді або реакції на запитання в представлених далі ситуаціях правильними? Відповідь поясніть.

а. «Як не захворіти на свинячий грип?

— Слід просто уникати будь-яких контактів з усіма оточуючими протягом усієї пандемії».

б. «Як ви голосували на останніх виборах?

— А навіщо це вам потрібно?»

с. «Кого ви підозрюєте у вчиненні цього злочину?

— Не можу відповісти, оскільки це становить таємницю слідства».

д. «Чи бачили ви підозрювану на місці злочину?

— Я не хочу відповідати на це питання».

е. «Коли ви побачили ці директиви?

— Якщо пам'ять мені не зраджує, це було 19 січня 2009 року».

ф. «Де Ваш чоловік був учора вночі?

— Я не буду відповідати».

16. Які додаткові вимоги до правильних запитань порівняно з вимогами загальної логіки існують у сфері правознавства? Наведіть приклади і поясніть.

17. В яких випадках українське законодавство дозволяє відмовитися відповідати на запитання уповноважених службових осіб? Наведіть приклади і поясніть.

18. Проаналізуйте і поясніть з огляду на відмінність загальної і юридичної логіки наведений нижче випадок, описаний О. Боріним у російській «Літературній газеті» від 5 березня 1997 року.

Проти панів присяжних засідателів

«11 вересня 1994 року рано вранці у місті Подільську по Калузькій вулиці, дім 24-2, у квартирі номер 2 було знайдено труп громадянина Дорондова Юрія Васильовича. Викликали міліцію. Прибулі співробітники побудили мирно сплячих у сусідній квартирі чотирнадцятирічного Михайла Соболева і тридцятирічного Олександра Суворова та попросили їх бути по-

нятими під час огляду місця події. Ті погодилися і підтвердили, що на кухні насправді “напівсидить труп Дорондова Ю.В., тіло трохи нахилене, ноги зігнуті, а на шиї зашморг з вірьовки для білизни...” Опитаний тут же сусід Орлов пригадав, що Юрко Дорондов “мав психічні відхилення, постійно пиячив, ламав меблі й електропроводку” і взагалі “висловлював намір повіситися”. І тоді ж, 11 вересня, начальнику Подільського райвідділу йде офіційна доповідна: так і так, у квартирі номер два знайдено труп громадянина Дорондова Ю.В., що “скінчив життя самогубством”.

Але минуло п'ять днів, і 16 вересня у справі з'являються два протоколи, де колишні поняті, хлопчина Соболев і дорослий Суворов, щиро зізнаються у тому, що усю ніч з 10 на 11 вересня вони по-звірячому били Дорондова, а потім, щоб не доніс на них, повісили його на вірьовці для білизни.

Допит неповнолітнього Соболева, якщо вірити протоколу, тривав з 10 години ранку до 11 години 15 хвилин, а допит дорослого Суворова — з 11 години 10 хвилин до 13 години 30 хвилин.

Ось саме з цього часу, з 10 години ранку 16 вересня 1994 року, міліцейське слідство і починає старанно нищити та розвалювати усю справу. Тому що “щирі ці зізнання”, навіть коли і дані вони цілком добровільно, навіть коли хлопців ніхто не примушував, пальцем не торкнувся, усе одно нічого не варті. Чому? Та тому, перш за все, що і Соболев, і Суворов допитані були як свідки! Проте які ж вони були свідки, коли обидва дружно розповіли, як самі всю ніч катували і врешті решт прикінчили Юрка Дорондова? Фактично вони вже були затриманими (хоч, всупереч закону, слідчий належним чином це не оформив). Фактично вони вже були підозрюваними.

Але, маючи справу з затриманими, слідчий (якщо, звичайно, він не хоче працювати у корзину), повинен зробити дві речі.

По-перше, не попереджати їх про кримінальну відповідальність за дачу неправдивих показів чи за мовчання, а роз'яснити, навпаки (і обов'язково під розписку), що мовчати у даній ситуації — їх святе конституційне право. Тому що у статті 51-й Конституції Російської Федерації так прямо і записано: “Ніхто не зобов'язаний свідчити проти самого себе, свого чоловіка/дружини і близьких родичів”...

...І тільки о 23 годині 10 хвилин 16 вересня слідчий вирішує, нарешті, оформити затримання. Втім, конституційне право не давати проти себе показів їм все ж не роз'яснюється, і адвоката їм, як і до того, не надають...

Не треба думати, що це усе пусті формальності. Людству довелося подолати багатовіковий шлях, відправити за тюремну решітку та й

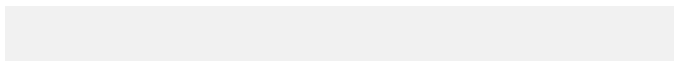
на той світ тисячі невинних до того, як були нарешті вироблені ці важливіші процесуальні гарантії...

Чи так було цього разу, чи ні, повторюю, я не знаю. Знаю тільки, що коли у суді під час попередніх слухань адвокати попросили визнати протоколи перших допитів Соболева і Суворова “недопустимими доказами” (формулювання закону), виключити їх з судового розгляду і не пред’являти присяжним засідателям, адвокатів підтримав навіть сам прокурор. А що йому залишалося робити? У статті 50-й Конституції Росії так прямо й сказано: “Під час здійснення правосуддя не допускається використання доказів, одержаних з порушенням Федерального закону”.

Ось вони — такі переконливі, такі начебто вражаючі зізнання двох хлопців. Однак з вини слідчого самовикриття ці — ніщо. Нуль. Пусте місце. Присяжні засідателі їх навіть не почують. Не мають права почути.

...Як же у цій ситуації мусили присяжні засідателі відповісти на питання: чи доведено, що Соболев і Суворов вбили Юрія Дорондова? Їх не питали “Що ви гадаєте?” або “Яка ваша думка?”. Питання було чітким: доведено або не доведено? Так або ні?

Сказати: доведено? А на якій, власне, підставі? Де добуті обвинуваченням, причому добуті у законний спосіб, факти?»

Розділ 6.

Логічні підстави висування і перевірки версій

Вище розглянуті основи логіки запитання-відповіді, актуальні на будь-якому етапі юридичного процесу для будь-якого його учасника. Продовжуючи вивчення логічних підстав юридичного процесу, звернемося далі до висування і перевірки, або відпрацювання, **версій** події, що має ознаки правопорушення, чи вже зареєстрованого правопорушення, для визначеності — злочину.

У процесі розслідування висуваються як часткові версії різного роду (наприклад, щодо події кримінального правопорушення, виду і розміру завданої шкоди), так і узагальнююча версія події в цілому, котра об'єднує у собі усі часткові аспекти.

За логічною природою версія є імовірним висловлюванням (або сукупністю висловлювань). Вона вимагає подальшої перевірки, в результаті чого може бути як прийнята, так і відкинута. Тож юридична версія суттєво споріднена науковій гіпотезі.

Висування і перевірка гіпотез добре вивчені у полі науки у межах гіпотетико-дедуктивного методу або, ширше, **методу гіпотез**. Метод гіпотез виходить з емпіричних даних і прагне досягти істинного знання. Кримінальне провадження теж завжди спирається на ту чи іншу емпіричну інформацію, сукупність отриманих у законний спосіб фактичних даних, а його кінцева мета — не тільки законне, а й обґрунтоване і вмотивоване, достовірне судове рішення (див. ч. 1 ст. 370 КПКУ, ч. 1 ст. 159 КАСУ, ч. 1 ст. 213 ЦПКУ та ін.)

З огляду на сказане природно вважати, що метод гіпотез вказує і найзагальнішу стратегію висування та перевірки версій.

6.1. Структура методу гіпотез

В термінах права структура методу гіпотез представлена на рис. 10. Тут $\{E_n\}$ — **емпіричний базис**, як часто кажуть — **доказова база**, розслідування події, що має ознаки злочину, чи власне злочину, тобто сукупність в загальному випадку імовірних вихідних фактичних даних; Γ — **версія**, що висувається на підставі вивчення $\{E_n\}$ через доречні демонстративні або недемонстративні умовиводи; $\{H_n\}$ — множина виве-

дених з висунутої версії висновків; $\{П_n\}$ — множина результатів **практичних перевірок** $\{Н_n\}$ і, опосередковано, версії Γ .

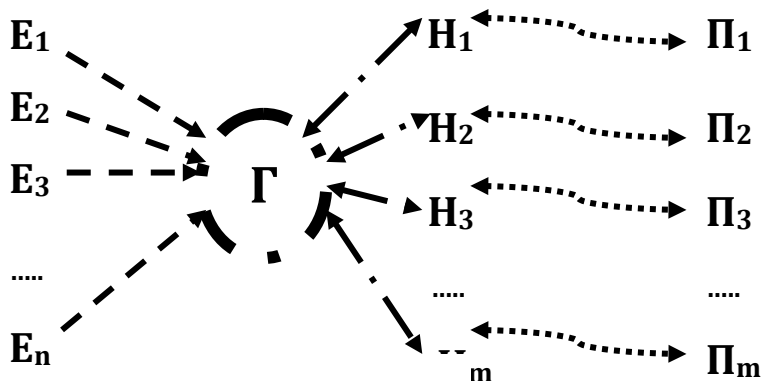
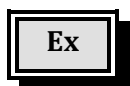

Рисунок 10

Особливість розслідування (подій, що мають ознаки) злочинів, загалом полягає у тому, що одночасно можуть розглядатися кілька — інколи десятки і навіть сотні — конкуруючих версій. Зазвичай вони розрізняються за своєю силою, а найсильніша з них вважається основною.

«Катастрофа літака Ту-154 сталася 25 грудня 2016 року рано вранці невдовзі після зльоту з аеропорту Адлер, де борт здійснив заправку для польоту до Сирії, на базу ВКС РФ у Хмеймимі.

Внаслідок падіння літака загинули усі 92 людини, що знаходились на його борту. При цьому, як передає "Інтерфакс", версія про теракт не підтверджується. На це вказують перші дані розшифровки бортових самописців, а також аналіз стану уламків, відсутність слідів вибухових речовин.

Основними версіями залишаються — людський фактор і технічні неполадки у літаку».

Від чого залежить сила, тобто імовірність, версії? Перш за все, від того емпіричного базису, на основі якого її висунуто: чим він більш об'ємний і надійний, тим сильніша версія. При цьому, звичайно, прийнятна версія не може суперечити жодному з достовірних E_n . Крім того, вона має усі їх добре пояснювати.

Інколи за критерії вибору серед конкуруючих версій приблизно однієї сили вибирають **простоту** чи навіть **красу**, хоча у нетривіальних випадках ці критерії не піддаються точному визначенню, а застосовуються фахівцями скоріше інтуїтивно.

Сила версії суттєво пов'язана з її **евристичністю**, потенціалом передбачення. Чим більше підтверджених у процесі подальшої практичної перевірки передбачень $\{H_n\}$ дозволяє сформулювати версія, чим більш вони неочікувані — тим імовірнішою вважається ця версія.

Якщо ж $\{P_n\}$ «уперто» суперечать виведеним під час розробки G_i висновкам $\{H_n\}$, то необхідно визнати останні не відповідними наявному стану справ і відкинути цю G_i , замінивши її іншою G_j . У випадку ж **підтвердження** $\{H_n\}$ і, відповідно, G_i з боку нових даних $\{P_n\}$ висунуту версію слід вважати — принаймні наразі — достовірною. Зрозуміло, що надалі на підставі додаткових даних вона може бути покращена або відкинута і замінена іншою.

У наведеному вище прикладі з аварією Ту-154 з початкової версії про теракт був дедукований висновок, що на уламках літака мають бути сліди якоїсь вибухової речовини і вибух зареєстрували самописці. Оскільки ці висновки не знайшли підтвердження, то версія про теракт була відкинута.

З огляду на загальну логіку метод гіпотез дає **не точно доведене**, а лише певною мірою **підтверджене** знання G . Підтвердження не тотожне доведенню, яке є сильнішою процедурою. Підтвердження має **імовірний**, але не **достовірний** характер, не виключаючи додаткової перевірки і підсилення. Однак коли імовірність підтвердженої версії досягає рівня, що задовольняє, наприклад, стандарт доказування «поза розумним сумнівом», то тут-і-зараз ця версія визнається за доказану (див. підрозділ 2.4).

Реалізувати метод гіпотез дозволяють різноманітні відомості, зокрема фактичні дані $\{E_n\}$ і $\{P_n\}$, а також логічні міркування та практичні дії, котрі їх пов'язують з висуванням чи перевіркою версій. У межах даної книжки розглянемо далі, по-перше, основні види використовуваних в процесі розслідування відомостей і, по-друге, природу застосовуваних для цього виводів.

6.2. Основні види юридично значущої інформації

Інформаційне підґрунтя всякого юридичного процесу становлять, перш за все, різноманітні **докази**. У специфічній ситуації криміналь-

ного провадження за ст. 84 КПКУ «доказами є фактичні дані, отримані у передбаченому цим Кодексом порядку. Процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи, висновки експертів».

Законодавство точно регламентує способи отримання юридично коректних доказів. Тому відомості, зібрані через використання «нетрадиційних методів» — застосування поліграфу, допиту під гіпнозом тощо, не мають юридичної сили.

Необхідними умовами прийнятності доказів є їх **належність, допустимість і достовірність**. За ч. 1 ст. 94 КПКУ «слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному і неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінюють кожний доказ з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів — з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення». За подібними критеріями докази оцінюються і на інших ділянках поля права. Так, відповідно до ч. 3 ст. 86 КАСУ «суд оцінює належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів в їх сукупності».

Другу суттєву складову юридично значущої інформації становлять різноманітні **норми** — норми чинної Конституції й інших законодавчих актів, укази Президента, постанови Кабінету Міністрів і т. ін.

 Якщо докази описують суще, тобто те, що було або є в реальності, то ця друга складова вказує на юридично належне, тобто на те, що повинно/не повинно бути, а також встановлює санкції за відхилення від належного.

На різних етапах юридичного процесу можуть бути використані й інші види інформації, наприклад формулювання законів природи, наукові дані тощо.

6.3. Види умовиводів

Уявлення про умовиводи й їх артикуляцію — виводи, сформоване у підрозділі 1.1. Оскільки як без умовиводів, наприклад, слідчого чи судді, так і без виводів, поданих у виступах учасників чи документах, юридичних процес абсолютно неможливий, розвинемо далі та поповнимо вихідні уявлення. При цьому пам'ятатимемо, що все, що стосується умовиводів, стосується і виводів, і навпаки.

 Умовиводи поділяють на підставі характеру зв'язку між засновками і підтримуваням ними висновком. Якщо з даних засновків один-єдиний висновок впливає **з необхідністю**,

то маємо **демонстративний умовивід**. Якщо ж такого необхідного зв'язку немає, тобто з наведених засновків виводиться **низка імовірних висновків**, то умовиводи називають **недемонстративними**.

До демонстративних умовиводів (і виводів) відносяться усі види дедукції й повна індукція. До недемонстративних — усі види аналогії, неповної індукції тощо.

6.4. Умовиводи за аналогією

Аналогія — найдавніший вид умовиводів. Через аналогію люди вивчали, наприклад, свої уявлення про богів. На це вказав ще мислитель VI століття до н. е. Ксенофонт з Колофона.

*«Коли б руки мали бики та леви або коні,
Щоб малювати руками, творити статуї, як люди,
Коні б тоді на коней, а бики на биків схожими
Образи малювали б богів і тіла їх ліпили,
Точно такими, який у кожного власний вигляд...
...Все на богів звели Гомер з Гесіодом, що тільки
У людей ганебним вважається або порочним:
Красти, перелюби чинити й один одного дурити таємно...»*

В основі умовиводу за аналогією лежить припущення, що предмети, схожі в одних ознаках, схожі й в інших. Наприклад, якщо люди і боги, за думкою давніх греків, є живими і мають душу (схожі або спільні ознаки), то слушно припустити: існує схожість і у зовнішньому вигляді, у стосунках і т. ін.

Def Умовивід, в якому висновок про приналежність предмету думки певної ознаки робиться на підставі схожості цього предмету з іншим у низці відомих ознак, називається аналогією.

Логічна форма аналогії така:

M (a, b, c...)

P (a, b...)

Імовірно, P(...c...).

Тут **M** — добре вивчений предмет, що має ознаки **a, b, c** та ін. **P** — порівняно менше знайомий предмет думки, що має спільні з **M** ознаки **a, b**. Тоді **c** — **ознака, що переноситься**. Перенесення її на **P** дає нове знання. Оскільки зв'язок засновків і висновку в аналогії є імовірнісним, вона є способом висування версій, гіпотез, що потребують подальшого

логічного обґрунтування чи практичної перевірки. Виступати способом точного доведення аналогія не може.

Залежно від характеру **М** і **Р** аналогія поділяється на два види: **аналогію предметів** та **аналогію відношень**.

Розглянемо випадок аналогії, описаний у знаменитому романі Артура Конан-Дойля «Загублений світ». Його фрагмент розкриває міркування одного з героїв, що призвели до цінної знахідки.

«Так от, я дивився на це болото і врешті-решт почав міркувати. Я скажу вам, у чому річ, якщо ви самі нічого не помітили. Це була вулканічна вирва з синьою глиною...»

Таку ж вулканічну вирву з синьою глиною мені довелося бачити тільки один раз у житті — на великих алмазних розсипах у Кімберлі. Ви розумієте? Алмази не виходили у мене з голови... Ось що я там знайшов.

Він відкрив сигарну коробку, перевернув її догори дном і висипав на стіл близько тридцяти необроблених алмазів завбільшки від бобу до каштана».

Що порівнював герой Конан-Дойля? Дві вирви — у Кімберлі (це **М**) і у далекому «загубленому світі» (вирва звідти — **Р**). Що спільного було у цих вирв? Дві істотні ознаки: вулканічне походження і синя глина. На підставі такої схожості здогадливий герой переніс на **Р** не виявлену раніше властивість — бути кімберлітовою трубкою, джерелом алмазів. Зрозуміло, що це було лише припущення, яке вимагало перевірки. На щастя для героя, під час практичної перевірки воно цілком підтвердилось.

Коли порівнюються не предмети, а відношення між предметами, маємо аналогію відношень.

«Один з семи грецьких мудреців — Фалес з Мілета, який жив у VI сторіччі до нашої ери, багато мандрував. Одного разу він потрапив до Єгипту і вирішив виміряти висоту тамтешніх пірамід. Але вибиратися на верхівку він, видно, не схотів або не зміг. Однак своєї мети досяг. У який спосіб?»

Устроимо невелику палицю в пісок поруч з пірамідою і будемо стежити за її тінню. У той момент, коли довжина тіні зрівняється з власною довжиною палиці, виміряємо тінь від піраміди. Вона буде дорівнювати її висоті.

Чому? Підставою розв'язання задачі була аналогія відношень: довжини палиці до довжини її тіні, тобто L_0/L , і висоти піраміди до довжини її ж тіні X_0/X . Які ознаки спільні для цих відношень? Місцеположення і

час вимірювання. Яку ознаку переносимо? Рівність одиниці відповідних відношень. Тобто якщо $(L_0/L) = 1$, то в цьому ж місці і в цей же момент часу $(X_0/X)=1!$ »

Сьогодні цю задачу точно розв'яже пересічний школяр засобами евклідової геометрії. Однак Евклід жив кількома століттями пізніше за Фалеса, дедуктивні умовиводи його геометрії ще тільки очікували своєї появи на світ... Отже, окрім усього іншого, наведений приклад підтверджує: аналогія старіша за дедукцію.

У сфері правознавства виділяють і застосовують **аналогію закону** і **аналогію права**.

До аналогії закону звертаються тоді, коли «*діяння, не передбачене законом, оцінюють за тією нормою, під деякі ознаки якої дане діяння підпадає*», вважають сучасні українські дослідники О. М. Юркевич та ін. Аналогія ж права, на їх думку, «*означає застосування загальних засад і принципів правового регулювання за відсутності можливості застосувати до конкретного випадку норму, що відображала б подібні випадки, тобто за неможливості використовувати аналогії закону*».

Будь-яка аналогія, як вже відзначалось, є не демонстративним, а імовірнісним умовиводом. Тому, по-перше, цей умовивід, особливо у сфері правознавства, слід застосовувати обережно, без абсолютизації його висновків. По-друге, актуальним виявляється запитання: як підвищити надійність висновку за аналогією?

Порівняно легко досяжними є два шляхи: по-перше, збільшити **кількість** схожих ознак; по-друге, звернути увагу на схожість **істотних** ознак. Але, з іншого боку, якщо виявляються **істотні відмінності М і Р**, це зменшує імовірність висновку аналогії — аж до повного зведення нанівець.

Існує шлях, ідучи яким можна забезпечити істотне підвищення надійності умовиводу за аналогією. Для його розуміння слід поділити аналогію на два види: **точну** і **неточну**.

Неточна аналогія лежить у сфері феноменології, тобто обмежується описами зовнішніх ознак предметів без проникнення в їх сутність. Коротко кажучи, феноменологічний опис відповідає на запитання «**Як** (існує предмет)?», але не торкається питання «**Чому** (він існує так, а не інакше)?».

Якщо аналогія будується з урахуванням відповіді не тільки на запитання «**Як..?**», але і «**Чому..?**», тобто спирається на додаткову інформацію про певний причинно-наслідковий зв'язок, вона називається то-

чною. Нагородою за залучення додаткової інформації, що посилює за-
сновки умовиводу, є значне підвищення імовірності висновку.

Логічна форма точної аналогії має такий вигляд (тут $c \Rightarrow p$ позна-
чає зв'язок причини c і наслідку p):

$$\begin{array}{c} M(a,b,c,p\dots) \\ c \Rightarrow p \\ P(a,b,c\dots) \\ \hline \text{Імовірно, } P(\dots p\dots). \end{array}$$

Слідчий Шевченко є флегматичним, він має великий досвід роботи і виконує свої обов'язки без помилок.

Ex

Встановлено, що причина безпомилкової роботи — великий досвід.

Слідчий Кузьмук є флегматичним і має великий досвід роботи.

Мабуть, слідчий Кузьмук виконує свої обов'язки без помилок.

Висновок цієї точної аналогії підсилений за рахунок другого із за-
снoveкiв. Але він не став достовірним, оскільки наразі не існує упевнено-
сті у тому, що якісь невраховані риси характерів слідчих не в змозі його
підірвати.

6.5. Індуктивні умовиводи

Аналогія має своїм результатом висновок про якийсь одиничний
предмет або відношення. Це корисно, але далеко не завжди вичер-
пує запити людського пізнання. Знайшовши одиничну інформацію,
воно ставить за мету з'ясувати ще й загальні відомості щодо поведінки
того чи іншого класу споріднених предметів, відповідну закономір-
ність. Вид умовиводів, що дозволяє знаходити загальні закономірності
у однорідній множині предметів — це **індукція**.

NB!

Індукція — умовивід, через який думка наводиться на певне
узагальнення, закономірність, що характеризує усі одиничні
предмети досліджуваної множини, або класу.

Індукція поділяється на два види: **повну** і **неповну**. Випадок
повної індукції зустрічаємо, наприклад, в інформації про за-
купівлю сільськогосподарської продукції в районах Харківської області.

Райони області	Відсоток виконання держ- замовлення
1. Балакліївський	118.1

2. Барвінківський	125.2
3. Близнюківський	115.0
4. Богодухівський	107.9
5. Боровський	106.3
6. Валківський	121.5
...	...
25. Шевченківський	113.7

Проаналізувавши дані по усіх районах області, знаходимо, що кожен з них виконав держзамовлення. На цій підставі виникає загальний висновок: *усі райони Харківської області виконали держзамовлення з закупівлі сільськогосподарської продукції.*

Розглянутий умовивід — індукція, оскільки думка переходить від одиничного до загального знання, знання про весь клас споріднених предметів думки. Цей умовивід — індукція повна, оскільки досліджені усі без винятку елементи класу, всі райони області. У такого роду узагальненнях зв'язок між засновками і висновками має необхідний характер, тому повна індукція є демонстративним умовиводом. Вона може використовуватися як спосіб доведення.

Але чи завжди вдається побудувати повну індукцію? Вочевидь, такий умовивід не є можливим у випадку дослідження класів з невідомою кількістю елементів, нескінченних класів або скінчених класів, усі елементи яких з технічних, фінансових чи якихось інших причин вивчити немає можливості. У практиці найчастіше зустрічаються саме такі ситуації. Видом узагальнюючого умовиводу, що їм відповідає, є **неповна індукція**.

Неповна індукція — вид індуктивного умовиводу, в якому на підставі дослідження частини класу (вибірки) висувається припущення про весь клас (популяцію).

У неповній індукції зв'язок між засновками і висновками має імовірнісний характер, тобто цей умовивід є недемонстративним. Тож через неповну індукцію виробляються гіпотези і версії, а не достовірні твердження. Неповну індукцію в усіх її різновидах не можна використовувати як метод точного доведення.

6.5.1. Популярна індукція

Найпростішим видом неповної індукції є **популярна індукція**.

Популярна індукція — це вид неповної індукції, здійснюваний через перелічення без суперечної ознаки.

Логічна форма популярної індукції:

$$S (S_1, S_2, \dots S_n) \in K$$
$$S_1 \text{ має } p$$
$$S_2 \text{ має } p$$
$$\dots\dots\dots$$
$$S_n \text{ має } p$$
$$\hline \text{Весь } K, \text{ мабуть, має } p.$$

Ex

Німеччина, Італія, Польща — європейські країни.

Німеччина захищає своїх виробників.

Італія захищає своїх виробників.

Польща захищає своїх виробників.

Мабуть, усі європейські країни, захищають своїх виробників.

Як підвищити надійність популярної індукції?

У розв'язанні цієї задачі слід йти двома шляхами. По-перше, **збільшувати об'єм вибірки**, тобто прагнути охопити якомога більше елементів **K**, що, правда, не завжди є досяжним або практично виправданим. По-друге, треба будувати **репрезентативну**, тобто представницьку, вибірку: її структура повинна якомога точніше відображати структури усього класу, що вивчається. Коли ж вибірка занадто мала чи нерепрезентативна, існує загроза помилки **«поспішне узагальнення»**.

«Світом керують... пенсіонери

Ex

Президенту Греції Константиносу Караманлісу — 87 років, і він ризикує побити рекорд колишнього президента Італії — Алесандро Пертіні та лідера Китаю Ден Сяопіна, котрі відійшли від великої політики у 86-88 років. Президенту КНДР Кім Ир Сену — 82 роки, а його французькому колезі Франсуа Міттерану — 78. По 72 роки президенту Індонезії Сухарто і прем'єр-міністру Індії Нарасимха Рао...

Наші мудрі предки вважали, що державою і людьми мають керувати літні люди, проте не такі, що вижили з розуму. Наймудріших обирали старійшинами. Так що не нами заведено — світом керують, на жаль або на щастя, пенсіонери».

Цей приклад з газети «Аргументи і факти» за 1987 рік демонструє занадто малу вибірку: вона не охопила, з волі автора або внаслідок незнання, порівняно молодих тоді президентів США, ФРН та інших країн. Тож винесений у заголовок висновок достатньою мірою не обґрунтований, тут припущене «поспішне узагальнення».

6.5.2. Статистичне узагальнення

Необхідна умова побудови популярної індукції — відсутність у всіх елементів вибірки **S** суперечної ознаки, тобто **не-р**. Та якщо суперечна ознака все-таки зустрілася хоча б у одного елемента **S_i**? Тоді популярну індукцію побудувати не можна. Однак існує можливість виконати **статистичне узагальнення**.

Ex

«Підтримка сепаратистських настроїв у східних та південних областях України доволі низька. Про це свідчать дані опитування, проведеного науковцями Оксфордського університету, які публікує The Washington Post, повідомила Українська правда 8 лютого 2015 року.

На запитання “Якою має бути ідеальна форма державного правління в Україні?” більшість респондентів (32%) схиляються до унітарної форми правління, але з децентралізацією влади. При цьому менше 5% готові до кроків, які призведуть до розділення країни. Також непопулярним виявився варіант федеративного устрою (10%)...

В опитуванні взяли участь близько 900 респондентів у південних та східних регіонах України, які не контролюються бойовиками».

У результатах опитування наявні суперечні ознаки: частина опитаних — за унітарну форму правління, частина — за федеративний устрій держави і т. ін. Тому популярну індукцію, котра стверджувала б наявність певної спільної ознаки у всіх представників класу, в описаному випадку побудувати не можна. Але є можливість приписати всьому класу **частоту прояву** ознаки **f(p)**.

Def

Статистичне узагальнення — умовивід неповної індукції, в якому встановлена у засновках частота виявлення на вибірці ознаки **p**, тобто **f(p)**, переноситься у висновок на весь клас споріднених предметів.

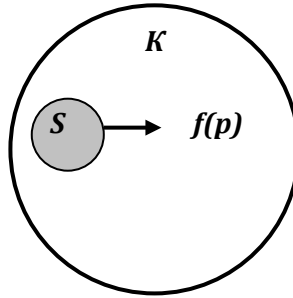

Рисунок 11

Логічна форма статистичного узагальнення:

$$\begin{array}{l} S (S_1, S_2, \dots S_n) \in K \\ S \text{ має } f(p) \\ \hline \text{Весь } K, \text{ мабуть, має } f(p). \end{array}$$

Частота виявлення ознаки $f(p)$ обчислюється так:

$$f(p) = n(p)/N.$$

Тут $n(p)$ — кількість елементів вибірки, що виявили ознаку p , N — загальний об'єм вибірки. Часто $f(p)$ обчислюють у відсотках.

Для наведеного вище прикладу ($N = 900$) результат для ознаки p — «Опитані схилиються до унітарної форми правління» — був, вочевидь, знайдений так: $f(p) = (288/900) \times 100\% = 32\%$.

Практика показує, що навіть відносно невелика, але репрезентативна вибірка під час опитування громадської думки дає надійні результати. У випадку необхідності підвищити надійність потрібно збільшити її об'єм і репрезентативність.

«Для проведення опитування громадської думки населення країни поділяється на великі групи людей за географічними і адміністративними ознаками, а також залежно від характеру економіки даного району (індустріальний, сільськогосподарський і т. ін.). Кожну з цих груп поділяють на дрібніші групи за культурно-освітніми, віковими, расовими або національними ознаками, з урахуванням їх партійної приналежності. З них вибираються особи, що піддаються опитуванню». Такий вигляд мають стандартні рекомендації з побудови репрезентативної вибірки. Якщо ж вибірка замала або нерепрезентативна, то статистичному узагальненню загрожує помилка, споріднена «поспішному узагальненню».

Протягом останніх десятиліть спостерігається значне підвищення ваги ґрунтованих на статистичних узагальненнях опитувань громадської думки, особливо напередодні виборів президента, депутатів Верховної Ради тощо. Адже відомий психологічний ефект: виборці, котрі не мають твердих переконань, схильні віддати свої голоси за сильнішого кандидата або за того, хто виглядає сильнішим. Опубліковані у засобах масової інформації результати опитувань можуть створити такий імідж і тим самим вплинути на підсумки голосування. Тому трапляється, що несумлінні соціологи за певну винагороду фальсифікують результати опитувань, на підставі чого завищують рейтинг того чи іншого «кандидата у народні обранці». Досить часто фальсифікації ґрунтуються на використанні нерепрезентативної вибірки: цей прийом зафіксований, наприклад, у статті Сергія Грабовського «Не все те соціологія, що зветься рейтингами» в *Українській правді* за 31 серпня 2005 року.

Ex

«Український соціолог Ірина Бекешкіна в інтерв'ю “Газеті по-київськи” зазначила: “А от було б цікаво дізнатися, хто проводить дослідження у Всеукраїнській соціологічній службі? Хто у них працює “в полі”? ... Часто ми маємо справу з нерепрезентативною вибіркою — коли заміряють у якому-небудь Бердичеві, а результати оголошують всеукраїнськими”».

Щоб не бути введеним в оману результатами того чи іншого соціологічного опитування, слід звертати увагу на склад вибірки і припустити похибку, що повинно бути явно вказане. Велике значення має також професійна репутація осіб і організацій, які здійснювали опитування.

За своєю логічною сутністю опитуванням громадської думки споріднені екзит-поли (з англійської exit poll — опитування на виході). Це опитування частини виборців, які проголосували, одразу за дверима виборчих дільниць. Основна мета екзит-полів полягає у тому, щоб приблизно встановити і подати суспільству результати виборів якомога раніше, до завершення офіційного підрахунку голосів. Уперше екзит-пол був проведений у 1967 році під час виборів губернатора штату Кентуккі (США). В Україні перший екзит-пол був проведений 29 березня 1998 року, коли обирали до Верховної Ради.

Статистичне узагальнення широко використовується як логічна підстава нагромадження і обробки кримінологічної інформації.

6.5.3. Наукова індукція

Проблему підвищення надійності узагальнень у великій мірі вирішує **наукова індукція** за рахунок переходу з феноменологічного на сутнісний рівень дослідження. Це передбачає не просту констатацію

повторюваності ознаки, а виявлення причини повторюваності, знаходження відповіді на запитання «**Чому** (ознака повторюється на вибірці)?».

Ex

«Зі 100 000 консервних банок, виготовлених під час роботи однієї зміни Х-ого рибокомбінату, відібрано для контролю якості 5. Вони виявилися зіпсованими. Мабуть, усі банки даної партії — з зіпсованим вмістом». Але такий висновок виглядає малоймовірним, оскільки вибірка мала (всього 0,005% від загальної кількості банок) і, не виключено, нерепрезентативна.

«Зі 100 000 консервних банок, виготовлених під час роботи однієї зміни Х-ого рибокомбінату, відібрано для контролю якості 5. Всі вони виявилися зіпсованими. З'ясовано, що причиною псування цих консервів було порушення санітарних норм, яке мало місце протягом всього часу роботи зміни. Напевне, усі банки даної партії — з зіпсованим вмістом».

Висновок другого міркування є набагато імовірнішим, адже він спирається не тільки на фіксацію непридатності вмісту порівняно невеликої вибірки з 5 обстежених банок, але й на істотну додаткову інформацію щодо причини їх псування.

Def

Наукова індукція — вид неповної індукції, в якому узагальнення про наявність у предметів класу певної ознаки підсилюється за рахунок виявлення причини цієї ознаки.

Для побудови наукової індукції слід уміти знаходити **причину** досліджуваної ознаки або, іншими словами, вирішувати задачу виявлення причинно-наслідкового зв'язку.

Приймемо просте роз'яснення: **причина** предмета **р** — це предмет **с** (річ, властивість, відношення), поява якого за фіксованих умов з **необхідністю** і **завжди** тягне появу **наслідку р**.

Причинно-наслідковий зв'язок має такі необхідні ознаки:

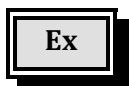
- не буває наслідку без причини, хоча, взагалі кажучи, один і той же наслідок може викликатися різними причинами;
- відсутність наслідку вказує на відсутність його причини;
- зміна причини тягне відповідну зміну наслідку.

Крім того:

- наслідок не існує раніше своєї причини, тобто причина завжди передує або частково «перетинається» у часі з наслідком,
- причина **породжує** наслідок, тому від причини до наслідку обов'язково «перетікає» певна матерія, енергія чи інформація.

- «перетікання» від причини до наслідку матерії, енергії чи інформації не може здійснювати зі швидкістю, більшою за швидкість світла у вакуумі — близько 300 000 км/с.

У розв'язанні задачі виявлення причинно-наслідкового зв'язку трапляється помилка **«після цього, отже, через це»** (латиною «post hoc, ergo propter hoc»). Це порушення виникає тоді, коли ігнорується фундаментальна ознака дійсного спричинення — породження наслідку причиною, натомість зв'язок визнається лише на підставі передування або часткового співіснування у часі предмета, що «підозрюється» за причину, і досліджуваного наслідку.

«На п'яту добу після щеплення померла семимісячна дівчинка. Батьки дитини упевнені, що її смерть викликала введена напередодні вакцина, повідомила ТСН у вересні 2010 року... Відповідно до офіційного висновку лікарів, дитина померла від набряку мозку.

“Збіг у часі з імунізацією вакциною “Пентаксим”. Дослідження матеріалів продовжується, тому остаточний висновок буде зроблено тоді, коли будуть завершені ці дослідження”, — прокоментувала ситуацію заступник головного лікаря обласної санепідемстанції».

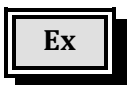
Якщо висновок патологоанатомів є правильним і застосування вакцини не могло викликати чи загострити набряк мозку, то твердження батьків про причину смерті дівчинки являє собою помилку «після цього, отже, з причини цього».

6.5.4. Логічні методи виявлення причинно-наслідкового зв'язку

Логіка пропонує чотири основні методи виявлення причинно-наслідкового зв'язку: **(єдиної) схожості, (єдиної) різниці, супутніх змін і залишків**. Вони використовуються при побудові наукової індукції та точної аналогії, хоча мають і самостійне значення.

6.5.4.1. Метод схожості

Директор фірми з'ясував, що важлива інформація, яка складає комерційну таємницю, «витекла» і стала відомою конкурентові. Такі витрати останнім часом відбувались трічі. На цій підставі директор висуває припущення: у фірмі діє розвідник конкурента. Як знайти його або, інакше кажучи, встановити причину втрати інформації?

Директор складає, по-перше, список підозрюваних осіб і, по-друге, зіставляє факти втрат інформації (схожі наслідки) з тим, чи мала до неї доступ та або інша з підозрюваних осіб (тут Б — бухгалтер, НО — начальник охорони, В₁ — перший виконавець, В₂ — другий виконавець робіт, хрестиком фіксується доступ до пакетів інформації).

Інформація	Підозрювані особи				Наслідки
	Б	НО	В ₁	В ₂	
1-й пакет	+	+	+	+	Втрата
2-й пакет	+	+	–	+	Втрата
3-й пакет	–	+	+	–	Втрата

Чи може бути причиною втрат інформації бухгалтер? Мабуть, ні. Адже до третього пакету він доступу не мав, а втрата наявна (але ж якби він був причиною, то за його відсутності наслідку не було б: не буває наслідку без причини). Подібного висновку директор доходить стосовно першого і другого виконавців. Єдиним спільним елементом (як кажуть, єдиною схожістю) у спектрі можливих причин для випадків з однаковим наслідком втрати інформації був начальник охорони. Він, імовірно, і є причиною втрат інформації.

Логічну форму проведення міркування можна подати так:

Б, НО, В₁, В₂ ⇒ втрата

Б, НО, В₂ ⇒ втрата

НО, В₁ ⇒ втрата

Мабуть, НО — причина втрат.

У ситуаціях з **однаковими наслідками** потрібно в спектрі можливих причин знайти **єдиний спільний елемент** (єдину схожість). Цей спільний елемент і буде, імовірно, дійсною причиною даних наслідків.

Знайдений результат є не достовірним, а імовірним. По-перше, директор міг пропустити кого-небудь з можливих агентів конкурента, тобто не включити дійсну причину до своєї таблиці (тому слід складати таблицю з максимальною повнотою). По-друге, не розглянуто випадок змови, наприклад, першого і другого виконавців. А тому для впевненості доцільно перевірити правильність одержаного висновку іншими методами.

Потреба у інших методах виявлення причинно-наслідкового зв'язку диктується і тим, що в спектрі можливих причин не завжди вдається виділити єдину схожість.

6.5.4.2. Метод різниці

Метод (єдиної) різниці ґрунтується на тому, що за відсутності наслідку причина теж відсутня (немає наслідку — немає причини).

NB!

Якщо ситуація, в якій наслідок є, відрізняється від ситуації, в якій його немає, єдиним додатковим елементом у спектрі можливих причин, то цей елемент і буде, імовірно, дійсною причиною.

Ex

У описаній вище ситуації директор фірми відмовляється визнати висновок про винуватість начальника охорони: вони з дитинства друзі, мають спільні фінансові інтереси тощо. Тому він вимагає додаткового підтвердження висунутої версії.

Для цього застосовується метод різниці: створюється особлива ситуація, коли один з пакетів секретної інформації отримують усі підозрювані за винятком начальника охорони. На підставі спостереження наслідків виявляється наступне.

Інформація	Підозрювані особи				Наслідки
	Б	НО	В ₁	В ₂	
1-й пакет	+	+	+	+	Втрата
2-й пакет	+	–	+	+	Втрати немає

Логічна форма міркування за методом різниці у цьому випадку така:

Б, НО, В₁, В₂ ⇒ втрата

Б, В₁, В₂ ⇒ втрати немає

Мабуть, НО — причина втрати.

Тож висновок про начальника охорони як причину втрати інформації знайшов додаткове підтвердження. Його імовірність значно підвищилась, хоча він і не став точно достовірним. Зокрема, усе ще не виключена можливість змови кількох працівників фірми.

6.5.4.3. Метод супутніх змін

Цей метод застосовується тоді, коли немає можливості розділити і виокремити чинники, що входять до спектру можливих причин: вони зустрічаються тільки разом, у нерозривному зв'язку. Однак у такому випадку залишається можливість реєструвати зміну **сили прояву** тієї чи іншої з можливих причин (або цілеспрямовано її варіювати) і спостерігати за поведінкою наслідку в цей же час.

Ех

Політична активність людей, що відображується, передусім, у кількості масових зібрань і акцій, в усьому світі зростає і спадає приблизно з періодом 11-12 років. У чому полягає причина цього явища? Можна висунути низку припущень, наприклад — глобальна зміна клімату на Землі, зміна положення нашої планети відносно Сонця або сузір'я Альфа Центавра тощо. Однак зіставлення змін цих гіпотетичних причин з варіаціями політичної активністю людства не знайде **синхронності, супутнього характеру**, притаманного причинно-наслідковому зв'язку. Натомість певна синхронність виявляється з іншим чинником, популярно описаним в «Аргументах и фактах» за 1993 рік.

«Сонячний вітер» змінює наше життя

Природу цього явища відкрив наш співвітчизник О. Л. Чижевський (1897-1964) — засновник науки геліобіології. В його працях, мало відомих широкій публіці, показано, що політична активність людства зазнає періодичних спадів і підйомів відповідно до змін сонячної активності.

Приблизно з інтервалом 11,5 років кількість темних плям на Сонці набагато збільшується (у 10 і більше разів порівняно з роками спокійного Сонця), в результаті чого посилюється потік заряджених частинок від Сонця до Землі. Цей потік електронів, протонів й інших елементарних частинок називається сонячним вітром. Він викликає на Землі магнітні бурі, полярні сяйва, технічні аварії і багато чого іншого...

Деякі нейрофізіологи припускають, що збурення магнітного поля під час магнітних бур сприймаються безпосередньо мозком (минаючи органи чуттів), і це може призвести до неспровокованого психічного збудження. Сильніше за все магнітні бурі відчувають легко збудливі люди.

Вибори народних депутатів РРФСР відбувалися навесні 1990 р. під час найбільшої сонячної активності. Це, напевне, вплинуло і на тих, хто балотувався, і на виборців. У результаті було обрано багато пасіонаріїв, які не вміють логічно мислити, проте “хочуть” і можуть вчинити бійку...».

Наведене повідомлення демонструє виявлення імовірної причини досліджуваного наслідку спочатку у чисто феноменологічний спосіб — на підставі реєстрації синхронності двох процесів: збільшення кількості плям на Сонці — зростання політичної активності, і навпаки. Вже після цього знаходиться сутнісне пояснення даного зв'язку і, можливо, його уточнення. У наведеному випадку воно спирається на поняття активності Сонця, сонячного вітру, магнітної бурі тощо.

NB!

Якщо зміна тільки одного елемента зі спектра можливих причин завжди супроводжується синхронною зміною досліджуваного наслідку (відповідні зміни є супутніми), то цей елемент, мабуть, і є дійсною причиною.

Однак синхронність змін не завжди фіксує наявність причинно-наслідкового зв'язку. Так, періодична зміна кількості сонячних плям не є дійсною причиною змін політичної активності: у цьому випадку обидва явища є наслідками певної глибшої спільної причини, а саме внутрішньої активності Сонця. Тому розв'язання задачі виявлення причини логічним методом доцільно поєднувати з іншими, що розкривають, передусім, механізм **породження** причиною певного наслідку. Інакше може статися помилка на кшталт «**після цього, отже, через це**».

6.5.4.4. Метод залишків

У тому випадку, коли дослідження зіштовхується зі складною причиною і складним наслідком, звертаються до методу залишків.

NB!

Нехай відомі увесь складний наслідок **p** і його складна причина **c** цілком. Якщо «вирахувати» з наслідку ту частину, причина якої вже відома, то **залишку наслідку** буде відповідати **залишок усієї причини**.

Логічна формула методу:

$$c(F, G... X, Y) \Rightarrow p(f, g... x, y)$$

$$F \Rightarrow f$$

$$G \Rightarrow g$$

.....

$$X \Rightarrow x$$

$$\text{Мабуть, } Y \Rightarrow y.$$

Ex

«Директор, головний бухгалтер і вахтер фірми, уклавши змову, викрали з сейфу фірми 12 640 025 гривень. Після цього з метою замести сліди вони інсценували пожежу. Але слідство встано-

вило, що директор забрав 12 мільйонів гривень, головний бухгалтер — 640 000 гривень. Мабуть, вахтер, що й досі розшукується, поцупив — був причиною зникнення — 25 гривень».

Можлива ще така модифікація методу залишків.

$$c(F, G \dots X, Y) \Rightarrow p(f, g \dots x)$$
$$F \Rightarrow f$$
$$G \Rightarrow g$$
$$\dots\dots\dots$$
$$X \Rightarrow x$$
$$\hline \text{Існує, мабуть, } y: Y \Rightarrow y.$$

Ця модифікація ґрунтується на тому, що частина складної причини обов'язково породжує певну частину наслідку.

6.6. Дедуктивні умовиводи

Аналогія і неповна індукція дозволяють будувати недемонстративні умовиводи, їх висновки одержують лише більше або менше підтвердження.

NB! У випадку дедукції (з латини *deductio* — виведення) зв'язок засновків і висновку має необхідний характер. Якщо висновок дедукується з істинних чи достовірних засновків без порушення правил логіки, то він є напевне істинним чи достовірним. Тому дедукцію можна використовувати як засіб точного доведення¹.

Зазначена особливість дедуктивних міркувань має велике значення в полі права, особливо для вироблення судового рішення. На це звертав увагу іще Чезаре Беккарія: *«З приводу кожного злочину суддя повинен побудувати правильний умовивід. Більший засновок — загальний закон, менший — діяння, протилежне або відповідне законові; висновок — свобода або покарання. Якщо суддя через примус або за своєю волею зробить замість одного хоча би тільки два умовиводи, то ні в чому не можна бути впевненим»*.

Поширеним видом дедукції, теорію якого започаткував ще Аристотель, є **силогізм**.

¹ Слід пам'ятати, що стандарт загальнологічного доведення не співпадає зі стандартом доказування, наприклад, «поза розумним сумнівом», прийнятим у кримінальному процесі (про це все йшлося у підрозділі 2.4).

6.6.1. Простий категоричний силізм

Простий категоричний силізм складається з двох категоричних засновків і висновку.

Ex

Більший засновок

Усі люди є вільними.

Менший засновок

Нео — людина.

Висновок

Нео є вільним.

Проаналізуємо структуру засновків і висновку силізму. Те поняття, яке є спільним для обох засновків, називають **середнім терміном** і позначають латинською літерою **М**. У даному прикладі це *люди* (в однині — *людина*).

Окрім середнього терміну в більшому засновку є **більший термін** (**Р** = *вільний*), а у меншому — **менший термін** (**С** = *Нео*). Стандартними елементами засновків і висновку є також квантори та зв'язки.

Без врахування кванторів логічна форма силізму в даному випадку має вигляд:

М — Р

С — М

С — Р.

На якій же підставі зроблений висновок, отримана нова інформація? Перепишемо логічну формулу так:

С — М — Р
С — Р.

З цього легко зрозуміти головну ідею простого категоричного силізму: на підставі опосередкованого середнім терміном зв'язку більшого і меншого термінів, заданого у засновках, у висновку встановлюється їх безпосередній зв'язок.

Та чи завжди можна встановити такий зв'язок? Розглянемо ілюстративні аналогії.

Ex

Відомо, що сьогодні *українська гривня* (середній термін) дорожча за *російський карбованець* (більший термін). Разом з тим, *гривня* дешевша за *фунт стерлінгів* (менший термін).

Звідси з необхідністю доходимо висновку: *фунт стерлінгів дорожчий за карбованець*.

Відомо, що *долар* (**Р**) дорожчий за *карбованець* (**М**). *Фунт стерлінгів* (**С**) теж дорожчий за нього. Але з цих засновків з необхідністю вивести висновок про співвідношення долара і фунта стерлінгів

(S і P) не можливо. З заданого у засновках силогізму двостороннього зв'язку (S — M — P) теж не завжди можна з необхідністю вивести (S — P). Інакше кажучи, **правильний силогізм будується не на будь-яких засновках**. У яких саме випадках цей умовивід побудувати можна, у яких ні — буде роз'яснено далі.

Def

Види силогізму, що розрізняються за положенням середнього терміна в засновках, називаються **фігурами**.

Відомі чотири фігури простого категоричного силогізму.

I-а фігура	II-а	III-я	IV-а
M — P	P — M	M — P	P — M
<u>S — M</u>	<u>S — M</u>	<u>M — S</u>	<u>M — S</u>
S — P	S — P	S — P	S — P

А види фігур силогізму, що відрізняються за якістю і кількістю своїх засновків та висновків, називають **модусами**. В принципі можна побудувати 64 модуси в усіх чотирьох фігурах. Однак доведено, що не всі вони правильні (візьмемо до уваги в такому зв'язку наведену вище ілюстративну аналогію). У цій книзі загальне доведення розглядати не будемо, хоча неможливість правильних дедуктивних міркувань за окремими модусами буде обґрунтована.

Таблиця правильних модусів

I-а фігура	II-а	III-я	IV-а
AAA	AEE	AAI	AAI
AII	AOO	EAO	AEE
EAE	EAE	IAI	IAI
EIO	EIO	OAo	EAo
		AII	EIO
		EIO	

Розглянемо далі стандартний алгоритм побудови силогізму.

За заданими засновками визначити фігуру і модус, знайти висновок силогізму. Його правильність перевірити з допомогою колових схем.

Ex

Усі рекламні оголошення мають адресата.

Усі рекламні оголошення платні.

?

Перший крок у алгоритмі розв'язання задачі: з'ясувати терміни силогізму і на цій підставі встановити його фігуру.

M = рекламні оголошення, **P** = мають адресата, **S** = платні.

Тоді логічна форма силогізму:

M — P

M — S

S — P.

Це — третя фігура.

Другий крок алгоритму. Визначимо якісно-кількісні характеристики засновків і на цій підставі знайдемо модус силогізму.

За характером кванторів і зрозумілих за смыслом зв'язок ясно, що обидва засновки — загальноствердні. У третій фігурі є тільки один правильний модус, у якого засновки загальноствердні: **AAI**. Тож висновок повинен бути частковоствердним.

Третій крок алгоритму. Знаючи квантор, зв'язку і терміни висновку, знаходимо його: *частина того, що є платним, має адресата*.

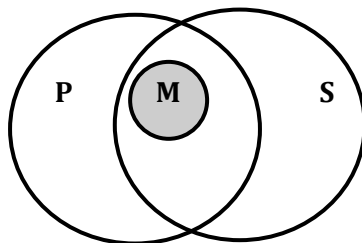

Рисунок 12

Четвертий крок: Перевіряємо правильність висновку за допомогою колових схем. З рис. 12 видно: принаймні частина **S** напевне належить і **P** (та, яка співпадає з **M**). Будь-якого іншого висновку про співвідношення **S** і **P** з наведених засновків з необхідністю не впливає. Тому сформульований частковоствердний висновок виявляється єдиним, як і мусить бути.

Розв'яжемо ще одну подібну задачу.

Усі люди вільні.

Трініті вільна.

?

Виділимо терміни даного умовиводу: **M** = вільна/вільні, **P** = людина/люди, **S** = Трініті. За положенням середнього терміну знаходимо фігуру — друга.

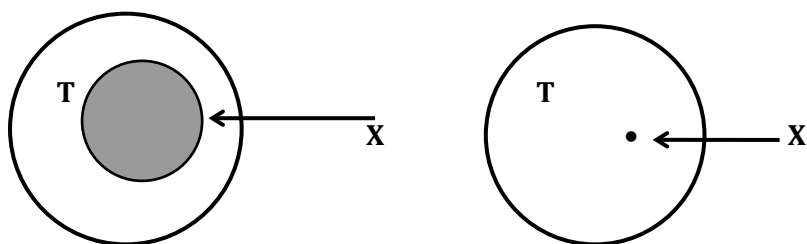

Рисунок 13

Одиничні ствердні засновки і висновки силогізмів класифікують як **A**. Справа у тому, що одиничне ствердне судження « $X \in T$ » у певному розумінні є граничним випадком загальноствердного судження «Усі $X \in T$ ». Це видно, наприклад, з наведених на рис. 13 колових схем: адже коло (для загальноствердного судження) природно стягується у точку (для одиничного ствердного).

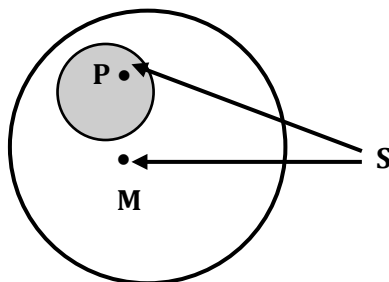

Рисунок 14

При побудові силогізмів одиничні засновки класифікуються як загальні судження відповідної якості. Тому, наприклад, засновок у вигляді одиничного заперечного судження класифікується як **E**.

Для розглядуваного випадку маємо модус з засновками **AA**. Але у другій фігурі немає такого правильного модусу. Тому на заданих засновках силогізм побудувати не вдасться. Чому? Це легко зрозуміти, проаналізувавши відповідну колову схему (рис. 14). Справді, за заданими засновками можна побудувати два імовірні висновки про співвідношення **S** і **P**. Але силогізми — демонстративні, а не імовірнісні умовиводи. Тож заданої у засновках інформації для побудови простого категоричного силогізму не достатньо.

6.6.2. Скорочений силогізм

Силогізм, один із засновків якого явно не сформульований, а «тримається в умі», називається **ентимемою**, або скороченим силогізмом.

Як перевірити правильність ентимеми? Для цього необхідно відновити її до повного силогізму. Задача з відновлення скороченого силогізму до повного через знаходження його пропущеної складової є практично значущою. Розглянемо на прикладі, як її розв'язувати.

Ех

Рене Декарту належить вислів: «*Я мислю, отже, я існую*» (латиною «*Cogito, ergo sum*»). Зрозуміло, що з одного засновку «*Я мислю*» висновку «*Я існую*» дійти не можна. Якесь інформація, що дозволяє одержати такий висновок, явно Декартом не сформульована, вона «тримається в умі».

Проаналізуємо вислів Декарта, який являє собою скорочений силогізм, з метою його реконструкції та перевірки правильності.

«Я мислю.
Я існую».

У даному висновку, очевидно, $S = Я$, $P = існую$. Тоді логічна форма цієї ентимеми:

$$\frac{S - M}{S - P}.$$

Але таке положення середнього терміну в меншому засновку може бути як у I-й, так і у II-й фігурі. Яку з них вибрати? Для відповіді на запитання визначимо якість-кількість меншого засновку і висновку.

Це — одиничні ствердні судження. За вказаним вище правилом вони кваліфікуються як **A**. Далі, в якій з перших двох фігур є модус, що закінчується на **AA**? Тільки у першій. Тому правильний силогізм можемо побудувати лише за першою фігурою — за модусом **AAA**.

Знаючи фігуру, модус і терміни силогізму, реконструюємо його повний вигляд:

«Усі, хто мислить, існують.
Я — мислю.
Я — існую».

Таким є повний умовивід Декарта. Йому відповідають колові схеми, наведені на рис. 15.

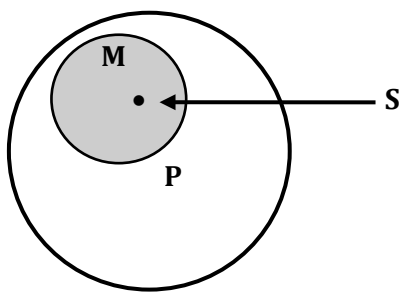

Рисунок 15

6.6.3. Поняття про логіку висловлювань і логіку предикатів

Думка й її мовне утілення складаються з «конструкцій» різного рівня складності. Найпростіші складові думки, так би мовити, її «атоми» — це поняття. З них складаються «молекули» — судження. Види дослідження мислення і відповідного міркування розрізняються за тим, до яких складових вони доходять.

Логіка висловлювань — формалізована система, в якій висновки будуються на підставі врахування логічних зв'язків між окремими висловлюваннями — мовним вираженням суджень. У рамках цієї системи внутрішня структура «молекул»-висловлювань до уваги не береться. Більш глибокою є **логіка предикатів** — формалізована система, що враховує внутрішню структуру висловлювань разом з їх зовнішніми зв'язками. Якщо розв'язувати задачі на побудову простого категоричного силогізму у чисто формальний спосіб за певними правилами, то це і буде втіленням логіки предикатів: адже тут висновки будуються з урахуванням внутрішньої структури заданих засновків.

У певному сенсі логіка висловлювань відноситься до логіки предикатів так, як хімія відноситься до фізики.

6.6.4. Деякі практичні значущі формули логіки висловлювань

Побудова виводів у рамках логіки висловлювань унормована точними правилами. Та знаходити висновки логіки висловлювань — справа, що вимагає спеціальних знань і тренувань. Неспеціалісти формальнологічні числення використовуються досить рідко. Тому далі не будемо їх розглядати, натомість зафіксуємо декілька простих формул, важливих у життєвих чи професійних ситуаціях.

Modus ponens

(Метод ствердження)

$$\begin{array}{c} p \rightarrow q \\ p \\ \hline q \end{array}$$

Modus tollens

(Метод заперечення)

$$\begin{array}{c} p \rightarrow q \\ \neg q \\ \hline \neg p \end{array}$$

Modus tollendo ponens

(Метод ствердження через заперечення)

$$\begin{array}{c} p \vee q \quad \neg s \vee u \\ \neg p \\ \neg q \\ \dots \\ \neg s \\ \hline u \end{array}$$

Modus ponens**Ex**

Якщо податки сплачено, то цей факт підтверджується документально.

Податки сплачено.

Цей факт підтверджується документально.

Modus tollens

Якщо податки сплачено, то цей факт підтверджується документально.

Невірно, що цей факт підтверджується документально.

Невірно, що податки сплачено.

Modus tollendo ponens

Аварія трапилась через неухважність водія, несправність гальм або погані погодні умови.

Невірно, що погодні умови були поганими.

Невірно, що гальма були несправні.

Аварія трапилась через неухважність водія.

Міркування за випадками — ще одна практично значуща правильна формула.

$$\begin{array}{c} p \vee q \\ p \rightarrow a \\ q \rightarrow a \\ \hline a \end{array}$$

Наприкінці 80-х років минулого століття журналіст В. Афанасьєв описав ситуацію, пов'язану зі скандальним продажем американцями сучасної зброї Ірану.

Ех

«А що ж сам президент Рейган? Яка його роль в "ірангейті"? В США існують дві версії щодо цього випадку, і обидві не на користь господаря Білого дому. Версія перша: президент не знав про іранську операцію. А раз не знав, то що то за президент, який не знає, що чинять його співробітники і близькі? Версія друга: президент знав, але не припинив операцію. Знов питання: що це за президент, який порушує закон? Адже закон забороняє операції, подібні іранській...»

Досить часто зустрічаються міркування, зовні схожі на *modus ponens* і *modus tollens*, але з огляду на дедукцію неправильні.

$$p \rightarrow q$$

$$\frac{q}{p.}$$

$$p \rightarrow q$$

$$\frac{\neg p}{\neg q.}$$

Ех

«Якщо крадіжку вчинив Петров (**p**), то у нього в квартирі знаходяться вкрадені речі (**q**). Під час обшуку в квартирі Петрова були знайдені вкрадені речі (**q**). Отже, Петров — крадій».

З наявності у Петрова вкрадених речей з необхідністю не випливає, що саме він їх вкрав: він міг їх купити, їх могли йому підкинути з метою введення в оману слідчого тощо. Тож у розглядуваному випадку **q** лише **підтверджує**, але **не доводить** **p**: **(p → q, q) → мабуть, p**. Хоча **q** певною мірою підтримує **p** і у цьому сенсі описане міркування корисне, проте без додаткових доказів остаточно визнавати **p**, точно кажучи, не слід.

6.7. Як «працює» метод гіпотез: приклад розслідування низки вбивств молодих англійок

Далі проаналізуємо запозичений з книги Ю. Торвальда «Століття криміналістики» приклад реального розслідування загадкових смертей молодих жінок у Великій Британії на початку ХХ століття. Етапи діяльності інспектора поліції Артура Ф. Ніла представляють стратегію розслідування злочину в цілому і в окремих аспектах.

Накопичення вихідної інформації і зародження здогадки щодо наявності події злочину

«Одного січневого вечора 1915 року інспектор Артур Фаулер Ніл вивчав повідомлення, які систематично надходили з центрального диспетчер-

ського пункту в Скотланд-Ярді на поліцейські пости у різних частинах Лондона. Серед повідомлень виявився листок з написом: "Підозрілі випадки смерті. До вашого відома". До нього були прикріплені вирізки з кількох газет. Одна з них — з розповсюдженого тижневика "Ньюс оф зе Уорлд". У ній було таке: "Коронером у Ізлінгтоні сьогодні розслідувалися особливо сумні обставини, що призвели до смерті тридцятивосьмирічної Маргарет Елізабет Ллойд з Хелюея. Її чоловік заявив, що вони збиралися поїхати до Бата, але після прибуття до Лондона його дружина поскаржилася на головний біль... Він повіз її до лікаря. Наступного дня, в день її смерті, вона з ранку почувала себе краще. Її чоловік пішов на прогулянку... Він був упевнений, що після повернення знайде її в їхній кімнаті. Не знайшовши там нікого, він запитав у квартирної господарки, де його дружина. Вдвох вони попрямували до ванної кімнати, де було зовсім темно. Він запалив газове світло і побачив свою дружину, що захлинулася у ванні, заповненій водою на три чверті... Д-р Бейтиз (лікар померлої) пояснив, що смерть сталася через утоплення. Вона нездужала на грип. Грип і вплив гарячої ванни, певно, призвели до запаморочення..."

Вирізка з газети датувалася недавнім числом. Розслідування, про яке вона повідомляла, мало місце 22 грудня 1914 р.; померла ж Маргарет Елізабет Ллойд 18 грудня. Будинок за адресою Хайгейт, Бісмарк-роуд, 14, в якому скінчилось її життя, знаходився на ділянці Ніла.

Друга газетна вирізка була старішою. Вона містила звіт від 14 грудня 1913 р. про перебіг коронерського розслідування, проведеного у Блекпулі (на березі Ірландського моря). У ній повідомлялося: "Раптова смерть молодой жінки. Після приступу захлинулася у гарячій воді. Місіс Сміт з Портсмута, Кімберлі-роуд, 80 померла знезапче в пансіоні у Блекпулі. Її чоловік познайомився з нею три місяця тому. Обидва прибули до Блекпула попередньої середи і зняли декілька кімнат у будинку на Рідженс-роуд, 16. Під час подорожі дружина скаржилася на головний біль. Оскільки після приїзду вона все ще почувала себе недостатньо добре, вони з чоловіком звернулися до лікаря. У ніч з п'ятниці на суботу вона приймала гарячу ванну. Чоловік покликав її, але не одержав відповіді. Він прийшов до ванної кімнати і знайшов свою дружину у воді мертвою. Д-р Біллінг (що лікував місіс Сміт) тримається думки, що гаряча ванна викликала серцевий напад або запаморочення і, знаходячись у безпорадному стані, місіс Сміт захлинулася". Окрім газетних вирізок, інспектор Ніл виявив листа з Блекпула від якогось Джозефа Крослі, господаря пансіону, в якому 12 грудня 1913 р. сконала місіс Сміт. Він випадково, приблизно через рік, прочитав у "Ньюс оф зе Уорлд" нотатки про долю Маргарет Елізабет Ллойд і рекомендував поліції з'ясувати, чи немає зв'язку між смертю у ванні у Хайгейті та такою ж смертю у Блекпулі».

Тут ми маємо зародження процесу розслідування, коли внаслідок вивчення досить випадкової інформації, перш за все, виникає гадка: а чи не існує між двома зовні схожими смертями якогось суттєвого кримінального зв'язку? Природно, що така гадка здатна стимулювати збір додаткової інформації з перспективою доказування події злочину.

Доказування події злочину і висування його версії

«Схожість обох випадків і насправді була настільки разючою, що Ніл вирішив розібратися у цій справі. Наступного дня він вирушив на Бісмарк-роуд, 14. Будинок належав місіс Блетч. На його верхньому поверсі знаходилась спальня. Ванну було розміщено посередині між верхнім і нижнім поверхами, біля сходів. 17 грудня 1914 р., як повідомила квартирна господинка, Ллойд зняв у неї спальню з ванною і з правом користуватися вітальнею. Причому їй впало в очі, що він ретельно оглянув ванну, перш ніж укласти угоду найму. Місіс Блетч описала Ллойда — середнього зросту, худорлявий, з розвиненими м'язами, років сорока-п'ятдесяти, з невиразним обличчям і гострим поглядом...

...12 січня д-р Бейтиз попросив інспектора Ніла прийняти його. Він подав Нілу запит "Йоркшир іншуренс компані" (Йоркширської страхової компанії) з Брістоля. Компанія цікавилась обставинами смерті місіс Ллойд внаслідок нещасного випадку. Справа у тому, що 4 грудня 1914 р. Маргарет Ллойд, тоді ще Маргарет Елізабет Лофті (але вже заручена з Ллойдом), уклала договір страхування життя на суму в 700 фунтів стерлінгів, що у випадку її смерті мала бути сплачена єдиному спадкоємцю — її чоловікові...

Вже 21 січня надійшла відповідь з Блекпула. Вона містила більше того, на що інспектор міг сподіватися. Ввечері 11 грудня 1913 р. у Блекпулі в пансіоні містера і місіс Крослі на Ридженс-роуд зупинився Джордж Джозеф Сміт з Портсмута зі своєю двадцятип'ятирічною, трохи огрядною, але миловидною дружиною Еліс, уродженою Барнхем. Сміт заходив спочатку до іншого пансіону, що належав місіс Марден, але коли дізнався, що у неї немає ванни, відмовився від її послуг і подався до подружжя Крослі. Щоправда, зупинився він у них лише після того, як і тут оглянув ванну. Її було встановлено у бельетажі, якраз над кухнею. В той же день, ближче до ночі, Сміт запитав у Крослі про лікаря. Він сказав, що його дружина нездужає після дороги і у неї болить голова. Лікар — доктор Джордж Біллінг — під час обстеження хворої зафіксував легкі шуми у серці, які не мали серйозного значення...

Доповідь про розслідування, проведене блекпульською поліцією, не містила відомостей про нинішнє місцезнаходження Сміта, проте наво-

дила деякі цікаві факти про укладення ним шлюбу з Еліс Барнхем. Вони познайомились у Саутсі, де вона в якості медсестри доглядала одну літню людину. Вона мала готівкою 27 фунтів стерлінгів, а крім того було відомо, що свого часу позичила батькові Чарльзу Барнхему 100 фунтів стерлінгів. Через декілька днів після першої зустрічі, у вересні 1913 р., Сміт заручився з Еліс Барнхем, а 30 жовтня вони взяли шлюб у Саутсі. За день до весілля наречена уклала договір страхування життя на 500 фунтів стерлінгів, а безпосередньо після весілля Сміт зажадав від свого тестя Чарльза Барнхема, щоб той повернув позичені 100 фунтів стерлінгів разом з відсотками. Яким значним мав бути вплив Сміта на дружину, свідчить те, що та погрожувала своєму батькові звернутися до адвоката, якщо він не поверне борг. За два дні до весільної подорожі до Блекпула Еліс Сміт склала у Портсмуті заповіт на користь свого чоловіка. Чотирма днями пізніше вона лежала мертвою у ванні в будинку подружжя Крослі».

Ретельніше вивчення розглядуваних випадків відкрило їх додаткову істотну схожість. Це, по-перше, незвичайна зацікавленість чоловіків загиблих у наявності в найманому житлі ванн: вони виявились спільним елементом у описаних смертях. По-друге, це наявність фінансової зацікавленості чоловіків у смертях своїх жінок завдяки, зокрема, укладенням на їх користь заповітам. Остання обставина підказував імовірний мотив можливих злочинів. Випадковий збіг усіх обставин був вкрай малоімовірним, що й привело інспектора до здогадки про два однотипні злочини, вчинені однією особою з допомогою ванн. Тут спрацювала аналогія, коли схожість смертей двох молодих жінок народжує припущення, що вони заподіяні однією людиною у один спосіб.

«Інспектор Ніл 23 січня відвідав сера Чарльза Метьюза — директора служби публічного обвинувачення, і заявив, що, на його думку, у випадках Ллойда та Сміта йдеться про одну і ту ж особу — чоловіка, котрий убиває за певною схемою жінок задля заволодіння їхнім майном.

Метьюз заперечив: “Мені здається неймовірним, щоб чоловік убив двох жінок у ванні. Жодного разу за все життя я не чув про таку смерть”. Тим не менше він залишив Нілу свободу дій для подальшого розслідування і для затримання Ллойда, якщо він буде в змозі його знайти».

Перевірка версії через дедукування з неї висновків і співставлення їх з реальністю

Після висування щодо розглядуваних випадків однієї об’єднуючої їх версії розслідування переходить до її відпрацювання, тобто перевірки. Перевірці підлягало, перш за все, припущення, що чоловіки загиблих

жінок — одна й та сама людина. По-друге, що дії цієї людини були вмотивовані бажанням одержати спадщину і страховку загиблих. На підставі цих припущень інспектор дійшов висновку щодо появи найближчим часом підозрюваної особи у «Йоркшир іншуренс компанії» для одержання страховки. За страховою компанією почали стежити, очікуючи гіпотетичного поки ще підозрюваного.

«Годиною опісля Ніл попросив доктора Бейтиза дати “Йоркшир іншуренс компанії” довідку про смерть місіс Ллойд, яка не викликає підозри. Він сподівався, що Сміт, або Ллойд (або як він ще там називається), зв’яжеться з повіреним Девісом, у якого зберігався заповіт його дружини, як тільки дізнається, що страхове товариство готове з ним розраховуватися. Контору Девіса було взято під нагляд. І от 1 лютого 1915 р. до її входу наблизився чоловік, схожий за описом на Ллойда-Сміта. Ніл підійшов до нього. Відбувся такий діалог: “Я інспектор Ніл. Ви — Джордж Ллойд?” — “Так”. — “Той самий Джордж Ллойд, дружина якого в ніч на 18 грудня захлинулась у ванні дому на Бісмарк-роуд у Хайгейті?” — “Так”. — “Я маю підставу припускати, що ви також Джордж Сміт, чия дружина в 1913 р. потонула у ванні в Блекпулі через декілька тижнів після весілля”. — “Сміт? Я не знаю жодного Сміта — моє прізвище не Сміт”. — “У такому випадку я повинен заарештувати вас за повідомлення владі неправдивих даних про свою особу”.

Чоловік різко повернув до Ніла своє кістяве обличчя і сказав: “Добре, якщо ви через це вчиняєте таку серйозну сцену, то в такому випадку я можу сказати, що я Сміт”.

Ніл був упевнений, що бачить того, хто перед ним, наскрізь. Він зрозумів, що убивця боїться викриття і тому з такою легкістю зізнається в меншому злі. Як би там не було, Ніл досяг своєї мети. Ллойд-Сміт опинився під арештом за повідомлення неправдивих даних, а Бернард Спілсбері одержав завдання зайнятися медичною стороною таємничого випадку...»

Версія інспектора Ніла знайшла перше дуже суттєве підтвердження — обидві загиблих жінки були послідовно одружені з однією і тією ж особою. Після її встановлення відкрилась можливість додаткового обґрунтування спільної версії ймовірних злочинів через перевірку такого міркування: «Якщо підозрюваний — досвідчений і винахідливий злочинець, то існують сліди його дій, подібних до розглядуваних».

«Співробітники Ніла крок за кроком з’ясували, хто такий насправді Уільямс-Сміт-Ллойд, звідки він родом і чи не убив та пограбував він ще більшу кількість жінок. Вони встановили, що його справжнє прізвище було Сміт — Джордж Джозеф Сміт, 1872 року народження, син страхо-

вого агента; з дев'ятирічного віку вихованець виправного дому, шахрай, аферист, злодій, частий мешканець багатьох звичайних і каторжних в'язниць. Поступово напали на слід, а потім і знайшли жінок, у яких він видурив усі заощадження, щоб після цього негайно зникнути. Видно, 2700 фунтів стерлінгів Бессі Манді, що він не міг отримати від неї у інший спосіб, спонукали його до вбивства першого разу.

Однак скільки б матеріалів не зібрав Ніл і його люди, жоден свідок не бачив Сміта в мить убивства жертв. Не було нікого, хто міг би заявити суду: "Це — убивця". А якщо не було очевидців злочину, то обвинувачення зобов'язане було принаймні пояснити, у який спосіб Сміт топив свої жертви, не залишаючи на них слідів насильства. Жоден суд присяжних не засудив би Сміта, не отримавши задовільної відповіді на це запитання».

Версія злочинів Ллойда-Сміта одержала підтвердження, але вона все ще залишається лише імовірною, вимагаючи вирішальних доказів, зокрема щодо способу здійснення злочинів.

Вирішальне підтвердження версії через слідчий експеримент

Для подальшого доказування версії розслідуваних вбивств було якнайточніше відтворено і досліджено ситуацію, за яких загинули обидві жінки.

«Рішення Спілсбері знайшов наприкінці першого тижня березня... Існує лише одна можливість: Сміт повинен був — через інсценування заоханого піддражнювання — схопити купальницю, котра нічого не підозрює, за ноги, трохи підняти їх і після цього зненацька різко потягнути на себе через нижній край ванни. У цю ж мить верхня частина тіла його жертви вимушено зсковзне під воду, раптове проникнення якої до носа і рота викличе шок з миттєвою втратою свідомості. Звідси й відсутність ознак боротьби, звідси й нечіткість ознак утоплення...

Коли про це дізнався Ніл, він запросив декілька звичних до нирання плавчих, близьких за зростом і вагою до жертв Сміта, аби на практиці перевірити висновки Спілсбері. Він випробував найрізноманітніші ситуації, за яких голова і верхня частина тулубу могли бути занурені під воду внаслідок застосування насильства. Це виявилось неможливим, бо супроводжувалось запеклим пручанням. Навіть раптовий насильницький уклін голови не міг завадити тому, що руки потопajoчої хапались за край ванни або за самого винного. Однак, коли Ніл схопив одну плавчиху за ноги і раптом смикнув їх на себе, її голова і верхня частина тулубу зсковзнули під воду так швидко, що її руки не встигли навіть за щось учепитися. Через декілька секунд Ніл з жахом помітив, що його піддослідна більше не рухається. Він висмикнув верхню частину тулуба юної жінки з

ванни і з переляком побачив, що її голова хитко уклонилося набік. Півгодини боровся Ніл, сержант і лікар за те, щоб повернути жінку до життя. Опритомнівши, вона згадала тільки одне: коли зсковзнула під воду, вода полилася згори в її ніс. І в той же момент вона знепритомніла — у неї стався шок... Ніл негайно припинив усі подальші експерименти. Так, експериментуючи на межі необережного вбивства, він підтвердив, сам того не підозрюючи, правильність висновків Спілсбері у спосіб, що з часом змусив здригнутися багатьох присяжних».

З метою встановлення способу вбивств інспектор вдався до дій, які сьогодні називають слідчим експериментом. Рішення, знайдене після довгих і небезпечних пошуків, демонструвало, в який спосіб у звичайній ванні можна практично без будь-якого пручання втопити практично здорову людину.

Суд і вирок

Сукупність позитивних результатів перевірки версії інспектора Ніла, точно кажучи, дала не її доведення, а лише підтвердження, хоч і з дуже високою імовірністю. Ступінь імовірності цього підтвердження виявилась для суду присяжних достатньою — згадаємо тут, зокрема, стандарт доведення «поза розумним сумнівом» — для визнання Ллойда-Сміта винуватим і засудження його до смертної кари.

«22 червня 1915 р. Джордж Джозеф Сміт став перед судом Олд-Бейлі. Ніколи раніше не бачив цей старий, поважний будинок такої навали жінок... 30 червня після наради, що тривала всього двадцять хвилин, присяжні визнали Сміта винним, а суддя Скреттон засудив його до смертної кари через повішення».

Отже, проаналізований випадок з історії криміналістики демонструє дієвість стратегії розслідування події, яка первинно має ознаки злочину, що загалом відповідає методу гіпотез. Інспектор Ніл навряд чи вивчав цей метод теоретично. Але тим більше ефективним він має бути «в руках» тих, хто застосовує його не інтуїтивно, а свідомо і послідовно!

Додаткова література

1. Бочаров В. А., Маркин В. И. Основы логики / В. А. Бочаров, В. И. Маркин. — Москва : ИД «Форум» : ИНФРА-М, 2013. — Глава VIII.
2. Ивлев Ю. В. Логика для юристов. — 5-е изд., перераб. и доп. / Ю. В. Ивлев. — Москва : Проспект, 2014. — Глава IV, В.
3. Кириллов В. И., Старченко А. А. Логика / В. И. Кириллов, А. А. Старченко. — Москва : Высшая школа, 1995. — Главы VII — XI.

4. Конверський А. Є. Логіка: підручник / А. Є. Конверський. — Київ : Центр учбової літератури, 2012. — Розділ X.

5. Титов В. Д., Марченко О. Ю. Аналогія права і аналогія закону / В. Д. Титов, О. Ю. Марченко // Вступ до сучасної юридичної логіки. — Харків : Ксилон, 2001. — С. 163-164.

6. Хоменко І. В. Логіка для юристів : підруч. / І. В. Хоменко. — Київ : Юрінком Інтер, 2001. — Розділи 6-7.

7. Уемов А. И. Основы практической логики с задачами и упражнениями / А. И. Уемов. — Одесса: Одесский государственный университет им. И. И. Мечникова и др., 1997. — Часть II, глава III, часть IV.

8. Юркевич О. М., Павленко Ж. О., Коваленко Г. В. Аналогія права і аналогія закону: аргументоване тлумачення / О. М. Юркевич, Ж. О. Павленко, Г. В. Коваленко // Юридична аргументація. Логічні дослідження: монографія. — 2-е вид., переробл. та доповн. — Харків : Право, 2015. — Підрозділ 2.2.6.

Завдання для самоконтролю

1. Сформулюйте визначення умовиводу, поясніть його логічну форму.

2. Сформулюйте визначення аналогії, поясніть її логічну форму.

3. Які види аналогії ви знаєте? Поясніть їх відмінність і наведіть приклади.

4. Сформулюйте визначення індукції, поясніть її логічну форму.

5. Чим повна індукція відрізняється від неповної? Наведіть приклад і поясніть його.

6. Чим відрізняється статистичне узагальнення од популярної індукції? Наведіть приклад і поясніть його.

7. Чим наукова індукція відрізняється од популярної індукції? Наведіть приклад і поясніть його.

8. Вкажіть основні ознаки причинно-наслідкового зв'язку, наведіть відповідний приклад.

9. Назвіть логічні методи встановлення причинно-наслідкових зв'язків, поясніть їх сутність і наведіть приклади.

10. Спираючись на свій досвід, на літературні джерела різного роду, наведіть приклад висунання версій або гіпотез шляхом:

a. неточної аналогії;

b. популярної індукції;

c. статистичного узагальнення.

Вкажіть, як підвищити їх імовірність.

11. Критично проаналізуйте наведені дані й дайте відповіді на поставлені запитання.

11.1. «Дві британські фірми «James» і «Bond» мають намір закупити вироби «Agent-007». Але закупка виправдана тільки тоді, коли брак не перевищує 0,1%. Для перевірки якості партії з 1 000 000 штук було відібрано 10 000. З них 20 виявилися з тим або іншим істотним дефектом. На підставі цієї перевірки директор фірми «James» відмовився від покупки».

Який умовивід було покладено в основу його рішення? Чи згодні ви з ним?

11.2. «Директор фірми «Bond» вирішив не поспішати з висновками і вивчити додаткові дані про партію «Agent-007», що продається. Він отримав документи з потрібними даними.

Виходячи з отриманих даних, директор «Bond» вирішив частину партії закупити, відносно другої частини запросити додаткові дані, а від третьої відмовитися».

Дата виготовлення	Об'єм виготовленої продукції	Вибірка	Кількість бракованих при- мірників
23 грудня 2007 р.	100 000	1000	0
24 грудня 2007 р.	100 000	1000	1
25 грудня 2007 р.	100 000	дані не подано	дані не подано
26 грудня 2007 р.	150 000	1500	3
27 грудня 2007 р.	150 000	2500	6
28 грудня 2007 р.	200 000	перевірка не здійснювалась	перевірка не здійснювалась
29 грудня 2007 р.	200 000	4000	10

Якими міркуваннями, на вашу думку, керувався цей директор? Яку частину партії продукції він вирішив закупити? Чи згодні ви з його рішенням?

12. Проаналізуйте наведений далі фрагмент газетної статті російського правозахисника С. Ковальова за 1995 рік, з'ясуйте аналогії, що містяться в ньому, і оцініть їх силу.

«...І все ж жодні найвизначніші декларації, найдосконаліші законодавчі акти не замінять почуття громадянської відповідальності, гото-

вності суспільства сприймати цінності права як свої і, якщо знадобиться, захищати їх від посягань. Доки в Росії не почалися інтенсивні процеси розвитку громадянського суспільства, наша демократія буде носити переважно зовнішній і формальний характер.

Зовнішні ж форми демократії самі по собі не здатні принести країні ані миру, ані стабільності, ані процвітання. Політики демократичної орієнтації, котрі не розуміють цього, скидаються на тих тубільців Нової Гвінеї, яким у голодні часи доставляли на літаку продовольство і подарунки. Коли літак перестав прилітати, збентежені тубільці побудували свій — з дерева — і всілися навколо чекати, коли у череві дерев'яного макета з'являться подарунки...»

13. Проаналізуйте ситуацію, опис який наведений у книзі Ю. Торвальда «Століття криміналістики». Який метод виявлення причинно-наслідкового зв'язку лежить у підґрунті версії про отруєння?

«Ганна Хаман взяла тістечко у вигляді наповненого кремом гриба, відкусила трохи, а залишок з огидою кинула на підлогу, вигукнувши: “Вона ж гірке!”. Тим часом домашній песик — білий шпіц — схопив залишок тістечка на підлозі і з'їв його.

Наступні події йшли одна за одною так швидко, що Єва Ру, котра сиділа біля кухонної плити, згодом не змогла в повній мірі відновити в пам'яті все, що відбулося. Ганна Хаман зблідла, похитнулась, спробувала опертися на стіл і заводала: “Мамо, я нічого не бачу!..” Вона хиткою ходилою попрямувала до спальні, впала на ліжко, звиваючись у судомах, після чого знепритомніла. Перш ніж її матері вдалося покликати на допомогу, Ганна Хаман була мертва.

Викликаний сусідами лікар, неспроможний допомогти померлій, стояв біля неї. Зважаючи на особливі обставини смерті, він не мав потреби з'ясовувати якусь її природну причину... На підлозі кухні лежав білий шпіц. Він теж був мертвий. Гадка, що в даному випадку свою роль зіграла якась отрута і що ця отрута була в шоколадному грибі, пронизала лікаря. Він сповістив кримінальну поліцію».

14. Розгляньте наведену далі інформацію і з'ясуйте, у чому полягають логічні підстави розв'язання описаного у ній завдання.

«Знаменита актриса U. S. D. зазвичай возила з собою невелику кількість забороненої наркотичної речовини (20-30 грамів). Одного разу вона прибула до Ф., митники якої дізналися про це і поставили за мету припинити порушення закону, вилучивши наркотик. Проте найретельніший догляд речей U. S. D. у аеропорті не дав позитивних результатів. Після короткого перебування у Ф. актриса вилетіла до А. Але і тамтешні митники спочатку нічого не виявили.

Тоді за діло взявся досвідчений детектив Шерлок Х-с. Він зажадав списки всіх особистих речей актриси, в яких хоча б у принципі міг бути схований наркотик і які були у неї під час обох оглядів.

1-й огляд

1. Тюбик зубної пасти "Pepsodent" (110 г.)
2. Мило "Дитяче" (2 куски по 100 г.)
3. Тюбик крему для рук "Альонушка" (120 г.)
4. Пачка сигарет "Marlboro" (близько 100 г.)
5. Пачка цигарок "Казбек" (близько 80 г.)
6. Фотоапарат "Кодак"
7. Тюбик крему для обличчя "Miss"
8. Повна запальничка "Zipro" (близько 60 г.)
9. Чорна ікра (2 баночки по 50 г.)

2-й огляд

1. Тюбик зубної пасти "Blend-a-med" (100 г.)
2. Мило "Oui" (один кусок — 100 г.)
3. Одна баночка чорної ікри (50 г.)
4. Тюбик крему для рук "Альонушка" (85 г.)
5. Пачка сигарет "Black" (близько 190 г.)
6. Пачка цигарок "Північ" (близько 120 г.)
7. Тюбик крему для обличчя "Milady" (90 г.)
8. Частково заповнена запальничка "Zipro" (близько 50 г.)

Вивчивши документи, Х-с сказав: «Наркотик, мабуть, знаходиться в...». Визначте, де міг знаходитися наркотик.

15. Уточніть результат розв'язання попереднього завдання на підставі додаткових даних.

«Актриса U. S. D., відчувши стеження, швидко позбавилася наркотику і полетіла в У. Тут за діло взявся майор поліції П-н, випускник Університету. Він, передусім, запросив відомості про те, що було у актриси під час нового огляду в аеропорті столиці У.

3-й огляд

1. Мило "Oui" (1 кусок близько 100 г.)
2. Тюбик зубної пасти "Blend-a-med" (близько 90 г.)
3. Пачка сигарет "Black" (близько 190 г.)
4. Пачка цигарок "Північ" (близько 120 г.)

5. Крем для рук “Альонушка” (близько 85 г.)
6. Тюбик крему для обличчя “Milady” (90 г.)
7. Шампунь «Rose» (близько 300 г.)
8. Майже порожня запальничка “Zippo” (близько 30 г.)

Виконавши порівняльний аналіз усіх трьох документів, П-н послав до А. і Ф. телеграми такого змісту: “Я майже переконаний, що причиною порушення закону був наркотик, схований в... Наступного разу пильнуйте краще”.

Де ж міг бути схований наркотик? Чому П-н не зробив категоричного висновку про місцезнаходження цієї причини правопорушення?

16. Виконайте аналіз поданого повідомлення та з’ясуйте його логічну сутність.

«Чим загрожує полісіння взагалі і полісіння маківки зокрема

Нещодавно “Журнал Американської медичної асоціації” оприлюднив результати трирічних досліджень Бостонського епідеміологічного центру, проведених у 35 шпиталях штатів Массачусетс і Род-Айленд. Дослідження підтвердили зв'язок між серцевими захворюваннями і полісінням чоловіків до 55 років. Однак не з будь-яким полісінням, а з полісінням маківки. Чим сильніше у піддослідних полісіння маківки, тим більш значний небезпечний зв'язок. Так, у трохи лисих ризик серцевого захворювання був на 40% вище, ніж у людей з нормальним волоссяним покривом, а у тих, хто сильно полисів, вже на 340 відсотків...

Доктор С. Леско, який керував дослідженнями епідеміологічного центру, попереджає, що поки йдеться тільки про “статистичну асоціацію”, лише подальші дослідження покажуть — чи викликає полісіння серцеві захворювання, чи просто у них є якась спільна причина (“на підозру” взято чоловічі статеві гормони). Проте лікарі вважають “за доцільне”, щоб лисі люди ставилися з особливою увагою до серцево-судинної гігієни, виконували відомі рекомендації — дієта, фізичні вправи, спостереження за вагою, кров'яним тиском і т. ін.»

Чому доктор Леско висунув твердження лише про статистичну асоціацію, а не про причинний зв'язок між облісінням маківки і серцево-судинними захворюваннями? Якої логічної помилки він прагнув уникнути у такий спосіб?

17. На яких логічних підставах ґрунтувалася описана нижче токсикологічна експертиза професора судової медицини Амбруаза Тардьє (ситуація описана у книзі Ю. Торвальда)?

«17 лютого 1863 року мадам де Пов, стан здоров'я котрої раніше не викликав серйозного занепокоєння, померла від швидкоплинної хвороби, яка раптово розпочалася з болів у шлунку і блювання. Була висунута версія, що де Пов померла від отруєння.

У процесі вивчення низки різнорідних фактів, наявних у нього відомостей про отрути, слідчих експериментів Тардье здогадався, що мадам де Пов була отруєна однією з маловідомих тоді рослинних отрут — дигіталіном. Однак Тардье мав достатній досвід, щоб розуміти: його особиста переконаність ще не є доказом.

З висунутої версії експерт дійшов висновку, що засохлі залишки блювотної маси мають у собі велику концентрацію отрути. "Виходячи з того, значилось потім у його висновку, що нечистоти, які опинилися на підлозі, накопичуються в основному в щілинах між дошками, експерти ретельно вискоблили з обох боків дошок почасти ще сиру масу, яка засіла там, і додали цей зіскоб до того, що був зскоблений з поверхні дошок. Отримане змішали з тим зіскобом, який був наданий експертам раніше". У цю суміш, профільтрувавши і випаривши її, Тардье додав чистий спирт, одержавши рідкий екстракт.

Тардье розрізом оголив серця у трьох жаб і залишив їх у звичному вологому середовищі. Кількість ударів сердець у них була приблизно однаковою і становила від 40 до 42 на хвилину. З першою жабою нічого не робили, а другій вприснули під шкіру шість крапель розчину, який складався з однієї соті грама чистого дигіталіну й 5 гранів води. Третій жабі вприснули 5 гранів екстракту, одержаного з блювотної маси.

Те, що сталося потім, усунуло останні сумніви Тардье. У той час, коли серце контрольної жаби продовжило ритмічно битися ще протягом півгодини, серце жаби, котрій ввели дигіталін, та тієї, котрій був введений екстракт блювотної маси, повели себе однаково: через шість хвилин після ін'єкції серцебиття зменшилося до 20-30 ударів, через десять хвилин удари обох сердець стали неритмічними, а через тридцять одну хвилину обидва серця зупинились.

Дані цього експерименту, повтореного для надійності декілька разів, послужили одним з основних доказів у обґрунтуванні висновку, що вдова де Пов померла від отруєння дигіталіном».

18. Вкажіть логічні підстави описаного нижче у статті Ірини Бекешкіної 2004 року екзит-полу. Які небезпеки у складанні вибірки вказані й у який спосіб вони подолані? Виходячи з наведених даних, обрахуйте, скільки опитаних віддали свої голоси за Виборчий блок «Європейський вибір України», а скільки — не підтримали жодної політичної партії.

«В Україні перший екзит-пол був проведений Фондом “Демократичні ініціативи” і фірмою “Соціс” 29 березня 1998 року, під час виборів до Верховної Ради...

Слід сказати, що це був вельми ризикований задум. І річ не лише у відсутності досвіду, неопрацьованості технології, а й у тому, що в Центральній виборчій комісії взагалі не було будь-якої статистики щодо соціально-демографічного профілю електорату. А про статистику за окремими округами та дільницями, яка б давала змогу зробити надійну вибірку, годі було й говорити...

Усього було опитано 10 000 виборців на 400 виборчих дільницях. Вибірка була складною, багатоступеневою і базувалась на класифікації областей України, об'єднаних у 11 регіонів. На першому етапі вироблення вибірки було обчислено відсоткове співвідношення населення, що мешкає у кожному конкретному регіоні, співвідношення в них міського та сільського населення. На другому етапі здійснювали відбір населених пунктів: міст різного типу, залежно від кількості мешканців, і сіл. На кожній дільниці було опитано по 25 виборців у певні проміжки часу, на половині дільниць — за заданими квотами, на половині — випадково, але за певною методикою (опитано кожного десятого).

**Результати виборів до Верховної Ради 1998 року
(за даними ЦВК і екзит-полу, %)**

Партії (блоки)	Дані ЦВК	Результати екзит-полу
1. Комуністична партія України	37,47	39,4
2. Народний Рух України	22,25	21,2
.....		
31. Виборчий блок “Європейський вибір України”	0,14	0,1
Не підтримую жодної політичної партії	–	2,0
Забув, за яку партію (блок) голосував	–	0,2

В цілому результати опитування, зазначені у таблиці, виявились досить близькими до результатів виборів і дали змогу спрогнозувати 8 партій та блоків, які подолали 4-відсотковий бар'єр і увійшли до Верховної Ради. Результати екзит-полу вже через дві години після закриття

виборчих дільниць були оприлюднені в прямому ефірі — в нічній програмі каналу “1 + 1”...»

19. Сформулюйте визначення дедукції, поясніть її логічну форму.

20. Формалізуйте наведені нижче умовиводи і визначте, доведено чи підтверджено їхні висновки.

а. Якщо злочинця досі не упіймано, то він знаходиться за межами країни. Злочинець знаходиться за межами країни. Отже, злочинця досі не упіймано.

б. Якщо злочинця досі не упіймано, то він знаходиться за межами країни. Злочинця досі не упіймано. Отже, він знаходиться за межами країни.

с. Якщо злочинця досі не упіймано, то він знаходиться за межами країни. Невірно, що злочинець знаходиться за межами країни. Невірно, що його досі не упіймано.

д. Якщо злочинця упіймано, то його покарано відповідно до рішення суду. Невірно, що злочинця покарано відповідно до рішення суду. Отже, злочинця не упіймано.

21. Що таке простий категоричний силізм? Наведіть приклад і поясніть.

22. За заданими засновками визначити фігуру і модус, знайти, якщо можливо, висновок силізму. Правильність відповіді обґрунтувати з допомогою колових схем.

а. Жоден брокер не продає товар від свого імені.

Деякі фізичні особи — брокери.

?

б. Деякі хакери мають ступінь Ph. D. у галузі Business Administration.

Всі друзі Майкла — хакери.

?

с. Всі підозрювані живуть у Ольгиному.

Жоден з підозрюваних не був судимим протягом п'яти років.

?

д. Жоден з підозрюваних не уникнув суду протягом п'яти років.

Всі підозрювані живуть у Ольгиному.

?

е. Усі гусениці їдять капусту.

Майкл їсть капусту.

?

f. На всіх свідків у справі М-ського було вчинено тиск.
Деякі свідки у справі М-ського відмовилися від свідчень.
?

g. Всі бізнесмени не люблять сплачувати податки.
Частина тих, хто не любить сплачувати податки, сплачує їх.
?

h. Всі бізнесмени люблять сплачувати податки.
Частина тих, хто любить сплачувати податки, не сплачує їх.
?

i. Всі бізнесмени люблять сплачувати податки.
Частина тих, хто любить сплачувати податки, сплачує їх.
?

j. Деякі соціологи працюють у Києві.
Деякі соціологи є сумлінними.
?

23. За заданою ентимемою визначити, якщо це можливо, фігуру, модус і той елемент силогізму, що «тримався в умі». Відповідь обґрунтувати з допомогою колових схем.

a. Скупість заслуговує на осуд остільки, оскільки вона — смертний гріх.

b. Вчинок М-ського є хуліганством, отже, цей вчинок карається позбавленням волі на строк від одного до п'яти років.

c. Будь-яке втягування неповнолітніх у злочинну діяльність карається позбавленням волі на строк до п'яти років, отже, М-ського не покарано позбавленням волі на строк до п'яти років.

24. Логічно проаналізуйте описаний випадок.

«На острові живуть два племені: молодці, висловлювання котрих завжди істинні, і брехуни, висловлювання яких завжди хибні. Зустрівши тубільця, мандрівник спитав його, хто він такий. Почувши, що він із племені молодців, мандрівник взяв його за слугу. Вони пішли далі і побачили вдаліні іншого тубільця. Мандрівник послав слугу спитати того, до якого племені він належить. Слуга повернувся і сказав: той стверджує, що він з племені молодців».

Спираючись на формули логіки висловлювань, визначте — був слуга молодцем або брехуном?

25. Чи згодні ви з наведеним далі силогізмом, описаним у романі А. Платонова «Котлован»? Відповідь обґрунтуйте.

«На краєчку папірця Маркун написав: природа — сила, природа — нескінченна, отже, сила теж нескінченна».

26. Проаналізуйте подані далі повідомлення і виявіть їх логічну структуру. Які етапи розслідування злочину у них описано? Чи слід погоджуватися зі знайденими висновками беззаперечно?

Ех

«У колодязі було знайдене розчленоване тіло чоловіка, акуратно зашите в коленкор. Весь Париж прийшов у надзвичайне збудження. Масе завдяки своїй спостережливості й винахідливості не тільки зумів простежити шлях цієї жахливої знахідки, сліди якої вели до кравця Вуарбо, але і довести, що саме Вуарбо в своїй кімнаті розчленував труп. Спосіб, яким йому вдалося це розкрити, свідчив про блискучі дедуктивні здібності Маса».

Виходячи з думки, що під час розчленування трупа повинно було пролитися багато крові, Маса уважно обстежив дерев'яну підлогу в кімнаті кравця. Проте на дочиста вимитих дошках жодних підозрілих слідів виявити не вдалося. Єдине, на що Маса звернув увагу, — це на вкрай нерівну поверхню підлоги, і наказав налити на неї води. Після цього в присутності Вуарбо він підняв дошки у тих місцях, де вода накопичувалась та поволі просотувалась під підлогу. Під дошками виявилась кров, що запеклась. Вражений цим Вуарбо зізнався, що убив і пограбував свого друга Бодасса, розчленувавши після цього його труп».

Наведений фрагмент з книги Ю. Торвальда описує одне з юридичних утілень методу гіпотез, а саме висунення і перевірку версії злочину. Перевірка виконується за формулою:

$$\frac{p \rightarrow q}{q} \\ \text{Мабуть, } p.$$

Тут **p** — версія, припущення того, що розчленування тіла вбитого сталося у кімнаті Вуарбо, а **q** — судження про наявність крові під вигинами підлоги цієї кімнати.

Важливо зауважити, по-перше, що саме по собі виявлення крові не доводить точно, а тільки підтверджує версію про винуватість Вуарбо. Крім того, з встановлення істинності **q** істинність **p** з необхідністю не впливає. Але після приєднання до цього підтвердження зізнання підозрюваного у вчиненні злочину імовірність версії зростає настільки, що вона вже відповідає прийнятому стандарту юридичного доказування і приймається.

По-друге, слід звернути увагу на те, що місця знаходження частини крові жертви (**c**) Маса майстерно «вираховував» шляхом проведення

аналогії між поведінкою води (М) і крові (Р) — двох рідин (а) на нерівній поверхні підлоги (b):

М (a,b,c...)

Р (a,b...)

Мабуть, Р (...с...).

Як видно з наведеного фрагменту, результат перевірки саме цього умовиводу справив на підозрюваного настільки сильний психологічний вплив, що він одразу зізнався у вчиненому злочині.

а. *«Карл-Франц Леман одержав отруту на сніданок у молоці. Але де Криста дістала її? У вітрині аптекарської крамниці у Вормсі в 1952 році їй упала в очі коробка з етикеткою «Отрута»... Вона купила одну коробку з кількома ампулами E-605. Дієвість цієї отрути вона випробувала на собачці-таксі.*

Така її історія. Внаслідок простоти, з якою виявилось можливим придбати отруту, вчинити вбивства і ввести в оману двох лікарів, вона здавалась настільки неймовірною, що навіть прокуратура не хотіла і не могла прийняти її серйозно без перевірки.

12 травня останки покійних Карла-Франца та Валентина Лемана були ексгумовані і частини трупів, необхідні для проведення аналізів на наявність отрути E-605, були відправлені до Майнца. Той факт, що в трупі Валентина Лемана збереглися залишки стінки шлунка, вселив у професора Вагнера надію на виявлення слідів отрути. Через день припущення Вагнера виправдалося. Вдалося знайти сліди E-605 в обох трупах і завдяки цьому замкнути ланцюг доказів» (Ю. Торвальд).

б. *«Ніколи не бійтеся припустити помилку. Помилки часто виявляються першим кроком на шляху вирішення проблеми. В цьому зв'язку показовим виявляється випадок з Чарльзом Кетерінгом.*

Чарльз Кетерінг відрізнявся своїм умінням вирішувати проблеми. Протягом життя він зробив більше винаходів, ніж будь-який інший американець, виключаючи Томаса Едісона. В 1926 році він намагався відшукати шляхи вдосконалення автомобіля. В той час з автомобілем було пов'язано багато проблем, однак Кетерінг був насправді діловою людиною. Одну з задач, що привертала увагу Кетерінга, називали «стукотом мотору». Кетерінг знав причину такого стуку — занадто довго бензин у моторі не загорявся, але він не знав, як здолати це утруднення. Та він пам'ятав, що вирішити цю проблему дуже важливо, оскільки стукіт робив роботу мотору неефективною.

Кетерінг був справжнім винахідником, він витратив багато часу на те, щоб усунути стукіт. «Якщо я змушу пальне згорати раніше, — думав він, — то стукіт припиниться». Але як змусити бензин згорати раніше?

Кетерінг почав міркувати над словом «раніше». Він озирнувся навколо, намагаючись знайти речі, що відбуваються раніше. Зненацька він згадав одну рослину — суничне дерево, що розквітає раніше за інші. Досліджуючи його, він звернув увагу на незвичайний червоний колір листя. «Мабуть, червоний колір сприяє тому, що суничне дерево розквітає раніше», — сказав він собі. «Може бути, якщо я забарвлю пальне в моторі в червоний колір, то воно почне згорати раніше?»

В цей момент у майстерній не виявилось червоної фарби, щоправда, знайшовся червоний йод. Кетерінг додав його у бензин і, на радість, мотор перестав стукати.

Через декілька днів потому Кетерінг вирішив перевірити свою гіпотезу. До цього часу він знайшов і додав у пальне червону фарбу. Що ж трапилось? З червоною фарбою в бензині мотор стукотів, як і до того! З цієї ідеї більше взяти нічого, зрозумів Кетерінг. Щось в йоді припинило стукіт у моторі, але це був не червоний колір.

Кетерінг знайшов рішення, але він знайшов його завдяки помилці!» (адаптовано з книги A. V. Chamot, I. R. De Diaz, etc.).

27. «Рішення є законним тоді, коли суд, виконавши всі вимоги цивільного процесуального законодавства і всебічно перевіривши обставини, вирішив справу у відповідності з нормами матеріального права, що підлягають застосуванню до даних правовідносин, а при їх відсутності — на підставі закону, що регулює подібні відносини, або виходячи із загальних засад і змісту законодавства України». Проаналізуйте наведену постанову Пленуму Верховного Суду України «Про судові рішення» від 29 грудня 1976 року № 11 зі змінами, внесеними постановами Пленуму від 24 квітня 1981 року № 4 та від 25 грудня 1992 року № 13. Вкажіть, які види умовиводів допускаються в законному рішенні у межах цивільного судочинства.

Логічні основи юридичної аргументації

Практично у всіх полях соціального простору люди систематично ґрунтують свої міркування і комунікацію на обмежених чи спірних даних, істинність чи достовірність яких наразі точно не встановлена. Крім того, висновків доходять не тільки через демонстративні, а й через недемонстративні умовиводи. Обидві зазначені обставини обумовлені природною для людського буття обмеженістю доступної тут-і-зараз інформації, неможливістю її перевірити цілком і повністю, неспроможністю побудувати довершені умовиводи через брак інтелектуальних, часових чи якихось інших ресурсів. Наслідком цих обставин виявляється більш або менш **імовірний** характер висновків розмислів, міркувань і ґрунтованих на них повідомлень, зрештою — ухвалених рішень та дій.

В загальному випадку імовірність у розмислах, міркуваннях, повідомленнях та рішеннях властива і сфері правознавства.

«Я кажу про імовірності, маючи на увазі злочини, котрі можуть підлягати покаранню тільки за умов їх достовірності. Проте це не видаватиметься дивним для того, хто візьме до відома, що моральна достовірність є, точно кажучи, ні чим іншим, як імовірністю. Ця імовірність зветься достовірністю, тому що кожна розважлива людина неминуче визнає її такою через навички, що склалися під впливом необхідності діяти, котрі передують будь-якому абстрактному міркуванню. Тож для визнання людини винуватою потрібна така достовірність, якою кожен керується у найважливіших справах свого життя... Однак цю моральну достовірність легше відчувати, аніж точно визначити», — визнавав фундатор кримінології Нового часу Чезаре Беккарія.

Переконаливе сучасне підтвердження неусувності імовірності у сфері правознавства надає історія О. Джей Сімпсона середини 90-х років минулого століття.

«В Америці винуватий і невинуватий — одна і та сама особа

Ех

Перший суд над одним з найвидатніших футболістів, а після цього — найщасливіших бізнесменів, а після цього — найвідомі-

міших кіноакторів Голівуду завершився рік тому. Тоді журі присяжних, де чорних була більшість, визнало Сімпсона невинуватим у вбивстві його колишньої дружини Ніколь Браун-Сімпсон та її приятеля Рона Голдмана.

Хоча рішення присяжних перегляду не підлягає, сім'ї постраждалих знайшли зачіпку в законі. Вони зажадали матеріальної компенсації за понесені збитки. А це інший суд й інші присяжні.

Цього разу суд відбувся у розкішній Санта-Моніці, журі представляло населення цього міста, і вирок виявився проти Сімпсона. Його визнали винним у нанесенні збитків родинам Голдман і Браун шляхом навмисного вбивства. Він повинен буде сплатити 8,5 мільйона доларів на відшкодування збитків. Фактично це був пересуд, і вину Сімпсона визнано настільки ж законно, як і роком раніше його невинуватість. Тільки на цей раз він мусить відповідати не своїм життям, а гаманцем.

Так що весь цей дивний час, без залишку, було віддано чорному багатію, який так і не знайденим ножем зарізав свою білу дружину-красуню, її приятеля, віком за нього молодшого, уникнув в'язниці, сплатить 8,5 мільйона доларів, якого проклинають усі білі та боготворять усі чорні» (адаптовано зі статті у газеті «Известия» за 1997 рік).

Навряд чи можна пояснити фактично суперечні вирок двох судів над Сімпсоном виключно расовими і соціальними характеристиками присяжних та суддів. Тут, вочевидь, мала місце ще й відсутність достатніх — в розумінні загальної логіки — підстав винесення принаймні одного з них, зокрема через брак суттєвого речового доказу. Висновки «Винуватий» і «Не винуватий» в одному або навіть в обох випадках були підтримані певними доказами, **аргументовані**, а не точно доведені через ґрунтовані на достатній — в розумінні загальної логіки — підставі міркування. Тому вони мали імовірний характер, забезпечуючи, за висловом Беккарія, тільки «моральну достовірність». Однак обидва ці вирокі чинні, оскільки відповідають прийнятим у сфері правознавства стандартам доказування. З огляду на юридичну логіку їх було винесено у коректний спосіб.

Описаний приклад з судами над Сімпсоном переконливо демонструє, серед іншого, нетотожність доведення за нормами загальної логіки та доказування за нормами особливої юридичної логіки.

В загальному випадку юридичне поняття доказування не тотожне поняттю точного доведення, будучи видовим у відношенні до ширшого поняття **аргументації**. Розумінням цієї обставини обумовлений подальший розгляд аргументації, зокрема юридичної, в нашому підручнику.

Розділ 7.

Аналіз аргументованого повідомлення

7.1. Основні поняття

Завершене проблемне повідомлення, створене **автором**, або **промо-вцем**, і спрямоване окремому **адресатові** чи масовій **аудиторії** включає формулювання проблеми і відповідний аргумент (рис. 16).

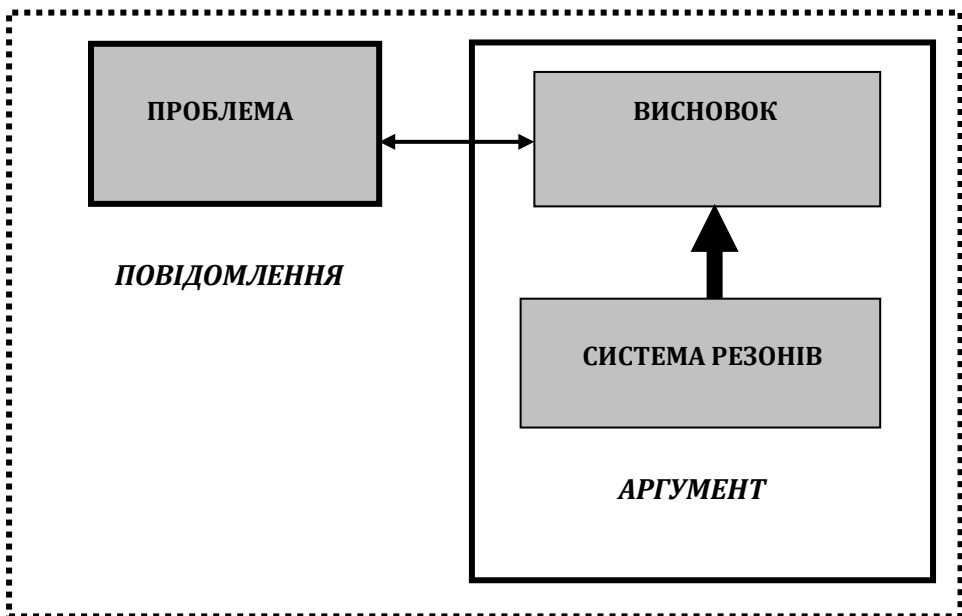

Рисунок 16

Проблема (від грецького πρόβλημα — перешкода, утруднення, задача) — актуальна теоретична чи практична перешкода життєдіяльності людини чи спільноти, котра вимагає дослідження і вирішення. Найкраще проблему резюмувати у вигляді запитання. Коректна юридична, наукова, ділова чи побутова проблема хоча б принципово припускає розв’язання, яке артикулюється як **висновок**.

Широко розповсюджені проблеми, що за рішення-висновок мають встановлення певної дії або впорядкованої послідовності дій, алгоритму. Урівні з цим видом розповсюджений інший, який за висновок передбачає наведення фактичних даних, суто оповідні висловлювання.

Рішення проблеми зазвичай слід не тільки знайти і артикулювати, а й обґрунтувати: для цього потрібно побудувати **аргумент**.

За Стівеном Тулміном, *«аргумент, або “караван міркування” (“train of reasoning”), це послідовність взаємопов’язаних резонів і висновків, що визначають зміст та силу позиції, обстоюваної конкретним промовцем»*. У цій книжці теж використовуватимемо поняття **резону**, похідне від англійського reason — підстава, довід, доказ.

Процес обґрунтування висновку з тієї чи іншої конкретної проблеми через побудову чи наведення аргументу називатимемо **аргументацією**. Досить часто цим же терміном називають і результат аргументації-процесу, тобто аргумент або низку пов’язаних аргументів.

Особливий підклас аргументів — коли усі резони є беззаперечними й їх система підтримує висновок у демонстративний спосіб — дозволяє виконати достатнє у смислі загальної логіки обґрунтування відповідного висновку, **точно** його **довести**. Тож аргументація включає точне доведення як свій особливий — найсильніший — вид.

Поняття аргументації ширше за поняття точного доведення. Воно також передбачає використання імовірних висловлювань та недемонстративних міркувань, що більше або менше **підтверджують** імовірний висновок.

Юридичне доказування є особливим видом аргументації, про що йтиметься далі.

7.2. Виявлення проблеми і висновку

Існує два способи виявлення формулювання проблеми усного чи письмового міркування, повідомлення — змістовний і формальний. У першому випадку воно знаходиться за смислом: у результаті стає зрозумілим, розв’язанню якої проблеми присвячений месидж. Другий спосіб виходить з того, що у добре складеному месиджі формулювання проблеми має певні формальні ознаки. По-перше, воно подається у заголовку, у перших абзацах. Це, так би мовити, формальний ключ до його знаходження через **стандартне місцеположення**. По-друге, для виділення формулювання проблеми автор може використовувати усталені **мовні індикатори** — слова або словосполучення, наприклад:

«Повідомлення присвячене проблемі...»

«Судовий експерт сформулював проблему...»

«У статті ставиться і розв’язується задача...»

Тож другий формальний ключ до виявлення проблеми полягає в урахуванні вказаних і подібних до них мовних індикаторів.

Трапляється, що розглядуване повідомлення включає кілька проблем. Можливо, вони субординовані, тобто серед них є головна і допоміжні — ті, котрі слід вирішити на шляху вирішення головної. Така ситуація не викликає заперечень. Але буває й так, що автор насичує одне повідомлення низкою проблем, слабо пов'язаних одна з одною або й зовсім не пов'язаних. У цій ситуації, особливо коли вона посилюється відносно невеликим розміром месиджу, природно вважати, що автор не володіє матеріалом чи є недосвідченим.

Встановлення проблеми і відповідного їй висновку — не механічні кроки, які точно послідовно йдуть один за одним. Зазвичай це складніше пов'язані дії: залежно від побудови конкретного повідомлення адресат може спочатку «наштовхнутися» на формулювання проблеми, а потім знайти висновок, але буває і навпаки. Може статися, що спочатку виділене за проблему насправді нею не є і не має відповідного висновку. Натомість до усвідомлення справжньої проблеми приведе правильно знайдений висновок.

NB!

Виявлення проблеми і висновку — єдиний процес, здійснення якого залежить від змісту та форми аналізованого повідомлення. Він припускає повернення до встановленого раніше задля уточнення або навіть формулювання наново.

Пошук висновку, як і відшукування формулювання проблеми, може йти двома шляхами. Перший — змістовний — ґрунтується на розумінні смислу повідомлення, завдяки чому встановлюється пропонуване автором рішення розглядуваної проблеми. Другий — формальний — спосіб спирається на врахування усталеного місцеположення висновку, а також застосованих для його виділення специфічних мовних індикаторів.

Промовець може з самого початку артикулювати свій висновок, рішення проблеми: у цьому випадку воно виноситься у заголовок чи подається у перших абзацах месиджу. Але буває, що висновок формулюється наприкінці — як результат проведених міркувань.

У правильно побудованих повідомленнях, коли вони досить складні чи об'ємні, результат вирішення проблеми доречно резюмувати у останній частині (параграфі, підрозділі тощо), котра так і називається — «Висновки», «Підсумки». Таким чином, ключ пошуку висновку за його місцеположенням — це звернення уваги на заголовок, перші й останні абзаци повідомлення.

У наукових статтях і книгах часто вимагається, щоб проблема та висновок ясно формулювалися у короткій анотації, яка вміщується перед основним текстом.

Для виділення висновків використовуються такі мовні індикатори — слова або словосполучення.

«Отже...»

«Таким чином...»

«Як впливає з цих міркувань...»

«Слідчий дійшов висновку...»

«Суд ухвалив...»

Ех

«Медики Данії дійшли висновку, що мобільні телефони можуть спричинити хворобу, подібну до наркоманії. Її встановили, зокрема, у 25-річного водія, котрий за квартал наговорив по мобільнику на півтори тисячі доларів, що суттєво перевищує його фінансові можливості...»

У наведеному фрагменті газетного повідомлення висновок виділений двома способами. По-перше, явним його індикатором виступає словосполучення *«Медики Данії дійшли висновку...»*. По-друге, висновок сформульований на початку тексту, тобто використаний ще й ключ за місцеположенням.

Проблема тут у явному вигляді не сформульована, що трапляється досить часто. Її слід реконструювати за висновком, наприклад, так: *«Чи може спричинити подібну до наркоманії хворобу використання мобільних телефонів?»*.

На жаль, не всі автори і не завжди використовують формальні ключі, які полегшують виявлення проблеми чи висновку. Не завжди проблема чи висновок навіть формулюються явно. У таких випадках автор фактично пропонує адресатові їх домислювати на підставі усвідомлення загального смислу месиджу. Проте така мислена реконструкція зазвичай доволі суб'єктивна і не обов'язково співпадає з тим, що хотів сказати автор. І відповідальність за непорозуміння, яке може виникнути, несе, звичайно, він сам.

Під час обговорення проблемного месиджу чи спілкування щодо нього вихідна зв'язка «проблема — висновок» може бути підмінена іншою.

NB!

У випадку спеціально не оголошеного переведення уваги з вихідної зв'язки «проблема — висновок» на будь-яку іншу виникає помилка, що називається **«логічна диверсія»**: вона є одним з порушень закону тотожності.

Ех

«Гелій розповідає, як Марк Невій, підбурюваний Катоном, зажадав від Сципіона також звіту про здобич у війні з Антіохом. Сципіон, глибоко ображений, публічно порвав розрахункову книгу. При цьому він з обуренням відзначив, що замість вдячності за порятунок республіки у нього вимагають звіт про здобич. Обвинувачення в підкупі Сципіону вдалося від себе відвести у виправдній промові, переключивши увагу народу з грошей Ан-

тиоха на перемогу в Африці і мир, що він при цьому приніс. Врешті-решт, народ, який зібрався судити Сципіона, переконаний його промовою, весело і з пошаною супроводив його додому».

Наведений випадок з давньоримської історії демонструє явну «логічну диверсію» з боку Сципіона Африканського. Він перевів увагу народу зі своєї ролі у «справі Антиоха» на питання про ставлення до переможця в Африці й досягнення бажаного миру. Інакше кажучи, замість послідовного розв'язання субординованих проблем «*Чи взяв Сципіон гроші у Антиоха всупереч законові?*» і, у випадку позитивного висновку, «*Яке покарання слід накласти на Сципіона?*», Африканець хитро перескочив до питань «*Хіба не я переміг Антиоха і добився почесно для Риму миру?*» та «*Як слід ставитися до полководця — переможця і миротворця?*». Мета описаної хитрості цілком зрозуміла — уникнути небажаного оприлюднення сумнівних стосунків з Антиохом і, ймовірно, покарання, натомість акцентувати увагу на своїх військових заслугах. Мабуть, ці заслуги були досить значними для того, щоб підміна поставлених Марком Невієм вихідних проблем і відповідних їм висновків Сципіонові вдалася, а римський народ дозволив себе заспокоїти — хоч би й через оману.

«Логічна диверсія» може бути випадковим паралогізмом або навмисним софізмом. Але у будь-якому разі вона сприяє омані чи непорозумінню. Особливо небезпечна вона тоді, коли свідомо використовується для приховування чи «спростування» істини, для «доведення» хиби. Усе це здатне привести до серйозних теоретичних і практичних прорахунків, спричинити значну та різнопланову шкоду.

7.3. Виявлення резонів

Виявлення резонів, що підтримують висновок повідомлення і разом з ним складають аргумент, може здійснюватися у змістовний і формальний спосіб. Змістовний спосіб спирається на розуміння загального смислу месиджу і на урахування природного зв'язку висновку та резону: **С істинне, достовірне тому, що є певний резон R (або система резонів $\{R_i\}$)**. Формальний спосіб ґрунтується на врахуванні ключів — стандартного місцеположення і відповідних мовних індикаторів.

Зазвичай резони не виносяться у заголовок повідомлення, хоча в окремих випадках — вирішального значення у доланні злободенної проблеми, сенсаційності тощо — таке і може статися.

У добре побудованому повідомленні резони, що підтримують конкретний висновок, наводяться поряд з ним — до або після нього. Резони можуть бути незалежними або залежними один від одного, в

останньому випадку сила підтримки ними висновку визначається усією їх взаємопов'язаною сукупністю. Тому залежні резони слід обов'язково групувати в одному місці.

Коли у межах одного повідомленні потрібно наводити резони і «резони резонів», то виклад мусить відображати їх логічну ієрархію, взаємне співвідношення. Доцільно дотримуватися певної послідовності подання резонів і «резонів резонів» — від тих, що обґрунтовують, до тих, які обґрунтовуються, або навпаки, але не змішувати ці напрямки.

Для виділення резонів використовується низка мовних індикаторів:

«...тому, що...»

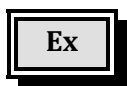
«...остільки, оскільки...»

«На користь даного висновку свідчить те, що...»

«Дактилоскопична експертиза встановила, що...»

«Свідок заявив...»

«По-перше..., по-друге...» і т. д.

«Майбутня дитина жінки, котра під час вагітності палить, у школі буде сприймати прочитане гірше. Дослідження, проведені з десятима тисячами дітей, які народились у 70-х роках XX століття, показали, що існує невелике, але цілком відчутне відставання у сприйнятті прочитаного тими дітьми, матері котрих палили протягом вагітності».

Автор даного повідомлення розмістив висновок на початку, використавши ключ за місцеположенням. Проблема явно не сформульована, але піддається реконструкції за виявленим висновком. Вона матиме вигляд: «Чи буде дитина жінки, котра палила під час вагітності, у школі сприймати прочитане гірше?». Крім того, маємо один резон, виділений типовим індикатором «Дослідження... показали, що...». Тож у цьому простому за побудовою повідомленні аргумент складається з висновку **C**, підтримуваного одним резонем **R**.

7.4. Виявлення структури аргументу

Добре побудований аргумент являє собою не хаотичну купу різного роду складових, а систему, яка характеризується не тільки набором своїх елементів, а й певною їх впорядкованістю — структурою. Тому важлива задача аналізу проблемного повідомлення полягає у встановленні **структури аргументу**, аргументації.

Аналіз структури аргументу та її унаочнення полегшується **діаграмуванням**, тобто побудовою особливої діаграми. Діаграмування ар-

гументу дозволяє відобразити (ієрархічний) зв'язок резонів, а також зв'язки між резонами і висновком.

У найпростішому випадку аргумент складається з одного резону і висновку. Позначаючи резон літерою **R**, висновок літерою **C**, а зв'язок між ними стрілкою, спрямованою від **R** до **C**, одержимо діаграму, зображену на рис. 17.

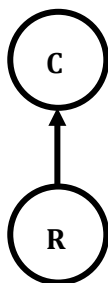

Рисунок 17

У складніших випадках, коли висновок підтримується більш ніж одним резонаном, діаграми поділяються на два види: з **залежними** один від одного **резонами**, такі діаграми ще називають **зв'язаними** (малюнок 18а), і з **незалежними резонами** (ці діаграми називають такими, що сходяться) (малюнок 18b).

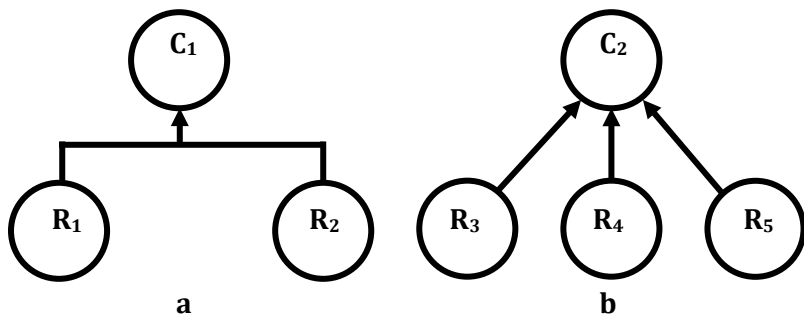
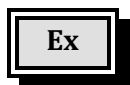

Рисунок 18

Зв'язок незалежних резонів і висновку маємо в індуктивному аргументі: «Людина на ім'я Сократ смертна (**R₃**). Людина на ім'я Платон смертна (**R₄**). Людина на ім'я Аристотель смертна (**R₅**). Отже, усі люди смертні (**C₂**)» (рис. 18b). А в дедук-

тивному аргументі резони є залежними, вони обґрунтовують даний висновок тільки разом: «Усі люди смертні (R_1). Сократ людина (R_2). Отже, Сократ смертний (C_1)» (рис. 18а).

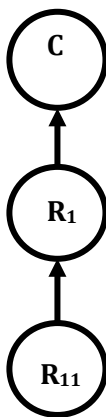
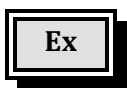

Рисунок 19

Розповсюджені ще і серіальні діаграми. Вони зображують висновок, підтримуваний резонаном, котрий у свою чергу обґрунтовується резонаном наступного рівня («резонанс резону»), і т. д. (рис. 19).

«Хто пограбував громадянку Л.?

Напевне встановлено, що окрім К. і Х. ніхто пограбувати громадянку Л. не міг. З чотирьох опитаних слідчим свідків двоє вказали, що цей злочин вчинений однією людиною, схожою на громадянина К. Хоча потім було встановлено — другий зі свідків сам не бачив події злочину, а про схожість грабіжника з К. йому сказав товариш, котрий чогось не захотів свідчити особисто. Інші двоє очевидців схилиються до того, що пограбування вчинив не громадянин К., а інший — схожий на Х.».

З аналізу цього повідомлення ми маємо два суперечні висновки-версії з проблеми «Хто пограбував громадянку Л.». Перший — C — «Пограбування вчинив К.». Другий — $\neg C$ — «Невірно, що пограбування вчинив К., його вчинив Х.». Висновок C підтримується показаннями перших двох опитаних свідків R_1 і R_2 ; останній резон в свою чергу підтримується R_{21} (інформація другому свідкові від його товариша). Контрвисновок підтримується двома незалежними резонами R_3 і R_4 . Діаграми аргументу, який складається з C , R_1 , R_2 , R_{21} , і контраргументу, до складу якого входять $\neg C$, R_3 , R_4 , наведені на рис. 20.

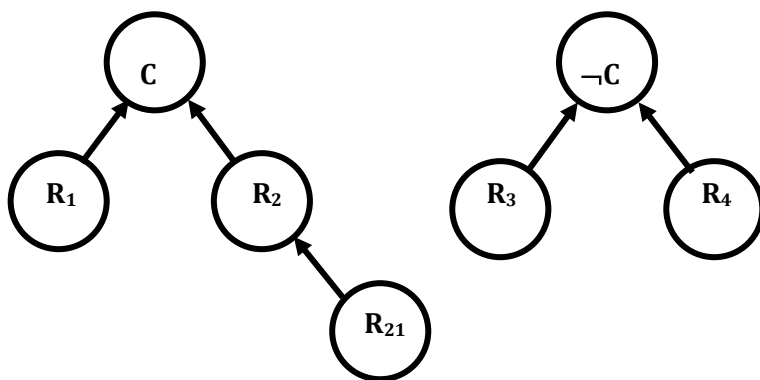

Рисунок 20

Оскільки жодної інформації про імовірність резонів, сили зв'язків між ними і висновками, а також між R_2 і R_{21} немає, то точної оцінки сили аргументу і контраргументу дати не можна. Але за таких умов підтримка C з боку R_1 і R_2 , R_{21} буде, мабуть, меншою за підтримку $\neg C$, оскільки маємо показання з чужих слів з сумнівним джерелом. Натомість зрозуміло, що обидві версії мають певне обґрунтування й їх слід перевіряти додатково — можливо, усе-таки, першою відпрацьовуючи імовірнішу $\neg C$. Такий вибір може мати значення за умови, наприклад, обмеження сил слідчих і загрози повторення найближчим часом подібного злочину, тобто у ситуаціях, коли важливо визначити послідовність відпрацювання конкуруючих версій.

Досить часто трапляється, що не усі резони висловлюються явно — якась їх частина «тримається в умі», наприклад, як у скороченому силогізмі. У цьому випадку неявні складові аргументу слід реконструювати, а на діаграмах відображати пунктиром.

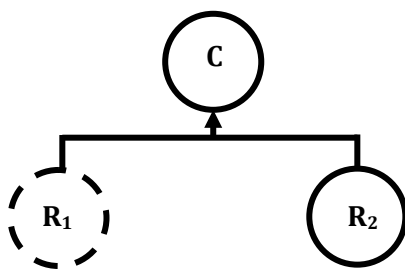
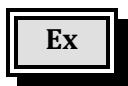

Рисунок 21

«Сполучені Штати — країна зі “знанневою” економікою (R_2), тому люди з кращою освітою заробляють тут більше грошей (C)». Зрозуміло, що з самого по собі засновку R_2 висновок C не випливає. Але коли розглянути наведений аргумент як ентиме-

му (рис. 21) і реконструювати більший засновок **R₁** – «В усіх країнах зі “знаннєвою” економікою люди з кращою освітою заробляють більше грошей», то висновок **C** виявиться достатньо обґрунтованим, точно доведеним.

Комбінування різних елементарних діаграм дозволяє описати структури складних аргументів.

7.5. Особливості побудови юридичної аргументації

В типовому випадку, за Стівеном Тулміном, основними складовими повністю висловленого юридичного аргументу є: висновки, включаючи підсумковий **C** (claims); докази **G** (grounds); різного роду норми, правила і стандарти побудови аргументу **W** (warrants); основоположні принципи **B** (backing); модальні характеристики **M** (modal qualifications); можливі застереження і заперечення **Re** (rebuttals). Схема юридичного аргументу з усіма вказаними складовими представлена, наприклад, на рис. 22.

Для подальшого принципово важливо зазначити, що будь-який аргумент, за виключенням правильного демонстративного з безумовно прийнятними резонами, є відкритим для застережень чи заперечень. В конкретних випадках вони можуть бути вельми малоюмовірними і важко передбачуваними, проте раціонально оцінити розглядувані аргументи в повній мірі ми в змозі тільки тоді, коли усвідомимо, за яких обставин вони можуть втратити прийнятність. Зрештою, тільки ясно розгледівши малоюмовірні застереження чи заперечення, одержуємо право їх відкинути.

У сфері правознавства, з огляду на змагальну природу юридичних процесів, врахування обопільних застережень і заперечень є необхідним моментом утілення принципу рівності сторін перед законом та судом.

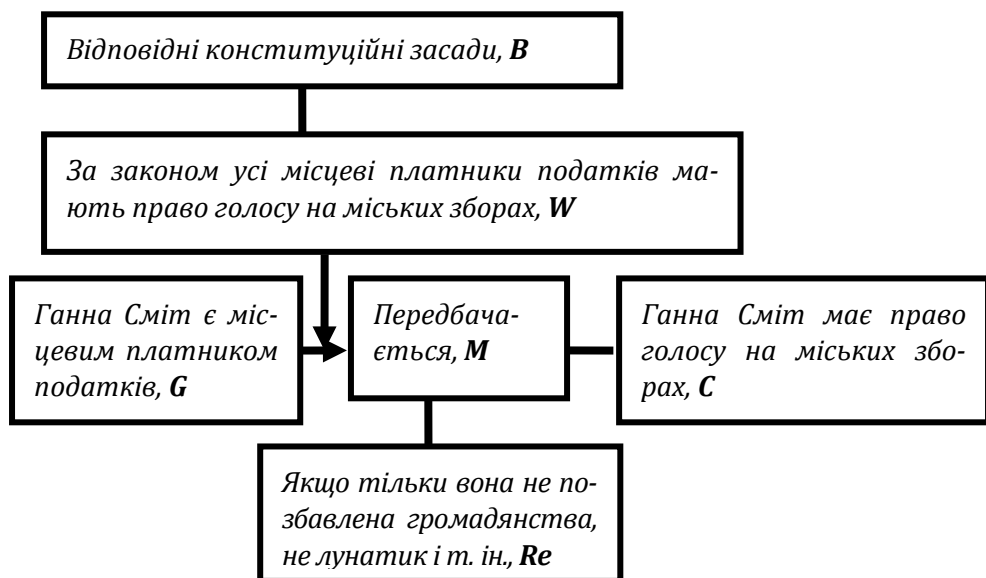

Рисунок 22

Як зазначають фахівці, «структура судового провадження передбачає систематичне висловлення застережень чи заперечень. Юристи сторін завжди готові їх висувати. Заперечення чи застереження щодо кожного твердження іншої сторони вносяться до офіційного протоколу, так щоб апеляційний суд, як і суд першої інстанції, включаючи суддю та присяжних, мали змогу їх врахувати. Присяжні не оприлюднюють своїх заперечень. Коли досягається одноголосне рішення, ми зазвичай не дізнаємося про невдалі контраргументи у кімнаті присяжних. Ми визнаємо про справжнє зіткнення тільки якщо присяжні не в змозі дійти консенсусу. Суддя приймає рішення сам, без журі. Перед цим він мусить відмітити переваги й слабкості позиції кожної сторони. Не є незвичним, що такий подвійний підсумок, або «зважений рахунок» (*“balanced account”*), він включить до протоколу».

Сукупність припустимих застережень і заперечень щодо аргументу працює на користь відповідного **контраргументу**. Тільки на підставі оцінки і порівняння усього (складного) аргументу, наприклад, з висновком «*Не винуватий*» та відповідного контраргументу з висновком «*Винуватий*» й доходять остаточного рішення присяжні, суддя.

Отже, аргументація у сфері правознавства має не монологічну, а діалогічну чи навіть полілогічну структуру. Зазвичай вона включає складні аргументи протилежних сторін, різних учасників юридичного

процесу, в тому числі різноманітні норми, правила і стандарти, запитання, відповіді чи реакції на них, обопільні заперечення та застереження.

Додаткова література

1. Конверський А. Є. Логіка: підручник / А. Є. Конверський. — Київ : Центр учбової літератури, 2012. — Розділ XI.
2. Тягло О. В. Критичне мислення / О. В. Тягло. — Харків : Основа, 2008. — Підрозділ 1.2.
3. Хоменко І. В. Логіка для юристів : підруч. / І. В. Хоменко. — К. : Юрінком Інтер, 2001. — Розділ 8, §§1-3.
4. Toulmin S., Rieke R., Janik A. An Introduction to Reasoning // Stephen Toulmin, Richard Rieke, Allan Janik. — New York : Macmillan Publishing Co., Inc., 1979. — Part III and part IV, chapter 13.

Завдання для самоконтролю

1. Що входить до складу проблемного повідомлення? Поясніть на прикладі.
2. Сформулюйте загальне визначення аргументу, вкажіть його структуру і основні складові.
3. Перелічіть основні елементи юридичного аргументу за С. Тулміном. Наведіть приклад і поясніть його.
4. У творі Ч. Беккарія «Про злочини і покарання» знаходимо таке: *«...щоб покарання не являлося насиллям одного або багатьох над окремих громадянином, воно повинне обов'язково бути публічним, невідкладним, необхідним, найменшим з усіх можливих за даних обставин, сумірним злочину, встановленим у законах»*. На вашу думку, чи входять ці основоположення до складу юридичного аргументу? Якщо так, то через який його елемент?
5. В чому полягає особливість юридичного аргументу порівняно з математичним доведенням? Відповідь обґрунтуйте.
6. Наведіть приклади виділення з допомогою різних мовних індикаторів:
 - a. формулювання проблеми,
 - b. висновку,
 - c. резонів.
7. Наведіть оригінальні приклади аргументів і побудуйте їх діаграми:
 - a. з двома незалежними резонами,

в. з двома залежними резонами.

8. В чому полягає «логічна диверсія»? Наведіть приклад і поясніть його.

9. Проаналізуйте наведені далі повідомлення. Діаграмуйте наявні у них аргументи й контраргументи.

а. *«Чи слід легалізувати евтаназію? Людство поки що не має остаточного рішення цієї проблеми. Хтось визнає евтаназію припустимою остільки, оскільки вона може полегшити страждання безнадійно хворих людей. Крім того, вона дозволить зекономити ресурси, потрібні для лікування тих, хто ще може одужати. Проте інші вважають, що евтаназія, по-перше, підриває традиційні основи моральності. По-друге, ті, хто вмирає, інколи сприймають страждання як розплату за свої гріхи і шлях до спасіння. Цим людям слід дозволити померти так, як вони бажають, без допомоги сторонніх».*

в. **«Нью-йоркці задоволені заборонаю паління?»**

Тютюнове лобі заявляє, що нью-йоркці не задоволені заборонаю паління у громадських місцях. Проте опитування громадської думки свідчать про інше. По-перше, результати нещодавнього опитування, проведеного Університетом Куїніпіак, показують, що 59% виборців штату подобається заборона паління. По-друге, опитування, проведене у серпні, показало, що 70% виборців міста Нью-Йорка підтримують заборону» (адаптовано з Нью-Йорк Таймс від 15 жовтня 2003 року).

10. Вкажіть і поясніть на прикладі основні особливості аргументації у межах кримінального процесу.

Розділ 8.

Розуміння аргументованого повідомлення

В процесі комунікації автора і адресата, включаючи і спілкування різних учасників юридичного процесу, зазвичай є актуальною **проблема розуміння**. Її повне вирішення має призводити до **автентичного**, тобто повного і точного, сприйняття адресатом думки автора, промовця. Але думка не дається адресатові безпосередньо, вона опосередкована певними знаками, найчастіше будучи «зодягнутою у мову» — в усне чи письмове повідомлення.

Стикаючись з будь-яким простим чи складним знаком, наприклад зі словом природної мови, ми стикаємося з проблемою встановлення вкладеного у нього автором поняття, відповідного смислу чи значення.

Проблема розуміння повідомлення з першого погляду полягає у встановленні смислів і значень знаків, з яких воно складене. Але при більш глибокому підході виявляється, що значення і смисл знака можуть суттєво змінюватися залежно від конкретної ситуації спілкування та її **контексту** (з латини contextus — з'єднання, зв'язок) — мовного чи, загалом, соціального середовища. Ця обставина створює низку серйозних перепон до автентичного розуміння, якими не слід нехтувати, які треба вміти долати.

8.1. Витоки проблеми розуміння: природна мова

8.1.1. Полісемія, евфемізми, жаргон

Практично усі слова будь-якої природної мови полісемічні, або багатозначні.

Ex

«За словником української мови простий іменник "мати" має чотири значення, він може позначати чотири різних поняття з різним предметним і смисловим значенням.

За Оксфордським словником англійської мови слово "mother" має три значення як іменник і два — як дієслово.

Поширений сьогодні у філософській, науковій і науково-популярній літературі термін "інформація" має близько 400 різних значень».

Графічно такого роду випадки відображуються, наприклад, рис. 23.

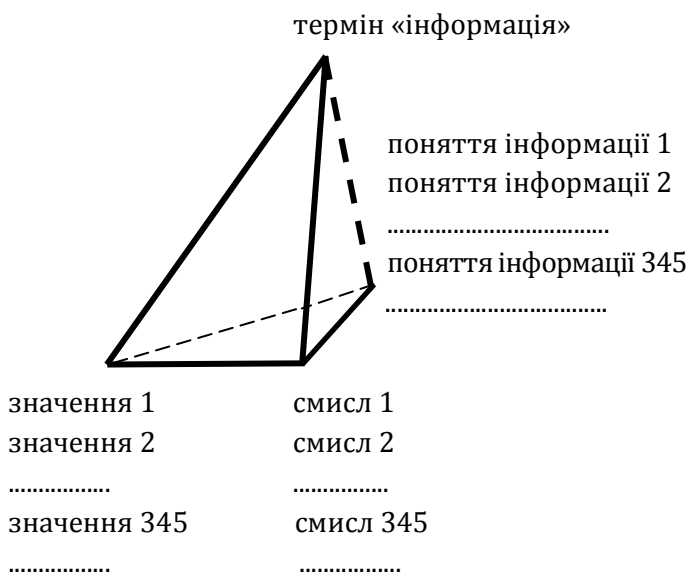
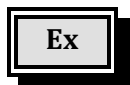

Рисунок 23

Оскільки у повідомленнях, складених природними мовами, неоднозначні практично усі терміни, то враховувати в процесі розуміння усі численні комбінації їх припустимих предметних і смислових значень — навряд чи вирішувана за обмеженого людського життя задача. Та в повному її вирішенні зазвичай немає необхідності. Справа у тому, що не всі терміни — слова і словосполучення — грають у повідомленнях однакові ролі. У будь-якому осмисленому юридичному, науковому або діловому месиджі існує відносно невелика сукупність **ключових слів**, що охоплюють його сутність¹. Тому основну увагу слід приділити розумінню саме ключових слів, осягненню можливих наслідків їх різного тлумачення.

Наведена у підрозділі 2.1 замітка «Як інтерпретувати “хай” (“так”) ваших японських партнерів» складається з 53 слів, а набір ключових слів для неї достатньо обмежити так: *розуміння, європеець, японець, хай (так), висловлення розуміння, висловлення згоди*. Цей набір включає загалом 7 різних слів, два двослівні словосполучення. Але цього достатньо, щоб людина з но-

¹ Точно кажучи, тут слід би говорити про ключові терміни повідомлення, подані через окремі слова або словосполучення. Але за усталеною традицією говоритимемо про ключові слова.

рмальним здоровим глуздом вловила смисл повідомлення. Набір може бути скорочений і до 5 слів: *розуміння, європеєць, японець, хай (так)*. Цього, звичайно, замало для повної передачі смислу повідомлення, проте достатньо для окреслення його проблематики.

Де шукати ключові слова (і словосполучення)?

NB!

У правильно побудованому посланні ключові слова обов'язково входять до формулювання проблеми та відповідного висновку. Тому найбільш природно їх шукати саме у цих основних елементах месиджу, а тому — у заголовку, перших і останніх реченнях, а також у реченнях, виділених належними мовними індикаторами.

Сумлінні автори, зацікавлені у полегшенні розуміння їх повідомлень, самі можуть формувати набори ключових слів. В окремих випадках цього вимагають правила публікації, наприклад, у деяких наукових журналах, у авторефератах дисертацій тощо. Перелік ключових слів у таких випадках може виділятися індикатором «*Ключові слова*». Зазвичай цей перелік наводиться разом з резюме перед основною частиною повідомлення. Досить часто він передається до спеціальних довідкових видань чи розміщується в Інтернеті разом з прізвищем автора і бібліографічним описом публікації. У такому випадку ключові слова використовуються ще і для пошуку повідомлень потрібної тематики. Вони здатні зорієнтувати читача відносно того, чи являє для нього інтерес опубліковане повідомлення у принципі, чи слід далі розшукувати його повний текст.

У засобах масової інформації і у побуті досить часто зустрічаються **евфемізми** (від давньогрецького *ευφημισμός*, що можна перекласти як «добре казати»). Вони полягають у свідомому використанні пом'якшених чи облагороджених слів і словосполучень з тим, щоб не шокувати аудиторію чи створити у неї краще уявлення про описувану ситуацію. Наприклад, замість «*терористів вбито*» вживають евфемізм «*терористів нейтралізовано*»; «*силові провокації проти поліції*» називають «*непорозуміннями з поліцією*»; замість відвертого і гострого «*Не бреш!*» промовляють поблажливе «*Не фантазуй!*». Та хоча евфемізми справді здатні оберекти нерви чи моральність читача, проте вони «розмивають» смисл месиджу, що може утруднити його адекватне розуміння.

Проблема розуміння інколи загострюється і через вживання автором певного **жаргону**¹.

¹ За синоніми слова «жаргон» також вживають «сленг», «арго».

NB!

Жаргон — особлива мова якоїсь соціальної або професійної групи, що відрізняється від загальноприйнятої мови особливими словами і словосполученнями, а також вживанням слів чи словосполучень звичайної мови у незвичайному смислі й значенні.

Говорять, наприклад, про молодіжний жаргон, жаргон комп'ютерників чи лікарів.

Ex

«У одній міській лікарні не вистачало приміщень для хворих, що трапляється нерідко. Тому хворих людей клали у коридорі. Він був довгий і вузький, тому медперсонал називав його “ковбасою”.

Одного разу приводять до лікаря нову пацієнтку — стареньку бабусю. У поліклініці їй дали направлення зробити рентгенівський знімок мозку. Після її огляду лікар сказав просту, взагалі-то, фразу: “Робимо знімок мозку і кладемо бабусю у коридорі”. Але на мові місцевого медперсоналу це звучало так: “Знімаємо череп і на ковбасу”. Не важко уявити, що відчула та як зреагувала на цій вислів простодушна бабуся!»

Зрозуміло, що причиною непорозуміння у цьому анекдотичному випадку з життя виявився жаргон медперсоналу лікарні.

Естонець Леві Ліппу, відомий під псевдонімом Ахто Леві, котрий майже півтора десятиліття провів у радянських в'язницях і таборах, описав наступний випадок.

Ex

«Румяный и Ташкентский начали меня усиленно обучать русскому языку, и я тут же узнал, что “мелодия” — это милиция, “лопатник” — кошелек, а “фрайер” — личность мужского пола, недоразвитая».

Тож світ поза межами закону теж має свій особливий жаргон, або «феню».

Полісемія, евфемізми, жаргон — завжди притаманні природній мові явища. Самі по собі вони не є помилками, але створюють підґрунтя, перш за все, для підміни понять, що тягне помилки у розмислах і міркуваннях, непорозуміння у спілкуванні.

8.1.2. «Ідоли розуму» за Френсісом Беконом

Утруднення у розумінні окремих слів або усталених словосполучень, а тому і виражених ними думок автора часто породжуються чи підсилюються різними «рукотворними» чинниками, чого при правильно-му складанні юридичного, наукового або іншого повідомлення припускати не слід.

Помилки, що впливають з неналежного застосування мови, почасти описав один з родоначальників філософії Нового часу англієць Френсіс Бекон. Він назвав їх **«ідоли площі»** (або «ідоли ринку»).

«Ідоли, котрі нав'язуються розуму словами, бувають двох родів. Одні — це імена неіснуючих речей (адже подібно до того, як трапляються речі, у яких немає імен тому, що ми їх не помічаємо, так бувають й імена, за якими немає речей, бо вони виражають вигадку)... Імена першого роду: “доля”, “першодвигун”, “кола планет”, “елементи вогню” й інші подібні, що випливають з беззмістовних і хибних теорій. Цей рід ідолів відкидається легше, бо для їх викорінення достатньо постійного спростовування застарілих теорій».

Так Бекон вказав на небезпеку використання **пустих термінів** (і позначуваних ними понять), тобто термінів з нульовим об'ємом. Дійсно, побудовані з їх залученням міркування і повідомлення не піддаються практичній перевірці, а тому здатні породжувати численні вигадки, які навряд чи ведуть до істини. Побудова чи аналіз цих умоглядних конструкцій виливається у тривалі, але безплідні суперечки.

Однак повністю уникнути використання пустих понять і термінів, мабуть, не вдасться. Вони виявляються суттєвими у казках (наприклад, Баба Яга або Русалонька); у філософських розмислах і міркуваннях (з точки зору матеріаліста, наприклад, гегелівське поняття Абсолютного Духу пусте, тоді як з точки зору прихильника суб'єктивного ідеалізму пусте поняття матерії); у математиці (безкінечно мала величина) і т. ін. То, чого слід вимагати напевно — це уникати пустих термінів у юридичних, ділових і т. п. документах, до яких висувуються підвищені вимоги точності й доступності (практичній) перевірці.

«... Другий рід ідолів, — пояснював Бекон, — складають імена існуючих речей, але неясні, погано визначені й необдумані та у не-об'єктивний спосіб абстраговані від речей... Він складний і глибоко вкорінений, походячи з поганих і невмілих абстракцій. Для прикладу візьмемо якесь слово — хоча б “вологість” — і подивимося, чи узгоджуються між собою різні випадки, позначені цим словом. З'ясується, що слово “вологість” є не що інше, як неясне позначення різних дій, котрі не допускають жодного об'єднання чи зведення. Воно позначає і те, що легко розповсюджується навколо іншого тіла; і те, що саме по собі не має стійкості; і те, що рухається в усі боки; і те, що легко розділяється та розсіюється; і те, що легко з'єднується та збирається; і те, що легко тече й починає рухатися; і те, що легко приєднується до інших тіл та їх зволожує; і те, що легко перетворюється на рідину та тане, якщо перед тим було твердим. Тому, коли виникає питання щодо застосування цього слова, то, взявши одне визначення, одержуємо, що полум'я вологе, а взявши інше — що повітря не вологе... І таким чином стає цілком ясным, що це понят-

тя у необдуманий спосіб абстраговане від води й від звичайних рідин без будь-якої потрібної перевірки».

Опис другого роду «ідолів площі» застерігає проти плутанини, яка спричиняється недоладним визначенням нововведених термінів, а також перенесенням розпливчастих слів повсякденної мови до повідомлень, до яких висуваються підвищені вимоги, зокрема до повідомлень у сфері правознавства. Подібні вади, безумовно, утруднюють або взагалі унеможливають розуміння, добре аргументовану і ефективну комунікацію.

8.1.3. Шляхи і засоби розуміння

Полісемія, жаргони і евфемізми, пусті та погано визначені терміни здатні створити перепони розумінню чи порозумінню, стати джерелами логічних чи змістовних помилок, хиби, омани. Щоб запобігти усьому цьому у відповідальних ситуаціях спілкування чи у важливих документах, зокрема у юридичних законах і рішеннях, завжди уникають евфемізмів та жаргонних виразів, а ключові терміни вживають у одному офіційно закріпленому значенні або точно роз'яснюють з самого початку. Стандартними логічними засобами введення чи роз'яснення термінів виступають, як вже йшлося раніше, операції визначення і поділу (див. підрозділи 3.3 і 3.4).

Ех

Вже у першому пункті першої стаття закону України «Про Національну поліцію» наведена дефініція поняття поліції (й відповідного терміна): *«Національна поліція України (далі — поліція) — це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку»*.

Коли слухають усні повідомлення, доречно за регламентом задавати промовцеві запитання — або одразу після виникнення сумнівів у розумінні якогось терміна чи міркування, або після завершення виступу. *«З якого визначення терміна “корупція” ви тут виходите?»*; *«Хто підпадає під поняття близьких родичів?»*, — такі й подібні до них запитання цілком прийнятні, а промовець зобов'язаний володіти усіма використовуваними термінами, вміти їх визначити чи виконати операцію поділу.

Читач, котрий намагається зрозуміти письмовий месидж, зазвичай не має можливості звернутися за роз'ясненнями до автора. У такому випадку слід використовувати інші джерела інформації. За допомогою можна звернутися до експерта, викладача, просто досвідченої лю-

дини. Дефініції термінів, поділи і класифікації також наводяться у численних та різноманітних словниках, енциклопедіях, інших «паперових» і електронних довідкових виданнях.

Однак звернення до довідників не завжди допомагає вирішити проблему розуміння до кінця. Воно може прояснити низку можливих значень терміна, але не визначити, яке саме з них відповідає розглядуваному тут-і-зараз повідомленню. Як бути в цьому випадку? Інколи шукане значення терміна стає ясным з того, які синоніми використовуються для його заміни. Залучення синонімів автором повідомлення особливо доцільне, коли вживаються слова іноземного походження. Їх бажано супроводжувати перекладом на рідну мову адресата, наприклад: *«Практично усі слова будь-якої природної мови полісемічні, тобто багатозначні»*.

Слід також враховувати, що слова і словосполучення повідомлення — не абсолютно автономні його «атоми» і «молекули», а частини цілого. Їх значення тут-і-зараз у значній мірі залежні від смислу усього повідомлення, до якого вони входять, а також від соціальних умов, за яких месидж створювався і спрямовувався адресатові. Для фіксації цієї надзвичайно важливої для рішення проблеми розуміння обставини вказують на суттєвість врахування контексту міркувань.

Контекст — мовне або, ширше кажучи, соціальне середовище складової повідомлення чи його усього, з урахуванням якого найбільш точно виявляється смисл та значення окремого слова, словосполучення і т. ін.

NB!

Оскільки значення і смисл терміна залежить від оточуючого контексту, остільки свідоме урахування такого дозволяє читачеві чи слухачеві точніше і правильніше сприйняти думку автора.

Урахування контексту може здійснюватися через герменевтичний метод — **емпатію** (англійською *empathy* — співчуття, співпереживання і т. ін.). Емпатія передбачає здатність адресата «стати на місце автора» чи «вжитися у роль описуваної особи», завдяки чому ступінь розуміння авторської думки та її мовного вираження зростає.

Ex

Ю. М. Лотман в одному з досліджень мови початку XIX століття в Росії відмічав, що «*на принципі словесного “облагородження” низької діяльності будувалась чиновницька мова з її “барашком в бумажке”, що означає хабар, і евфемістичним “надо доложить” у значенні “треба збільшити суму”, специфічними значеннями дієслів “давать” та “брать”...* На цій основі відбувалося часом переростання практичної мови канцелярій у таємну мову, що нагадувала мову касті жерців. Від відвідувачів вимагалось не тільки

виконати певну дію (наприклад, дати хабара), а й розгадати загадку, за принципом котрої будувалась мова чиновників».

Ясно, що розуміння «загадкової» мови чиновника його відвідувачем уможливлювалось чітким осягненням специфіки місця її застосування і знанням усталених у таких випадках «правил поведінки». Для сучасного читача описані евфемізми не будуть зрозумілі без занурення у чиновницьку культуру і загальну соціальну ситуацію у Російській імперії початку XIX століття, де описана специфічна мова успішно функціонувала.

Отже, існують два основні шляхи до автентичного розуміння термінів чи повідомлень — логічний і герменевтичний. Останній пов'язаний з урахуванням контекстів повідомлень, зокрема через співпереживання авторові чи «вживанням у роль» описуваних дійових осіб, мислене долання часового, просторового чи культурного дистанціювання від них.

8.2. Витоки проблеми розуміння: неповнота повідомлення

У переважній більшості полів соціального простору, включаючи поле права, повідомлення поряд з явно висловленими мають не артикульовані складові. Так, використовуючи за резони аргументованого послання статистичні дані, автор зазвичай не наводить таблицю множення чи правила виконання арифметичних дій, застосованих для їх знаходження — усе це тримається «в умі» як щось загальновизнане і таке, що не підлягає сумніву.

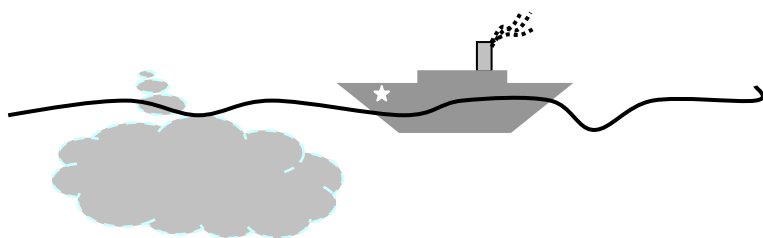

Рисунок 24

Однак трапляється, що саме не артикульована явно складова мессиджу утруднює автентичне розуміння. Її ігнорування може призвести до вкрай негативних наслідків — як ігнорування капітаном корабля підводної частини зустрічного айсберга.

8.2.1. Неявні ціннісні припущення

Життєдіяльність людини і тієї чи іншої спільноти базується на певній сукупності **цінностей**. «Свобода, рівність, братерство» було написано на прапорах Великої французької революції 1789 року. Чинна Конституція України за «найвищу соціальну цінність визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку».

У повсякденному бутті конкретної спільноти фундаментальні чи інструментальні цінності часто-густо вважаються за щось саме собою зрозуміле і не артикулюються. У цьому криється потенціал непорозуміння, він найчастіше актуалізується у спілкуванні людей різних культур, місцевостей чи політичних уподобань.

Переконаливий приклад того, як необізнаність у традиційних цінностях людей іншої за культурою спільноти може продукувати непорозуміння і спотворювати стосунки, описаний у одній розвідці, присвяченій релігійній толерантності.

Ex

«Чарльз Рейвен описав справжню подію, яка трапилась восени 1940 року в одному з сіл Англії. Його мешканці готувалися прийняти групу дітей-євреїв. Економіка і харчі сільських жителів, як це зазвичай буває у далеких від міського життя місцях, пов'язані з домашніми поросятами. Внаслідок повної необізнаності у єврейських традиціях харчування дорогим гостям була подана свинина. Для дітей старшого віку і супроводжуючих вчителів це пригощання здалося заздалегідь спланованою образою. Євреї, котрі у цей час піддавалися гонінням у багатьох країнах Європи, побачили у ньому ще один спосіб їх переслідування. Селяни теж були ображені тим, що щирий вияв їх гостинності був відкинутий у зв'язку з вибором страви, який здавався цілком виправданим».

У процесі побудови аргументованих повідомлень автори досить часто явно не вказують прийняті ними ціннісні припущення, вони «тримаються в умі». Однак оскільки адресат може «тримати в своєму умі» інші ціннісні пріоритети, то в комунікації виникатиме непорозуміння. Експлікація, тобто виявлення, неявних ціннісних припущень виступає за такої ситуації необхідною умовою долання скрутного становища і досягнення якщо не згоди, то принаймні взаємного розуміння.

Ex

«Освіта не приносить жодної користі. Адже сьогодні частіше стають багатіями ті, хто не вчився в університеті або інституті. Добре відомо, що серед "нових росіян" освічених людей набагато менше, ніж тих, хто навіть у школі вчився на слабеньку трійку».

Висновок даного аргументу сформульований у його першому реченні. На цій підставі можна реконструювати проблему: *«Чи приносить користь освіта?»*. Висновок обґрунтовується двома резонами, другий з них виділений індикатором *«Добре відомо, що...»*. Ключове слово *«користь»* тут явно багатозначне.

За якої системи цінностей цей висновок є прийнятним? Вочевидь, автор наведеного міркування неявно вважає, що фундаментальною цінністю є гроші — тоді корисно те, що дозволяє збагатитися. Коли з цим погодитися, то наведене міркування виглядатиме зрозумілим і обґрунтованим. Натомість у випадку визнання, наприклад, пріоритету інтелектуальної досконалості по відношенню до багатства і за умови відповідного перевизначення користі наведений вище висновок виявляється необґрунтованим та хибним. Насправді, для багатьох людей одержання освіти корисне як шлях інтелектуального самовдосконалення, доступу до новітніх технологій тощо.

В розглядуваному прикладі суттєвим є врахування опозиції *«багатство — інтелектуальна досконалисть»*, що фіксує конкуруючі цінності. Залежно від того, якій з них віддаватиметься пріоритет, результат розуміння і подальша оцінка аргументу радикально змінюватимуться.

Визнання пріоритету однієї цінності чи групи взаємопов'язаних цінностей зазвичай тягне підпорядкуванням їй інших — як відносно менш значущих — або ж взагалі їх заперечення. В останньому випадку стається **конфлікт цінностей**. Такий конфлікт демонструє, наприклад, пара *«об'єктивність критики — дружні стосунки»* тоді, коли дотримання правил чесної критики друга породжує загрозу його втрати.

«Свобода вибору — вірність присязі.

Колективізм — індивідуалізм.

Ех

Суверенітет держави — право міжнародної спільноти на втручання у внутрішні справи держави у випадку порушення у ній основних прав людини.

Законність — бізнесові інтереси».

Ці та багато інших опозицій можуть виражати конфлікти цінностей, притаманних стосункам як окремих людей, так і різноманітних спільнот. Тож експлікація неявно прийнятої автором системи цінностей, урахування можливих конфліктів цінностей автора і адресата — суттєва складова процесу розуміння, подальшої критичної оцінки аргументу, аргументованого міркування чи повідомлення в цілому.

3.2.2. Неявні дескриптивні припущення

Часто явно не артикулюються не тільки цінності, а й різного роду нейтральна щодо цінностей, дескриптивна інформація — правила математичних операцій чи закони логіки, наукові дані, що вважаються безсумнівними і усім відомими тощо.

NB!

Експлікація явно не сформульованих **дескриптивних припущень**, як і виявлення систем цінностей, для правильного розуміння та оцінки міркувань чи аргументованих повідомлень є обов'язковою. Без усього цього дійсний смисл і сила міркування чи повідомлення навряд чи будуть правильно досягнуті та оцінені.

Як здійснюється експлікація неявних дескриптивних припущень? Універсального рецепту тут не існує, процедура варіюється залежно від природи використовуваних для побудови повідомлень виводів, їх конкретного змісту. Однак у загальному плані ясно, що виявлення «прихованих» складових може здійснюватися у логічний чи герменевтичний спосіб.

У випадку правильних дедуктивних міркувань, елементи яких у необхідний спосіб зв'язані один з одним, логіка надає можливість однозначно реконструювати неявні припущення. Утілення такої можливості вже демонструвалося у підрозділах 6.6.2, 7.4 на прикладах відновлення скорочених силогізмів.

Для міркувань чи повідомлень, ґрунтованих на застосуванні недемонстративних виводів (неповна індукція, аналогія та ін.), реконструкція неявних припущень часто виявляється складнішою і неоднозначнішою. Зазвичай вона здійснюється у герменевтичний спосіб, тобто через урахування смислу усього повідомлення, його контексту: на цій підставі людська уява відтворює те, що могло б знаходитися у «пустих місцях» його структури. Та результати реконструкції залежать як від розглядуваного месиджу, так і від особистих знань, мотивації та здібностей адресата. Тому різні читачі або слухачі можуть розуміти і реконструювати одне і те саме повідомлення по-різному, не обов'язково так, як передбачав автор.

Ex

«Американському вченому професору Нілу вдалось встановити залежність між статистикою спонтанного переривання вагітності й частотою фіксації НЛО у даному районі. Висновків кожен може доходити самостійно. Від екзотичних — про викрадення інопланетянами людських ембріонів, до цілком матеріалістичних — про зв'язок самопочуття з атмосферними явищами, які у переважній кількості випадків і породжують небесні міражі».

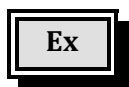
Наведене у ЗМІ повідомлення демонструє, що одні й ті ж статистичні дані, поєднані з різними «прихованими» ціннісними і дескриптивними припущеннями, зокрема стосовно існування та впливу на людину невпізнаних летючих об'єктів, породжують найрізноманітніші висновки стосовно причин спонтанного переривання вагітності.

8.2.3. Умови прийнятності аргументу

Аргумент і його складові можуть бути не безумовними, а умовними, тобто обмеженими певними просторовими, часовими чи якимись іншими рамками, поза якими вони втрачають свою силу. Врахування різного роду умов є актуальним у багатьох ситуаціях у сфері правознавства. Так, в підрозділі 5.8 вже було розглянуте правило Міранди, або «право на мовчання». Це правило фіксує необхідну умову допустимості доказів, отриманих із показань затримованого. Якщо її не виконати, усі здобуті дані, навіть належні й достовірні, не будуть мати юридичної сили.

Умови прийнятності резонів, висновку, аргументу, міркування чи повідомлення в цілому виступають важливим чинником їх розуміння і оцінки, проте далеко не завжди фіксуються явно.

«Чи шкідлива кока-кола?»

Скільки легенд створюється про те, як шкідлива кока-кола! Це примушує дієтологів раз у раз аналізувати склад напою. І що ж? Так, є у ній певна кількість фосфорної кислоти, але в обсязі, який не шкодить здоров'ю (R₂₁). Вона, до речі, є і у м'ясі, й у рибі.

У кока-колі вже давно немає кокаїну — ще у 1906 році її склад привели у відповідність з американським законодавством про наркотичні речовини (R₂₂).

Кофеїну в напої у чотири рази менше, ніж у чашечці кави. У банці кока-коли його стільки ж, скільки у склянці добре завареного чаю (R₂₃).

Однак фахівці вважають, що дітям до трьох років кока-кола, як і усі газовані напої, протипоказана (U1). Ну і, зрозуміло, про неї слід забути тим, хто хворіє на шлунок, печінку, підшлункову залозу (U2). Звичайно, ви здогадуєтесь, що йдеться не про фальсифікати і підробки справжньої кока-коли (U3)».

Проблема цього запозиченого зі ЗМІ повідомлення винесена у заголовок, тим самим автор виділив її за місцеположенням. Висновок явно не сформульований, однак за змістом повідомлення зрозуміло, що автор дотримується висновку С: «Кока-кола не шкідлива». Цей висновок обґрунтовується двома залежними неявними резонами: «Шкідливе те, у чому є шкідливі або наркотичні речовини у небезпечних концентраціях» (R₁) і «У кока-колі немає шкідливих або наркотичних речовин у небезпеч-

них концентраціях» (R_2). Узагальнюючий резон R_2 обґрунтовується незалежними даними R_{21} — R_{23} (рис. 25).

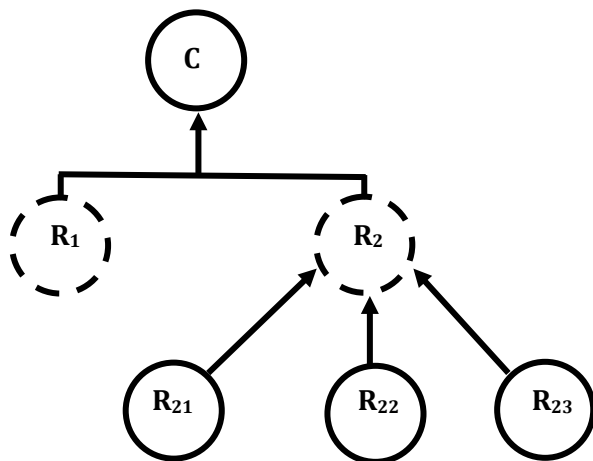

Рисунок 25

Хоча висновок C зрештою спирається на переконливі резони і виглядає доволі прийнятним, чи є він **безумовно** достовірним? Очевидно, ні. Сам автор явно вказує три умови, від виконання яких залежить визнання C : якість напою, справжній або фальсифікат, підробка ($U3$); стан здоров'я споживача ($U2$); його вік ($U1$).

Якщо не виконується умова $U3$, тобто маємо справу не зі справжнім напоєм, то загального категоричного висновку на основі наявної інформації дійти не можна. Доречно лише припустити, що оскільки, за самою своєю природою, підробки і фальсифікати не відповідають ustalеним стандартам, то *несправжня кока-кола шкідлива завжди і для усіх*. Якщо $U3$ виконується, але не задовольняються умови $U1$ чи $U2$, то висновок C не можна визнати обґрунтованим універсально. Тільки у тому випадку, коли кока-кола справжня, споживач не хворіє на печінку, шлунок чи підшлункову залозу і йому більше трьох років, висновок C слід визнати обґрунтованим.

Тож запропонований автором висновок з проблеми має умовний характер і, як видно, він досить обмежений у своїй прийнятності. Умови прийнятності сформульовані автором явно, що трапляється далеко не завжди. Але чи вичерпують вони усі можливості? Зрозуміло, ні. Наприклад, якість будь-якого харчового продукту залежить від часу його зберігання. Висновок C ґрунтується на неявному припущенні, що нормати-

вний термін не перевищується, але чи так це насправді у тому чи іншому конкретному випадку?

Отже, з'ясування відносності висновку до того чи іншого набору умов, так само як і усього цього набору, виступає суттєвим моментом процесу розуміння аргументу, аргументованого повідомлення в цілому.

Додаткова література

1. Вступ до сучасної юридичної логіки / В. Д. Титов, В. В. Навроцький та ін. — Х. : Ксилон, 2001. — Розділ 13.
2. Тягло О. В. Критичне мислення / О. В. Тягло. — Х. : Основа, 2008. — Підрозділ 1.3.

Питання і завдання для самоконтролю

1. Вкажіть основні витoki проблеми розуміння повідомлення і наведіть приклади.
2. Охарактеризуйте логічні й герменевтичні способи розуміння, наведіть приклади.
3. Чому автори юридичних документів повинні уникати метафор, евфемізмів, багатозначних і погано визначених слів та висловів? Відповідь проілюструйте прикладами.
4. Які мовні засоби «впорядкування» історії засуджував Сергій Грабовський у статті 2007 року?

«Підставимо двадцять другу щоку?»

Ну, не хочуть люди знати навіть власної історії! Днями Путін якраз заявив — на щастя, з підручниками “вже видно певний порядок”, бо, мовляв, чого там тільки не було “наговорено”; тепер же і Сталін буде позитивним діячем, і комуністи — не більше, ніж “прихильниками форсованої модернізації”, і ГУЛАГ — “невиправданим перебільшенням” у боротьбі з “ворогами народу”...»

5. Що таке ентимема? Які небезпеки криються у ентимемах? Відповідь проілюструйте прикладом.
6. Чому виявлення неявних ціннісних припущень важливе для розуміння послання? Наведіть приклад конфлікту цінностей.
7. Чому експлікація неявних дескриптивних припущень важлива для розуміння послань? Наведіть приклад.
8. Чим відрізняються умовні висновки од безумовних? Відповідь проілюструйте прикладом.
9. Чи згодні ви вчиняти так, як пропонує автор наведеного далі

повідомлення? Відповідь обґрунтуйте.

«Прийшов час розпочати активні дії для зменшення демонстрації насильства по телебаченню. Адже негативний вплив такого гатунку демонстрацій очевидний. Низка досліджень показала, що телемани схильні до перебільшення небезпеки насильства у реальному житті. Інші студії з'ясували, що діти, котрі захоплюються телебаченням, здатні втрачати адекватну реакцію на насильство у реальному світі».

10. Проаналізуйте Платонів опис виступу Сократа на суді і вкажіть ціннісні припущення, покладені в його основу. Які з них прийнятні для вас?

«З промови Сократа на суді

Можливо, хтось із вас розсердиться, згадавши, як сам він, коли судився у суді не з такої важливої справи, як моя, умовляв і благав суддів з рясними слізьми та, щоб розжалобити їх якомога більше, приводив сюди своїх дітей, численних інших родичів і друзів, а ось я нічого такого робити не збираюся, хоча моя справа може, як я розумію, піти у небезпечному напрямку...

Проте чому ж я не маю наміру нічого такого робити? Не через самолюбство, афіняни, і не через зневагу до вас...

Не кажучи вже про честь, афіняни, мені здається, що неправильно благати суддю і проханнями визволяти себе замість того, щоб роз'яснювати справу та переконувати. Адже суддя поставлений не для того, щоб милувати свавільно, а для того, щоб творити суд по правді; й присягав він не у тому, що буде милувати кого забажає, а у тому, що буде судити за законами. Тому і нам не слід привчати вас порушувати присягу, і вам не слід до цього привчатися. Інакше ми можемо з вами однаково упасти у безчестя...»

Розділ 9.

Оцінка аргументованого повідомлення

Оцінка аргументованого міркування чи ґрунтованого на ньому повідомлення спирається на результати попереднього аналізу і розуміння.

В загальному розумінні, **оцінка** — це порівняння розглядуваної реальії із чимось, їй спорідненим, досить часто — з відповідною нормою, стандартом, еталоном і т. ін. Так, ми оцінюємо вчинок людини, зіставляючи його з моральними чи правовими нормами. У теорії і практиці міркування та спілкування істотними підставами оцінки виступають закони і правила науки логіки, загальновизнані зразки розмислів чи комунікації визнаних експертів тощо.

Оцінка аргументованого повідомлення здійснюється через послідовне оцінювання усіх його явних і неявних складових — формулювання проблеми та висновку або висновків, різного роду резонів, а також загальної структури аргументації. У сфері правознавства тут слід враховувати елементи і структуру юридичного аргументу, наприклад, за Тулміном (див. підрозділ 7.5).

Базовий **принцип змагальності сторін юридичного процесу** визначає типовість ситуації зіткнення позицій, коли учасники процесу обґрунтовують різні або навіть протилежні твердження, висуваючи свої аргументи і контраргументи (ст. 22 КПКУ, ст. 10 ЦПКУ та ін.). Тому істотна особливість остаточної оцінки аргументу у сфері правознавства полягає у тому, що вона вимагає порівняння його з відповідним контраргументом.

9.1. Оцінка формулювання проблеми

У природний спосіб проблема резюмується і подається як запитання чи низка запитань, що виникають у теорії чи практиці, вимагаючи відповіді. Тож у першому наближенні вважатимемо: основні відомості, необхідні для оцінки проблеми і пропонованого висновку — її рішення, можна знайти у інтеррогативній логіці (див. підрозділи 5.3, 5.6 та ін.).

Спираючись на логіку запитання-відповіді, оцінюватимемо правильність формулювання проблеми, вирішенню якої присвячене конкретне повідомлення. Тож формулювання проблеми мусить бути

осмисленим; осмислене висловлення проблеми буде коректним, коли його передумова істинна; якщо ж істинність передумови напевне не встановлена, то слід вимагати принаймні її логічної несуперечливості.

Якщо з'ясується, що проблема сформульована неправильно, то доречним буде або відмовитися від подальшого розгляду даного повідомлення, або, коли є можливість і потреба, скорегувати постановку проблеми та дослідити висновок з урахуванням виконаної корекції.

Ex

*«З історії фізики відомо, що протягом багатьох століть сотні вчених намагалися розв'язати проблему: “Яка найкраща конструкція вічного двигуна?”. Проте врешті-решт було з'ясовано, що постановка цієї проблеми не коректна і не піддається виправленню, адже її передумова про принципове існування *perpetuum mobile* хибна. З 1775 року Паризька академія наук відмовилась розглядати будь-які конкретні проекти вічних двигунів саме тому, що хибна сама ідея *perpetuum mobile*».*

Некоректні проблеми, як і запитання, інколи можуть приводити до цікавих істинних висновків, до розвитку людського пізнання чи практики. Один з можливих позитивних результатів тут — саме усвідомлення помилковості постановки проблеми, адже негативний результат — теж результат. Разом з тим, розгляд некоректно сформульованої проблеми має вельми реальну перспективу вилитися у безплідну розтрату часу і ресурсів.

Не потребує доведення і таке: добре сформульована проблема зазвичай вирішується швидше і з меншими витратами, ніж сформульована погано. Хоча, з іншого боку, ясна і точна постановка проблеми інколи вимагає значних зусиль, сама по собі будучи вже певним результатом пізнавального процесу.

Коли проблема сформульована коректно, слід переходити до оцінки пропонованого висновку.

9.2. Оцінка висновку

Оцінка висновку аргументованого міркування чи повідомлення ґрунтується на вимогах до правильної відповіді, встановлених інтерrogативною логікою.

Висновок повинен бути осмисленим. Крім того, він повинен відповідати проблемі, тобто бути релевантним. Констатація невідповідності може потягти або відмову від розгляду повідомлення взагалі, або вимогу якоїсь його суттєвої модифікації, можливо — формулювання нового релевантного висновку і підтримуючої його системи резонів.

Коли наведений висновок взято поза межами області пошуку, визначеної правильно поставленою проблемою, то маємо нерелевантний висновок, не по суті даної проблеми. Буває, що висновок взагалі відсутній, навіть у неявному вигляді. Це трапляється не тільки «на передній лінії» людського пізнання, а й тоді, коли автор не володіє вже відомим матеріалом.

Якщо оповідний висновок осмислений і релевантний, то далі слід перейти до оцінки його імовірності. Розв’язання цієї задачі залежить від наявних резонів і тих виводів, які пов’язують їх між собою і з висновком. Звичайно, найкращими є істинні чи достовірні висновки.

Висновок повинен бути максимально — з огляду на наявну пізнавальну ситуацію — точним. Нарешті, він має бути сформульований прямо, хоча ця вимога і припускає виключення. Вказані логічні вимоги до оповідного висновку, а також вимоги до висновку-алгоритму підсумовані у наступній таблиці.

Оповідний висновок	Висновок-алгоритм
Осмислений	Осмислений
Релевантний	Релевантний
Істинний, достовірний	Здійснений
Точний	Відповідає прийнятим нормам тих дій, які включає
Прямий	Найбільш ефективний
Ясно сформульований і т. ін.	Прямий
	Ясно сформульований і т. ін.

У реальному людському бутті, особливо за наявності часових чи якихось ресурсних обмежень, часто практикуються недосконалі висновки, зокрема лише більш-менш обґрунтовані, імовірні. Натомість в окремих полях соціального простору до висновків окрім логічних можуть висуватися ще і особливі додаткові вимоги. Наприклад, за ч. 1 ст. 370 КПКУ судові рішення повинно бути не тільки обґрунтованим, а і законним та вмотивованим.

9.3. Оцінка резонів: фактичні дані

Процедура оцінки резонів залежить від їх природи і поля використання. В загальному ж випадку за резони аргументу можуть бути взяті, з одного боку, різного роду **фактичні дані**, а з іншого — різноманітні **норми і правила, визначення, ціннісні припущення** тощо.

Фактичними даними (з латини *factum* — зроблене; те, що відбулося) загалом називають відомості про одиничні або масові події, процеси, обставини і т. ін. **світу суцього**, реально існуючого. Фактичні дані, або просто дані, артикулюються як висловлювання.

Ех

«Хакерські атаки Росії на сервери Національного комітету Демократичної партії під час президентських виборів у США не відразу викликали занепокоєння у ФБР і Міністерства юстиції.

Про це йдеться у статті The New York Times від 23 квітня 2017 року».

Наведене повідомлення подає дані про три події, а саме про хакерські атаки Росії під час президентських виборів США 2016 року, про відсутність негайної реакції на ці атаки з боку ФБР і Міністерства юстиції США, а також про публікацію статті на тему згаданих атак у *The New York Times*.

Яким вимогам повинні відповідати фактичні дані, щоб бути досконалими резонами?

З огляду на загальнологічний закон достатньої підстави необхідно, по-перше, щоб дані були напевне істинними. У випадках, коли їх істинність не очевидна, мають бути вказані доступні способи перевірки, аби можна було оперативного переконалися у цьому.

В популярній пресі досить часто можна знайти оголошення про діяльність усіляких цілителів, «поліпшувачів карми» тощо. При цьому їх надзвичайні здатності обґрунтовуються у такий, наприклад, спосіб.

Ех

«Ангеліна зняла порчу з мого чоловіка по фотографії і він кинув пиячити. Навели на нього порчу сусіди, підпоївши текілою з мертвою водою. Позаздрили, що має добру роботу і статки.

Після того, як Ангеліна зняла порчу, муж пити кинув і одержав підвищення по службі. Він так і не знає, що допомогла йому моя рятівниця Ангеліна.

Валентина С-ва (Київ)»

Попри різноманітні деталі, покликані надати наведеним даним про Ангеліну та її клієнта реалістичності й переконливості, подібні послання зазвичай не включають достатньої для їх перевірки інформації. Тож, як правило, це пастки для довірливих простаків або людей, котрі, втрачаючи надію на допомогу, «хапаються за останню соломинку»: ґрунтовані на таких даних міркування чи повідомлення оманливі.

Доказова сила фактичних даних сходить нанівець, коли вони виявляються хибними. Так, відомості, наведені заангажованим, заляка-

ним чи просто неуважним свідком, можуть виявитися не відповідними реальності. Для уникнення цього і виключення необґрунтованих висновків резони-дані підлягають багаторазовій ретельній перевірці й оцінці.

У випадках, коли для обґрунтування певного висновку звертаються до фактичних даних, їх слід брати в усій відповідній сукупності, а не вибірково. Інакше може виникнути неприйнятна ситуація **неповноти даних**, що тягне «доведення» хибного висновку або «спростування» істинного. Інколи такого роду неповнота створюється свідомо з метою введення в оману, тоді кажуть про хитрість — **вибіркове врахування фактичних даних**.

У разі використання даних для обґрунтування, вони повинні відповідати обґрунтовуваному висновку і надавати йому достатню підставу.

NB!

Таким чином, у загальній логіці за досконалі приймаються ті **релевантні** дані, які відповідають вимогам **істинності й повноти**, у випадку використання їх в складі підстави — **достатності**.

Юридично значущими можуть бути тільки ті фактичні дані, котрі отримані у законний спосіб, у повній відповідності з вимогами належного процесу. Лише такі дані визнаються **допустимими доказами** (див., зокрема, ч. 1 ст. 84 КПКУ, ч. 3 ст. 70 КАСУ, ч. 1 ст. 59 ЦПКУ, ч. 2 ст. 34 ГПКУ). У сфері правознавства до допустимих доказів, а отже і до допустимих окремих фактичних даних висуваються вимоги — **належності і достовірності**, а в сукупності вони повинні бути **взаємопов'язаними і достатніми** для прийняття процесуального рішення в межах конкретного юридичного процесу (ч. 1 ст. 94 КПКУ, ч. 2 ст. 86 КАСУ, ч. 3 ст. 212 ЦПКУ і т. п.).

Поняття належності, допустимості й недопустимості роз'яснені, наприклад, у ст. 85-89 КПКУ. Щодо поняття достатності, то тут слід виходити з прийнятого у тому чи іншому юридичному процесі стандарту доказування (див. підрозділ 2.4). Крім того, слід брати до уваги, що, наприклад, за ч. 2 ст. 349 КПКУ *«об'єм доказів, які будуть досліджуватися, та порядок їх дослідження визначаються ухвалою суду»*. Тут не припустимо ігнорувати згаданої вище загрози вибіркості, якій потрібно протиставляти всебічне, повне і неупереджене дослідження (див., напр., ч. 1 ст. 94 КПКУ, ч. 1 ст. 212 ЦПКУ).

Для визнання або невизнання фактичних даних юридичними доказами має суттєве значення їх джерело. Зокрема, за ч. 2 ст. 77 КАСУ *«не є доказом показання свідка, який не може назвати джерела своєї обізнаності щодо певної обставини»*. Інакше кажучи, в рамках адміністративного судочинства одержані з невстановленого джерела навіть належні

та істинні фактичні дані доказами не є. У кримінальному провадженні процесуальними джерелами доказів і, таким чином, значущих фактичних даних є *«показання, речові докази, документи, висновки експертів»* (ч. 2 ст. 84 КПКУ).

Отже, з огляду на юридичну логіку вимоги до доказів і, відповідно, до прийнятних фактичних даних не суперечать загальнологічним вимогам, але набувають особливого і більш деталізованого вигляду відповідно до норм того чи іншого — кримінального, адміністративного, цивільного, господарського і т. д. — процесу. Юридична значущість фактичних даних детермінована не тільки їх змістом та логічним значенням, а й способом їх одержання та джерелами.

9.3.1. Статистичні дані

Важливим видом фактичних даних є **статистичні дані**. Вони являють собою результат кількісного обліку **множини** певних подій, обставин, речей, осіб і т. ін., узагальнені кількісні відомості про ці множини, зафіксовані документально.

«Українські судді визнають винними понад 99 відсотків обвинувачених за кримінальними справами. За даними Державної судової адміністрації, у 2012 році з-під варти звільнили 707 обвинувачених, тоді як засудили 185 000 людей».

Ех

У наведеному повідомленні на підставі вивчення усієї множини вироків у кримінальних справах за 2012 рік обчислені відсотки винесених судами України виправдувальних і обвинувальних вироків, встановлена абсолютна перевага обвинувальних вироків.

Для знаходження достовірних статистичних даних велике значення мають методи дослідження. Часто одні й ті ж самі множини досліджуються у різні способи, за різними критеріями, що призводить до розбіжності одержуваних даних.

Несумлінний підхід до вибору способів знаходження певних статистичних даних слугує засобом маніпулювання ними, зокрема в економіці, політиці, державному чи приватному управлінні.

За повідомленнями ЗМІ у листопаді 2005 року прем'єр-міністр України Юрій Єхануров на засіданні Кабміну *«заборонив губернаторам при аналізі показників апелювати до неправильної статистики при поясненні своїх недоліків».*

Ех

За даними статистики 36,4% працюючих українців отримують зарплату нижче прожиткового рівня, але це брехня. Це подвійна зарплата, легальна і в конвертах. Як тільки почалися заяви в

прокуратуру (на керівників таких підприємств), так одразу рівень (реальної зарплати) виріс», — зазначив Ю. Єхануров.

Мабуть, через подібні випадки і виникло відоме узагальнення: «Існують три різновиди брехні — просто брехня, брехня груба і статистика».

Статистичні дані, як і фактичні дані загалом, можуть бути визнані юридичними доказами за умов їх належності, достовірності й допустимості, передбаченого законом джерела одержання.

9.3.2. Висновки експертів

Інтенсивні й складні потоки найрізноманітнішої інформації у нинішньому глобалізованому світі не дозволяють навіть організованій і розумній людині самій усе осмислювати та доходити у кожному випадку обґрунтованого висновку. Тому для додання неминучих утруднень, які виходять за межі нашої компетенції чи прямої відповідальності, ми часто-густо покладаємося на висновки експертів.

В загальному випадку **експерт** (з латини expertus — досвідчений) — це фахівець у певному полі соціального простору чи його специфічній ділянці, визнаний і уповноважений кимсь (державою, громадською організацією і т. ін.) для дослідження відповідної його компетенції проблеми і надання обґрунтованого висновку.

Проблеми, що потребують експертного дослідження, можуть стосуватися не тільки сьогодення чи минулого, а майбутнього. Висновки з таких проблем не констатують те, що є або було, а передбачають, що може статися, прогнозують.

«Глобальне потепління загрожує існуванню низинних регіонів поблизу моря, вважають експерти.

Ех

Якщо середня температура повітря підніметься на чотири градуси, а саме такий прогноз дають учені на кінець століття, острівні країни Тихого океану зникнуть під водою».

Коли висновок експерта стосується майбутнього, то практично його перевірити й остаточно оцінити тут-і-зараз можливості немає. Та навіть коли експерт дає висновок про подію минулого або сьогодення, але вона описана неповно, неточно чи суперечливо і не піддається точному відтворенню для повторних досліджень, то такий висновок перевірити та оцінити теж вкрай складно, якщо взагалі можливо. У подібних ситуаціях на передній план виходить **оцінка** самого **експерта**, його кваліфікації, сумлінності, незалежності: усе ці чинники визначають міру довіри до нього і, таким чином, до знайдених ним висновків.

Перелік типових вимог, яким мусить відповідати експерт, щоб його висновок був визнаний сильним резонансом в аргументації, включає, зокрема, такі пункти:

- бути (офіційно) визнаним фахівцем саме у тій області, у якій лежить розглядувана проблема,
- мати у своєму послужному списку низку успішних експертиз,
- бути незалежним від тих суспільних інституцій чи суб'єктів (держустанов, громадських організацій, можновладців тощо), котрі зацікавлені у певному висновку з проблеми і мають відповідні канали його «продавлювання»,
- бути незаангажованим особисто, тобто незацікавленим свідомо або підсвідомо у тому чи іншому конкретному висновку через фінансові, політичні, родинні та інші обставини.

У сфері правознавства вимоги до експерта і експертного дослідження значніші й точно унормовані. Так, за ч. 1 ст. 69 КПКУ *«експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону "Про судову експертизу" на проведення відповідної експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань»*.

Висновок експерта являє собою *«докладний опис проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи»* (ч. 1 ст. 101 КПКУ).

Базовим видом експертного дослідження виступає судова експертиза. У свою чергу, основними її видами, за п. 1.2 «Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень», затвердженої наказом Міністерства юстиції України 08.10.1998 № 53/5 (у редакції наказу Мін'юсту від 26.12.2012 № 1950/5), є *«криміналістична, інженерно-технічна, економічна, товарознавча, психологічна, мистецтвознавча, економічна, військова експертиза, а також експертиза у сфері інтелектуальної власності»*. До цього переліку зазвичай додаються *судово-психіатрична і судово-медична експертизи*.

З метою виявлення і визначення хімічних речовин в об'єктах біологічного походження та інших речових доказах судово-медична експертиза здійснюється за «Правилами проведення судово-медичних експертиз (досліджень) у відділеннях судово-медичної токсикології бюро

судово-медичної експертизи», затвердженими наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17 січня 1995 року N 6: цей підвид ще називають *медико-токсикологічною експертизою* (з грецької *τοξικον* — отруйний).

Основні вимоги, яким повинен відповідати прийнятні фактичні дані з висновку експерта в полі права, не відрізняються від тих, котрі висуваються до інших видів доказів: належність, достовірність і допустимість. Так, зокрема, *«висновок експерта не може ґрунтуватися на доказах, які визнані судом недопустимими»* (ч. 5 ст. 101 КПКУ). В сукупності з іншими доказами дані висновку експерта повинні забезпечувати достатність юридичної аргументації.

У сфері правознавства експерт несе особисту відповідальність за свій висновок, про що його обов'язково попереджають. Додержання цієї й інших процесуальних вимог до проведення експертного дослідження та належне оформлення його результатів є критично важливим (напр., ст. 70, 101-102, 356 КПКУ). У випадку їх порушення навіть беззастережні у всіх інших відношеннях висновки не будуть мати юридичної сили. Показовий в такому зв'язку приклад описав Мустафа Найєм у одній статті 2010 року, присвяченій розслідуванню отруєння Віктора Ющенка.

Ex

«...Перші експертні висновки стосовно аналізів Ющенка були отримані восени 2004 року, одразу після госпіталізації в австрійській клініці Rudolfinerhaus. Другий висновок тієї ж осені вислали лікарі University of Virginia's Critical Incident Analysis Group в Сполучених Штатах...

Тієї ж осені присутність діоксину підтвердили одразу дві голландські клініки — BioDetection Systems (Амстердам) та RIKILT (Вагенінген), а також спеціалісти німецької лабораторії Eurofins (Мюнстерн).

На даний момент результати всіх вищезазначених експертиз містяться в кримінальній справі про отруєння Віктора Ющенка. Втім жоден з них не має сили доказів у рамках кримінального провадження і не може бути переданий на розгляд суду в якості доказової бази.

Існують дві головні причини, чому слідчі не можуть покладатись на ці результати.

По-перше. Українське законодавство містить вичерпний опис процедури проведення будь-яких експертиз, що можуть бути залучені до справи. Восени 2004 року експертизи проводились за власною ініціативою Віктора Ющенка та його оточення, в тому числі у приватних іноземних клініках. І очевидно, встановити, чи дотримувались на той момент усі вимоги Кримінально-процесуального кодексу, неможливо.

По-друге. І це головна причина всіх сумнівів слідчих, яка полягає в тому, що згідно Кримінально-процесуального кодексу України будь-який експерт, що дає висновок від свого імені, “несе за нього особисту відповідальність”. Ця відповідальність визначається ст. 384 Кримінального кодексу України, згідно з якою завідомо неправдивий висновок експерта під час слідства карається виправними роботами на строк до двох років або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до двох років.

Але така відповідальність настає лише якщо експерт, по-перше, визнаний слідством, а по-друге, заздалегідь попереджений про кримінальну відповідальність. Очевидно, що жоден експерт, який проводив експертизу аналізів Віктора Ющенка восени 2004 року, не відповідає цим суто процесуальним вимогам».

Таким чином, непевність у дотриманні усіх точно визначених процесуальних вимог чи їх явне недотримання перешкоджає визнанню цілком очевидних для здорового глузду фактичних даних, встановлених відомими у світі фахівцями, юридичними доказами.

Однак і виконання усіх умов належного процесу не гарантує достовірності висновків експерта, про що свідчить описаний Ю. Торвальдом випадок з історії криміналістики.

Ех

«Роберт Черчилль, котрий жив у Англії наприкінці XIX — на початку XX століття, був знаний як фахівець, безперечно досвідчений у пов'язаних з вогнепальною зброєю справах. Проте він замало, як і інші експерти тих днів (не кажучи вже про шарлатанів), володів надійними методами дослідження.

Наскільки великим був його авторитет, легко судити хоча б зі спогадів Сіднея Сміта: “З ним (Спілсбері) приходив Роберт Черчилль, експерт з балістики, котрий користувався також заслуженою славою відмінного зброяра, але був таким же впертим і таким же догматиком, як і Спілсбері. У справах, пов'язаних із застосуванням вогнепальної зброї, вони часто виступали разом. Вони насправді були грізною парою, і жахливо було, коли вони... припускались помилок...”

Відзив Сміта не позбавлений підстав. Наприклад, у 1932 році Черчилль не уникнув пастки поспішних висновків. У Лондоні, у суді Олд Бейлі двадцятишестирічна світська дама Ельвіра Барні обвинувачувалася у вбивстві свого юного коханця Майкла. Очевидців цього вбивства не було, а Ельвіра Барні стверджувала, що стався нещасний випадок. Вона, мовляв, у пориві ревності почала погрозжувати своєму коханцю, що застре-

литься, а Майкл спробував відібрати у неї пістолет і при цьому випадково пролунав фатальний постріл.

Роберт Черчилль був експертом обвинувачення. Він заявив, що зброя, використана при вчиненні даного діяння, є хіба що не найбільш безпечною вогнепальною зброєю, яка коли-небудь створювалася. Зробити постріл з неї можна, тільки приклавши велике зусилля. А це означає, що твердження, начебто зброя спрацювала “випадково”, абсолютно неправдоподібно.

І знову мертва тиша запанувала у залі суду, коли Патрік Гастінгс, один з найбільш відомих британських захисників у кримінальних справах 30-х років, у ході драматичного протиборства сторін грайливо взяв у руку пістолет Ельвіри Барні. Піддаючи при цьому Черчілля перехресному допиту, він дозволив собі разом з тим легко “цокати” курком цього пістолету. Цок, цок, цок... І з кожним “цоканням” присяжним ставало усе ясніше, як насправді легко вистрілити з цієї зброї. Пізніше, однак, ходили чутки, що спуск курка не був таким легким, як здавалось, і що нібито Гастінгс від надмірного напруження навіть пошкодив собі палець. Правда це або легенда, але, у будь-якому випадку, досвід вчив Черчілля, що, подібно до будь-якого іншого експерта періоду становлення судової балістики, він не застрахований від помилок, причому найсерйозніших».

Даний приклад цікавий тим, що адвокат Гастінгс використав нестандартний спосіб доказування — легке «цокання» курком пістолета. Цей випадок нагадує: у сфері правознавства джерелами доказів є не тільки належно оформлені усні показання чи документи, а й речові докази, унормовані операції з ними.

Крім того, не можна не погодитися з попередженням про можливість помилкових висновків навіть з боку найбільш досвідчених і незалежних експертів. Тому фактичні дані з процесуально беззастережних висновків експертів, як і будь-які інші докази, не мають наперед встановленої сили і підлягають обов'язковій оцінці на різних стадіях юридичного процесу. На виключення можливих тут помилок спрямоване залучення для проведення експертизи кількох експертів або експертних установ, одночасний допит двох або більшої кількості експертів для з'ясування причин розбіжностей у їхніх висновках, додаткова і повторна експертиза тощо (див., наприклад, ч. 8 ст. 101, ст. 332, ч. 4 ст. 356 КПКУ, ст. 150 ЦПКУ).

Поряд з експертом учасником кримінального процесу визнається **спеціаліст** — «особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок». Обов'язки і відповіда-

льність спеціаліста унормовані, зокрема, ст. 71-72, 360 КПКУ. Наразі значимо, що хоча консультації спеціаліста можуть нести у собі належні фактичні дані, однак до переліку джерел доказів вони не входять.

9.4. Оцінка резонів: правові норми

У масі резонів юридичного аргументу поряд з фактичними даними, які за визначенням відображають реально існуюче, важливе місце посідають різного роду **норми належного** буття. Норми досліджує, створенню їх сприяє деонтична логіка (див. підрозділ 4.6).

У множині функціонуючих у суспільстві різноманітних норм правові відрізняються тим, що їх виробляє, санкціонує і контролює держава. В нашій країні вони формуються не тільки через Конституцію, окремі закони або кодекси, котрі ухвалює Верховна Рада і підписує Президент, а й інші нормативно-правові акти — укази Президента, постанови Кабінету Міністрів тощо.

Яким вимогам має відповідати коректне застосування правових норм як резонів юридичної аргументації?

Використовуючи норми права, слід слідкувати, щоб не сталося порушення **області визначення**, або **чинності**, тієї чи іншої з них чи зібрання споріднених норм, кодексу. У статті 58 Конституції України в загальній формі проголошено, що *«закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи»*. Для норм кримінального процесу межі їх чинності в просторі, часі та стосовно кола осіб вказані у статтях 4 - 6 КПКУ.

«Не вбий» — християнська заповідь, норма належної поведінки віруючої людини. Її порушення — тяжкий смертний гріх, він тягне за собою посмертне покарання у пеклі.

А у чинному ККУ поняття вбивства поділяється на види: умисне вбивство (ст. 115); умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (ст. 116); умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117); умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ст. 118); вбивство через необережність (ст. 119).

Ех

«Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок протизаконного насильства, систематичного знущання або тяжкої образи з боку потерпілого, — карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк», — зазначено у ст. 116.

Санкція вказаної правової норми передбачає обмежене прижиттєве, а не безкінечне посмертне покарання. А у пеклі, коли воно існує, ст. 116 ККУ вже не матиме сили. Тож християнська заповідь і споріднена їй норма світського закону мають різні області чинності й різні санкції. Тому у побудові суто юридичного аргументу використовувати за резон заповідь не припустимо, хіба що для підсилення його психологічного впливу.

Правові норми слід формулювати на зрозумілій мові, ясно і точно, уникаючи полісемії, евфемізмів і т. п. Іще Чезаре Беккарія гостро критикував *«темноту законів»*, закликаючи швидко виправляти неясні слова і наголошуючи, що *«точне дотримання букви закону виключає довільні й користолюбні суперечки»*.

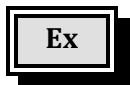
Важливою вимогою до коректного застосування правових норм виявляється їх автентичне розуміння і правильне тлумачення. Проблема розуміння, як вже зазначалось, породжується особливостями мови спілкування чи неповнотою повідомлень. Шляхи і засоби її запобігання чи вирішення розглядалися раніше (див. підрозділи 8.1, 8.2). Наразі додамо, що **офіційне тлумачення** Конституції і законів України, за ст. 147 нашої Конституції, дає тільки Конституційний Суд України. Крім того, тут можуть бути корисними коментарі до окремих законів чи кодексів, які розробляють авторитетні фахівці, науково-дослідні установи і т. ін.

Правильно зрозумілі і застосовані у своїй області визначення, артикульовані як прості або складні висловлювання деонтичної модальності правові норми дозволяють конструювати аргументовані міркування та повідомлення, здійснювати юридично коректне доказування чи спростування.

9.5. Оцінка структури аргументу

Елементи юридичного аргументу — фактичні дані, різного роду норми тощо — пов'язуються між собою і з підсумковим висновком через різноманітні виводи, утворюючи упорядковану **структуру**. Інколи вона виявляється ієрархічною, тобто багаторівневою: деякі резони є проміжними висновками на поступовому шляху сходження до остаточного висновку.

У процесі оцінки аргументу слід ідентифікувати й оцінити правильність усіх наявних у ньому виводів, а також його структуру загалом.

«Якщо людина раніше не мала і не придбавала у законний спосіб ніяких коштовностей, то знайдені у неї коштовності —

крадені (R_{11}). Громадянка X . дала показання, що вона ніколи не мала і не придбавала коштовності у будь-який законний спосіб (R_{12}). Отже, знайдені у X . коштовності (обручка з діамантом тощо) — крадені (R_1).

Усі крадені коштовності підлягають вилученню у встановленому законом порядку (R_2). Отже, знайдена у X . обручка з діамантом підлягає вилученню у встановленому законом порядку (C)».

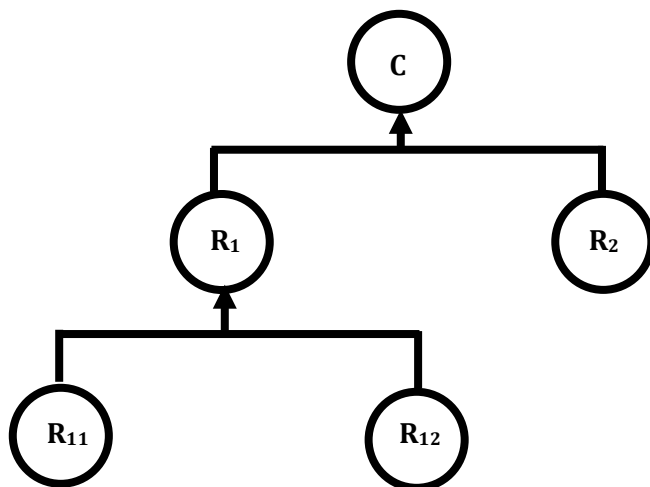

Рисунок 26

Наведений аргумент відповідає явно не сформульованій проблемі: «Що робити зі знайденими у X . коштовностями (обручка з діамантом)?». Така проблема і пов'язаний з нею аргумент могли б виникнути у слідчого по справі якоїсь громадянки X . (рис. 26).

Остаточний висновок C є висновком силісмі, побудованого на резонах R_1 і R_2 . Але R_1 сам ґрунтується на резонах R_{11} і R_{12} (норма і дані). Чи правильне наведене обґрунтування R_1 ? Воно представлене дедуктивним виводом *modus ponens*. Коли R_{11} і R_{12} достовірні, це гарантує достовірність R_1 .

Достовірність резонів R_2 і R_1 гарантує достовірність підсумкового C , оскільки він виявляється висновком правильного силісмі модусу ААА першої фігури.

Отже, проведена оцінка виявила правильність усіх наявних виводів і, таким чином, правильність складного аргументу в цілому. Більше того, можна бачити, що у випадку достовірності використаних резонів маємо напевно достовірний висновок C .

9.6. Оцінка сили аргументу

Оцінивши окремі елементи і структуру аргументу, можна переходити до його оцінки в цілому. Інтегральним показником тут є **сила аргументу**, тобто імовірність його підсумкового висновку — рішення проблеми.

Сила аргументу залежить, перш за все, від використаних у ньому резонів, а також зв'язків між ними та між ними і висновком, який вони підтримують. Але в загальному випадку необхідно враховувати резони-докази як «за», так і «проти». Оцінюючи силу аргументу, слід пам'ятати: досить часто вона має в тому чи іншому відношенні умовний характер. І відповідні умови бажано вказувати явно, про що вже йшлося раніше.

Якщо для обґрунтування висновку використані недостовірні фактичні дані чи неправильно взяті норми, суттєво порушені закони чи правила логіки, то сила аргументу падає до нуля. Якщо висновок обґрунтований беззаперечними резонами, що складаються у дедуктивні виводи, його достовірність гарантована, аргумент має максимальну силу. Саме такий випадок був розглянутий наприкінці попереднього підрозділу.

Між цими крайніми випадками лежать аргументи, висновки яких хоч і не достовірні, але більш-менш імовірні. У повсякденній діяльності ми часто маємо справу саме з такими аргументами. У сфері правознавства ця ситуація є природною, зокрема, на стадії висування версії правопорушення.

«Х. тікав з місця злочину (R_1). Свідок бачив Х. на місці злочину безпосередньо перед його вчинення (R_2). Отже, Х. вчинив цей злочин (C)».

У цьому аргументі висновок C підтримується двома явними незалежними резонами — фактичними даними R_1 і R_2 . Але вони спрацюють тільки у поєднанні з такими, наприклад, неявними припущеннями — (R_3) «Якщо Х. втікав з місця злочину, то він вчинив цей злочин» і (R_4) «Якщо Х. бачили на місці злочину безпосередньо перед його вчиненням, то він вчинив цей злочин». Та чи можна вважати ці припущення точно достовірними? Не виключено, що Х. дійсно був на місці злочину і тікав звідти, але не тому, що сам його вчинив, а будучи шокованим подією і т. ін. Тому, хоча обидва наявні у цьому аргументі виводи являють собою демонстративний *modus ponens*, однак через імовірність резонів-припущень R_3 і R_4 висновок C одержує не точне доведення, а лише підтвердження. Тобто маємо хоч і досить сильний, однак імовірний аргумент.

Науці відомі формули обрахування сили різних видів аргументів, але їх застосування не завжди виправдане, зокрема через проблему визначення ймовірностей резонів і сил зв'язків усередині аргументу. Більше того, на практиці формули рідко застосовуються навіть тоді, коли потрібні дані в принципі піддаються визначенню. Натомість сила аргументу оцінюється якісно — у доволі «розмитих» термінах «сильний аргумент», «слабий аргумент» або «середній за силою аргумент».

У сфері правознавства суто логічна оцінка аргументації суттєво доповнюється оцінкою з огляду на вимоги належного процесу, зокрема щодо допустимості резонів-доказів. Заперечення і застереження, які є важливими елементами юридичної аргументації, досить часто стосуються саме недопустимості якихось доказів.

Оцінка елементів і структури аргументу, попередня оцінка його сили здійснюється на підставі логічних критеріїв і норм юридичного процесу. А остаточна оцінка аргументу вимагає порівняння попередньо знайдених ймовірностей висновків аргументу і контраргументу: на це ясно і однозначно вказує невід'ємний атрибут Феміди — її ваги.

Отже, повна оцінка сили аргументу потребує врахування не тільки його власних складових і структури, а й сили відповідного йому контраргументу. Чим сильніший, або «важчий» контраргумент, тим слабший аргумент, і навпаки.

Додаткова література

1. Тягло О. В. Критичне мислення / О. В. Тягло. — Харків : Основа, 2008. — Підрозділ 1.4.
2. Павленко Ж. О., Юркевич О. М., Коваленко Г. В. Аналіз та оцінка даних юридичної аргументації / Ж. О. Павленко, О. М. Юркевич, Г. В. Коваленко // Юридична аргументація. Логічні дослідження: монографія. — 2-е вид., переробл. та доповн. — Харків : Право, 2015. — Підрозділ 2.4.

Завдання для самоконтролю

1. Яким загальнологічним вимогам повинні відповідати фактичні дані, щоб слугувати сильними резонами аргументу? Наведіть приклад сильних і слабких резонів-даних.
2. Які основні види резонів, за Стівеном Тулміном, входять до складу юридичного аргументу? Наведіть приклади.
3. Як співвідносяться поняття доказу, недопустимого доказу, резону і норми?

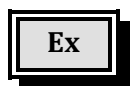
4. У чому полягає різниця між фактичними даними і допустимими доказами в полі права?

5. Наведіть приклад статистичних даних і поясніть його.

6. Яким основним вимогам повинен відповідати висновок експерта, щоб бути джерелом доказів юридичного аргументу?

7. Яким вимогам має відповідати норма права, щоб бути надійним резонансом юридичного аргументу?

8. Проаналізуйте наведені повідомлення. Виділіть і визначте вид наявних у них фактичних даних.

«У Франції оприлюднили остаточні результати першого туру президентських виборів, згідно з якими лідер руху «Вперед!» Еммануель Макрон отримав 24,01% голосів виборців.

Результати соціологічних опитувань прогнозують Макрону впевнену перемогу у другому турі. Він може набрати понад 60% голосів виборців».

Наведене повідомлення від 24 квітня 2017 року явно включає такі фактичні дані: *«У Франції оприлюднили остаточні результати першого туру президентських виборів» і «За оприлюдненими даними лідер руху “Вперед!” Еммануель Макрон отримав 24,01% голосів виборців».* Крім цього, до повідомлення включені результати соціологічних опитувань, які встановлюють не фактичні дані, а прогнози щодо майбутніх результатів другого туру виборів президента Франції.

а. *«В Україні останнім часом збільшилась кількість фальшивих банкнот 2002 року випуску номіналом 500 євро. Про це повідомив Національний банк України. У 2010 році частіше за усе підробляли банкноти у 50 євро (43,5% вилучених фальшивок) і 20 євро (38,0%), рідше за усе — 5 євро (0,5%)».*

б. *«23-го вересня 2010 року 41-річній Терезі Льюїс, яка була визнана винною у змові з метою вбивства її чоловіка і пасинка, буде зроблено смертельну ін'єкцію, повідомляє BBC... Тереза Льюїс стане першою жінкою, яку буде страчено у США за останні п'ять років, а у штаті Вірджинія подібне було зафіксоване ще у 1912-му році».*

9. В одному з чисел місцевої газети був вміщений заклик до харків'ян і жителів області відвідати знамениту Мотрону, котра допомагає долати усілякі життєві негаразди. Серед іншого, там повідомлялося таке.

«Сестра мого чоловіка Марія довго не могла вийти заміж. Але після того, як сходила до Мотрони, познайомилась з французом і вийшла за нього. Ми їздили до них гостювати у Ніццу.

Марина Ш-ко»

Оцініть аргумент, використаний в обґрунтуванні надзвичайних здібностей згадуваної Мотрони. Чи можна погодитися з його висновком? Відповідь поясніть.

10. Чи слід погодитися з позицією посла Російської Федерації, наведеною нижче? Відповідь обґрунтуйте.

«Індонезійські експерти дійшли висновку щодо причини смерті трьох російських інженерів на авіабазі в індонезійському місті Макасар: вони отруїлися метанолом. Посол Росії в Індонезії Олександр Іванов з цього приводу відзначив, зокрема, таке: “Ми не спростовуємо цей висновок індонезійської сторони, проте і не можемо його підтвердити, оскільки експертиза проводилась не російськими фахівцями”» (16 вересня 2010 року — РІА Новини).

11. Проаналізуйте наведений висновок шведської експертизи, опублікований низкою ЗМІ 25 квітня 2017 року. Чи доведено у ньому, що голос організатора транспортування по території Донбасу комплексу «Бук», з якого був збитий літак рейсу МН17, належить російському офіцерові Сергію Дубинському? Чи визнає встановлені експертизою фактичні дані за юридичні докази Російська Федерація?

«Журналіст “Новой газеты” поговорив з Дубинським по телефону, а потім відправив зразки аудіозаписів експертам з аналізу мови з Інституту нейрології та фізіології Гетеборзького університету в Швеції (Institute of Neuroscience and Physiology, University of Gothenburg).

Аналіз був проведений в лабораторії Voxalys (здійснює криміналістичні експертизи на замовлення прокуратури, поліції та судів Швеції) методом “сліпого тесту” без занурення в контекст і відповідно до інструкцій Міжнародної асоціації криміналістичної фонетики і акустики (IAFPA). Керував дослідженням криміналіст-аналітик і член виконкому IAFPA Йонас Лінд.

Шведські фахівці проаналізували виключно технічні (акустичні) параметри: тон, частоту і тембр голосів. Для оцінки подібності експерти з Гетеборзького університету використовували дев'ятибальну шкалу, затверджену Шведським національним експертно-криміналістичним Центром.

Бал +4 відповідає найвищій мірі збігу досліджуваних голосів (“з надзвичайно високою ймовірністю голоси на записах належать одній людині”), -4 — найменшому (“голоси з надзвичайно високою ймовірністю належать різним людям”), а нейтральний показник в 0 балів говорить про неможливість експертів розрахувати ймовірність подібності/відмінності.

“Результати їхніх дослідження підтримують гіпотезу про те, що порівнювані голосові зразки належать одній і тій самій людині — +2 бали”, — повідомляє “Новая газета”.

Вказаний аналіз й інші зібрані свідчення підтверджують, що голос організатора транспортування комплексу “Бук” по території Донбасу “Похмурого” належить російському офіцеру Сергію Дубинському, наголошується в матеріалі».

12. Проаналізуйте подане далі повідомлення. Яка проблема у ньому розглядається? Які висновки пропонуються? Які резони наводяться на їх обґрунтування? Як слід оцінити усі складові аргументації та її силу в цілому?

«Україна очолила рейтинг країн, де розрив між багатими і бідними найменший

Вивчаючи питання фінансової нерівності в 140 країнах світу, дослідники використовували два показники ступеня розшарування суспільства — коефіцієнт Джині і коефіцієнт Пальма.

Використовуючи останні дані Світового банку, дослідники визначили, що Південна Африка, Намібія і Гаїті є одними з найбільш нерівних країн з точки зору розподілу доходів. У той же час, Україну, Словенію і Норвегію відносять до найбільш рівноправних націй в світі.

Коефіцієнт Пальма є альтернативою коефіцієнту Джині, і фокусується на зростаючій прірві між багатими і бідними в суспільстві. За публікацією The Guardian, Україна в лідерах рівності з огляду і на цей коефіцієнт.

Але вказана оцінка України далеко не однозначна. Якщо не зосереджуватися виключно на показниках фінансової нерівності, а оцінювати й рівень життя, то результат буде відрізнятися.

Наприклад, за результатами Всесвітньої доповіді про щастя 2017 (World Happiness Report 2017), заснованій на показниках ВВП на душу населення, рівні соціальної підтримки, очікуваній тривалості життя, свободі громадян приймати життєво важливі рішення, щедрості і відношенню до корупції, Україна займає 132-е місце з 155» (адаптовано з газети «Економічна правда» від 27 квітня 2017 р.).

Розділ 10.

Критика аргументованого повідомлення

У нормальної вільної людини намір критикувати виникає тоді, коли вона стикається з позицією, що суттєво відрізняється від її власної, перешкоджає життєдіяльності, добробуту і т. ін. Та переконлива критика ґрунтується не на «голих» емоціях чи незгоді, не на чистій вірі: вона є раціональною справою.

Критика іншого не завжди призводить до відкидання або зміни саме його позиції: в процесі аналізу, розуміння і оцінки може виявитися, що наявну незгоду слід усувати через ревізію не чужих, а власних поглядів. Тож **сильна критика** не спрямована тільки на заперечення іншого, утвердження свого беззастережно і за будь-яку ціну. Натомість вона прагне реального вирішення проблем, правильного мислення, комунікації, рішень і дій.

Критика аргументованого міркування чи повідомлення не можлива без попереднього аналізу і розуміння, вона нерозривно пов'язана з оцінкою, від якої її інколи важко відділити.

10.1. Підстави і сутність критики

З огляду на загальну логіку підставою розгортання критики виступає не просто незгода з іншим, а **хибність** чи **сумнівність**, **неправильність** чи **недосконалість** істотних елементів чи структури аргументованого повідомлення незалежно від того, хто його автор.

Іншими словами, критика виправдана тоді, коли у месиджі:

- виявлені хибні висловлювання будь-якого походження,
- існують сумніви у висловлюваннях, істинність яких не доведена і які можуть виявитися хибними,
- зафіксовані суттєві відхилення від правильних форм, законів чи правил міркування,
- наявна можливість вдосконалення і підсилення аргументації.

Критика не повинна, взагалі кажучи, задовольнятися виявленням і руйнуванням хибних, сумнівних, неправильних чи недосконалих повідомлень, тобто чисто деструктивною функцією. Сильне критичне мислення має виявляти у критикованому месиджі навіть крихти істини й використовувати їх для створення чогось досконалішого.

NB!

Свою **кінцевою метою** загальнологічна критика має досягнення правильно побудованих істинних міркувань і повідомлень, достатньо обґрунтованих рішень та дій.

Зміст критики полягає у чіткій ідентифікації й усуненні виявленої тут-і-зараз хиби, сумнівних місць, помилок чи недоладностей. У деяких випадках критика, виконуючи свою конструктивну функцію, може завершуватися виправленням або покращенням формулювання досліджуваної проблеми, встановленням більш правильного висновку, підсиленням аргументації загалом.

Для цього слід на підставі попередньої здійсненої оцінки точно назвати і видалити будь-які софізми та паралогізми, а також їх наслідки; можливо, перебудувати аргументацію чи повідомлення в цілому у досконаліший спосіб, тим самим підвищивши його силу і переконливість. Це, вочевидь, не досягне для усієї постійно зростаючої системи знання і за умов завжди обмеженого для людини часу. Проте прагнути ідеалу, вдосконалюючи саму здатність раціонально міркувати і спілкуватися, ефективно запобігаючи чи протидіючи різноманітним порушенням, цілком доречно. Досвід свідчить, що у конкретних випадках спрямована цим ідеалом активність досягає успіху.

Критиці можуть підлягати усі основні складові окремих аргументів чи аргументованого месиджу в цілому — формулювання проблеми, висновок або висновки, елементи і зв'язки системи резонів, заперечення і т. ін. Жодним чином не можна зневажати тим, що «тримається в умі», включаючи ціннісні й описові припущення, умови прийнятності аргументів. При цьому слід пам'ятати, що усе зазначене здатне істотно варіюватися залежно від того поля соціального простору, в якому розгортається міркування чи комунікація.

У сфері правознавства критика повинна ґрунтуватися не тільки на вимогах загальної, а й юридичної логіки. Мета сильної критики тут — відповідне нормам загальної логіки і належного процесу спілкування його учасників, зрештою — рішення, наприклад, суду, що відповідає прийнятому стандарту доказування.

10.2. Алгоритм критики

З огляду на загальну логіку алгоритм критики аргументованого (міркування чи) повідомлення включає низку послідовних кроків.

1. Якщо в процесі аналізу, розуміння і оцінки аргументованого повідомлення знайдено якесь порушення у формулюванні проблеми, то критика мусить ясно це зафіксувати з обов'язковим виявленням сутності помилки (наприклад, формулювання проблеми абсурдне через хиби передумови, яку не можна виправити). Коли ж постановка про-

блеми піддається корекції за змістом чи за формою, то може мати сенс виконання потрібного виправлення і подальший розгляд покращеного варіанту.

2. Якщо проблема поставлена бездоганно, то увага переноситься на висновок.

Коли висновок не по суті проблеми, то критика полягає у констатації цього і, можливо, у встановленні висновку, який насправді відповідав би даній проблемі.

3. Коли висновок по суті проблеми спирається на бездоганні резони, з'єднані у коректний демонстративний спосіб, то він є істинним і сила відповідного аргументу максимальна. Але якщо резони сумнівні, у використаних для підтримки висновку демонстративних виводах припущені якісь помилки чи виводи не є демонстративними, то це живить подальшу різнобічну критику. Вона може бути спрямована як на сам висновок, так і на відповідний аргумент у цілому.

4. Найсильніша логічна критика висновку і, таким чином, відповідного аргументу полягає у **спростуванні**, тобто доведенні хибності, висновку. Існує два види спростування — пряме і непряме.

Часто **пряме спростування С** являє собою дедуктивне міркування за формою *modus tollens*: $(C \rightarrow x, \neg x) \rightarrow \neg C$.

Ех

«Якщо Х. потонула сама (С), захлинувшись у хвилях, то в її шлунку мусить бути вода (х). При розтині в шлунку Х. води не знайдено ($\neg x$). Отже, припущення, що вона потонула сама, спростоване. Його логічне значення — хіба».

Пряме спростування може здійснюватися і через *reductio ad absurdum*, тобто методом «зведення до абсурду»: висновок С приєднується до резонів, істинність яких вже встановлена напевно. З цих записків виводиться якась суперечність $(x \wedge \neg x)$, що свідчить про хибність С.

Ех

«До Галілео Галілея вважали, що вільні тіла різної маси падають донизу по-різному: легкі тіла поволі, важкі — швидше. Галілей спростував цю думку через наступне міркування.

Тимчасово прийmemo, що легкі тіла насправді падають повільніше, ніж важкі (С). Уявимо собі далі два вільних тіла різної ваги $\alpha > \beta$, з'єднані жорстким невагомим стрижнем.

Тоді, з одного боку, складна система $(\alpha + \beta)$ повинна падати швидше за α або β у вільному стані — адже вона важча за кожне з них. Відповідно, у фіксований момент часу швидкість падіння тіла α у складі системи буде більшою, ніж до включення до цієї системи (висновок х).

Але, з іншого боку, важке тіло α гальмується легшим β і порівняно з випадком, коли вони рухаються окремо, повинно уповільнитися (висновок $\neg x$).

Отже, отримана суперечність $x \wedge \neg x$: це означає, що **C** хибне, тобто його спростовано.

На підставі таких міркувань Галілей дійшов висновку: усі вільні тіла мали б падати донизу однаково, а якщо і виникає якась відмінність, то вона зумовлена додатковими чинниками, зокрема опором повітря. З часом експеримент підтвердив, що у безповітряному просторі під дією сили земного тяжіння усі вільні тіла рухаються долу однаково».

Непряме спростування висновку **C** будується у наступний спосіб. Спочатку здійснюється доведення істинності відповідного контрвисновку $\neg C$. На підставі цього і через закон несуперечності тим самим одержуємо доведенні хибності **C**.

5. Якщо хибність висновку з якихось причин не може бути тут-і-зараз доведена, критику слід спрямувати на його обґрунтування. Цей крок спирається на попередню оцінку резонів і зв'язків між ними, а також між ними і висновком.

Коли оцінка виявила відсутність обґрунтування або недостатнє обґрунтування висновку, то припустимо з більшою або меншою впевненістю відмовитися від його визнання через невиконання закону достатньої підстави. Причиною відсутності доведення може бути брак спроби його вибудувати взагалі, виявлення імовірного, а не необхідного зв'язку доказів і висновку («не впливає»), а також сумнівність використаних резонів («основна помилка»).

«Всі комуністи мене лають.

Ех

Сенатор Х. мене лає.

Сенатор Х. — комуніст».

Наведений аргумент належить сенаторові Маккарті — політичному діячу США 50-х років ХХ століття. Побудований він у начебто переконливій формі простого категоричного силлогізму. Але аналіз показує, що силлогізм відповідає II-й фігурі і модусу **AAA**. Проте такого правильного модусу у II-й фігурі немає, тобто силлогізм побудований неправильно. По суті для доведення висновку «Сенатор Х. — комуніст» дані засновки, навіть якщо вони істинні, не дають достатньої підстави: висновок не впливає з них з необхідністю. Тож з ним доречно не погоджуватись, хоча, взагалі кажучи, він може виявитись як хибним, так і істинним.

6. Якщо встановлена коректність і досконалість формулювання проблеми, а також релевантність описового висновку і наявність беззаперечного доведення його істинності, то ще залишається можливість критики аргументу як такого, що базується на спірних ціннісних і дескриптивних припущеннях чи не відповідає якимось актуальним тут-і-зараз умовам. У такому випадку критиці піддається не саме повідомлення, а зазвичай явно не висловлювана система основних цінностей, світоглядні припущення тощо. Однак подібна критика матиме вже не чисто логічний, а, наприклад, аксіологічний сенс.

Для повноти оцінки і критики усвідомлення тієї «системи відліку», яку задають явні чи неявні ціннісні й дескриптивні припущення, умови прийнятності висновку, є необхідним.

8. Нехай встановлено, що:

- формулювання проблеми коректне,
- (оповідний) висновок з проблеми є осмисленим, релевантним, точним, повним і має достатнє обґрунтування,
- система основних ціннісних і дескриптивних припущень доречна, виконані усі умови прийнятності аргументу.

В такому випадку будь-яка людина, котра мислить раціонально, не має підстав для ухилення від визнання висновку з проблеми, аргументу чи повідомлення цілком. Предмету для критики, принаймні на наявному рівні обізнаності і майстерності міркування, немає.

9. Якщо адресат повідомлення доходить думки про коректність постановки проблеми, релевантність, точність і повноту пропонованого висновку та наявність правильного побудованого, але не достатнього його обґрунтування, то далі необхідно порівняти сили відповідного аргументу і контраргументу. Однак не виключено, що з часом результат порівняння аргументу і контраргументу може зазнати змін, наприклад, через знаходження додаткових резонів чи контррезонів. Тому критично налаштований адресат має право і не приймати пропонований імовірний висновок з проблеми та вимагати його подальшого обґрунтування.

В юридичній логіці описаний загальнологічний алгоритм критики аргументованого (міркування чи) повідомлення зазнає істотної модифікації.

Перш за все, як уже було зазначено, тут зазвичай використовуються не терміни «істина — хиба» і похідні від них, а «достовірне — недостовірне».

По-друге, типовим є випадок, коли резони аргументу включають не тільки фактичні дані, а і правові норми, що передбачає відмінні критерії правильності.

По-третє, резони-докази повинні відповідати вимозі допустимості, прийнятності джерел їх одержання.

По-четверте, в юридичній логіці визнаються різні стандарти доведення, які відрізняються від загальнологічного стандарту достатнього обґрунтування, зокрема стандарт «поза розумним сумнівом».

З огляду на сказане, наприклад, пункт 3 алгоритму критики у межах кримінального процесу набуває наступного вигляду.

Коли рішення-висновок по суті у демонстративний спосіб впливає з належних, достовірних, допустимих резоні-доказів і правильно обраних резонів-норм, то сила відповідного рішення та аргументу в цілому максимальна. Однак коли резони-докази не є належними, достовірними чи допустимими, використані недемонстративні висновки чи існує сумнів у правильності застосованих резонів-норм, внаслідок чого стандарт доведення «поза розумним сумнівом» не задовольняється, або у використаних для обґрунтування демонстративних висновках припущені якісь помилки, то усе це живить подальшу різноманітну критику. Вона може бути спрямована як на саме рішення-висновок, так і на відповідний аргумент у цілому.

NB!

Аргументи, побудовані в процесі висування і попереднього обмірковування версій правопорушень, цілком припустимо ґрунтувати на недемонстративних умовиводах й імовірних фактичних даних, джерела яких можуть виходити за межі встановленого законом переліку джерел доказів без порушення вимоги допустимості (наприклад, коли вони отримані через застосування поліграфа за згоди опитуваного). Однак зрештою будь-що сумнівне треба буде виключити з огляду на прийнятий стандарт доказування.

10.3. Типові логічні помилки

Сьогодні не існує одного загальноприйнятого і вичерпного переліку логічних помилок, в тому числі й в аргументації. Мабуть, його взагалі побудувати не можна. Однак виглядає корисним зафіксувати деякі підходи до систематизації помилок, а також досягнуті у такий спосіб результати.

Відомий американський фахівець Вінсент Ружіейро у книзі «Керівництво з критичного мислення» пропонує наступну класифікацію помилок.

«Порушення перспективи. Строго кажучи, порушення перспективи здійснюється не у процесі аналізу проблеми або побудови міркуван-

ня. Натомість воно виступає як визначальний принцип розгляду реальності. Порушення такого ґатунку формують конкретну позицію, з якої підходять до розв'язання проблеми і виробляють рішення. Той факт, що описуване порушення частіше знаходиться на рівні фундаментальних припущень, а не на рівні артикульованих думок, утруднює їх ідентифікацію й виправлення. До помилок перспективи відносять: абсолютизм, релятивізм і мислення за принципом “або — або”».

Вказані порушення перспективи пов'язані з особливим вибором ціннісних і дескриптивних припущень розмислів, міркувань чи повідомлень і — свідомим чи несвідомим — ігноруванням можливості інших «систем відліку».

«Порушення процедури. Ці помилки трапляються у процесі аналізу суті проблеми і побудови міркування. Найбільш відомі помилки такого роду — завелике спрощення і поспішне узагальнення. До них також відносяться: завелике узагальнення, подвійний стандарт, позбавлене сенсу твердження або пояснення, пусте поняття, вибіркові приклади, ігнорування сутності проблеми, коло в аргументації, хибний авторитет, ірраціональні заклики (до емоцій; до віри чи традицій; до авторитету; до милосердя тощо).

Порушення реакції. Ці порушення трапляються вже після того, як міркування побудоване, висновок сформульований, винесений на обговорення і підданий ефективній критиці. Порушення виникають через прагнення “зберегти лице” і небажання прислухатися до критики, навіть коли вона викликана щирими намірами. До помилок цього різновиду відносяться: аргумент до людини, “пугало”, перекладання ноші доведення на опонента».

Позиція Ружієйро відбиває послідовні етапи буття аргументації й типові для кожного з них помилки. Подібного підходу дотримуються й інші фахівці, зокрема Ю. В. Івлєв, І. В. Хоменко. Його доповнює й уточнює підхід до вивчення і систематизації помилок, реалізований у даному підручнику.

NB!

Загалом види логічних помилок доцільно вивчати у зв'язку з розглядом тих законів і правил, інваріантних логічних форм думки чи міркування, які вони порушують. Так ми і робили, наприклад, під час розгляду основних законів логіки. Корисно звести усі згадані помилки в одну таблицю¹.

¹ Пам'ятатимемо, що описані далі помилки мислення зазвичай відтворюються й у міркуванні. Наприклад, закон несуперечності порушується у випадку визнання істинності як двох несумісних суджень, так і висловлювань; несумірне визначення трапляється як для поняття, так і для відповідного йому терміна, і т. д., і т. п. У наведеній таблиці це подвоєння порушень спеціально не фіксується, а «тримається в умі».

Зведення деяких поширених логічних помилок

№	Що порушено (закон, правило і т. ін.)	Типові порушення (помилки)
1	Закон тотожності	<ol style="list-style-type: none"> 1. Підміна поняття. 2. Підміна тези: <ul style="list-style-type: none"> • часткова підміна, • повна підміна (аргумент до людини, аргумент до милосердя тощо). 3. Логічна диверсія.
2	Закон несуперечності	Визнання істинності двох несумісних суджень.
3	Закон виключеного третього	Визнання хибності двох суперечних суджень.
4	Закон достатньої підстави	<ol style="list-style-type: none"> 1. Основна помилка. 2. Не впливає.
5	Правила визначення понять	<ol style="list-style-type: none"> 1. Несумірне визначення: <ul style="list-style-type: none"> • зашироке визначення, • завузьке визначення. 2. Неясне визначення: <ul style="list-style-type: none"> • дефініція включає багатозначні поняття, метафори тощо, • невідоме через невідоме. 3. Коло у визначенні: <ul style="list-style-type: none"> • тавтологія, • хибне коло. 4. Негативне визначення (припустимі виключення).
6	Правила поділу понять і класифікації	<ol style="list-style-type: none"> 1. Несумірний поділ. 2. Поділ не за однією підставою. 3. Члени поділу не виключають один одного. 4. Стрибок у поділі (класифікації).

7	Правила постановки запитань	<ol style="list-style-type: none"> 1. Позбавлене сенсу запитання. 2. Запитання з хибною передумовою (у тому числі абсурдне). 3. Погано сформульоване запитання. 4. «Навантажене» запитання. 5. Помилка «багатьох запитань». 6. «Чорно-біле запитання».
8	Правила відповіді на запитання ¹	<ol style="list-style-type: none"> 1. Позбавлена сенсу відповідь. 2. Хибна відповідь. 3. Відповідь не по суті запитання. 4. Неточна чи неповна відповідь. 5. Непряма відповідь (інколи виявляється прийнятною). 6. Відповідь запитанням на запитання. 7. Проста відповідь на складне запитання (інколи виявляється прийнятною). 8. Спроба відповіді, а не відповідна реакція на запитання-пастки.
9	Правила побудови умовиводів	<ol style="list-style-type: none"> 1. Порушення побудови аналогії: <ul style="list-style-type: none"> • замало схожих ознак моделі і прототипу чи вони несуттєві, • ігнорування суттєвих відмінностей моделі і прототипу. 2. Порушення побудови неповної індукції «поспішне узагальнення»: <ul style="list-style-type: none"> • замала за обсягом вибірка, • нерепрезентативна вибірка. 3. Порушення в ході виявлення причини методом супутніх змін — «після цього, отже, через це». 4. Порушення побудови дедукції, зокрема, побудова силогізму за неправильним для даної фігури модусом тощо.

¹ Тут наведені порушення у випадку оповідної відповіді, подання фактичних даних. А порушення у випадку відповіді-алгоритму легко зрозуміти, взявши до відома таблицю у підрозділі 9.2.

У сфері правознавства вказаний перелік поширених логічних помилок слід знати і враховувати, проте не беззастережно. Адже в одних випадках загальнологічні норми підсилюються через додаткові особливі вимоги, а у інших можуть послаблюватися, змінюватися.

Так, однією з базових загальнологічних норм визнається закон тотожності. Відповідно, *argumentum ad hominem* — як порушення цього закону — загальною логікою заборонений. Однак у юридичних міркуваннях в низці ситуацій він вважається припустимим, що вже обговорювалось у підрозділі 2.4.

Такого роду випадки, не пояснювані з урахуванням тільки загальної логіки, у сфері правознавства не одиничні. Вони вказують на наявність тут особливих норм і стандартів правильності міркувань чи повідомлень, котрі виявляються результатом, так би мовити, інтерференції вимог формальної правильності та дотримання норм належного юридичного процесу.

Додаткова література

1. Ивлев Ю. В. Логика для юристов. — 5-е изд., перераб. и доп. / Ю. В. Ивлев. — Москва : Проспект, 2014. — Глава X.
2. Кириллов В. И., Старченко А. А. Логика / В. И. Кириллов, А. А. Старченко. — Москва : Высшая школа, 1995. — Глава XII, §§4-5..
3. Конверський А.Є. Логіка для юристів / А. Є. Конверський. — К.: Центр учбової літератури, 2008. — Розділ XI.
4. Тягло О.В. Критичне мислення / О.В.Тягло. — Х. : Основа, 2008. — Підрозділ 1.5.
5. Хоменко І. В. Логіка для юристів : підруч. / І. В. Хоменко. — Київ : Юрінком Інтер, 2001. — Розділ 8, §§4-7.
6. Ruggerio V. R. Beyond Feelings. A Guide ot Critical Thinking. 5-th ed. / Vincent Ryan Ruggerio. — Mountain View, California : Mayfield Publ. Co., 1998. — Chapter 14.

Завдання для самоконтролю

1. У чому полягають основні підстави критики проблемного повідомлення? Наведіть приклади.
2. Вкажіть послідовність розгортання критики аргументованого міркування чи повідомлення.
3. У чому полягає спростування висновку методом «зведення до абсурду»? Наведіть приклад.

4. У чому полягає непряме спростування висновку? Наведіть приклад.

5. Німецький єзуїт Фрідріх фон Шпее, який жив у XVII столітті, не заперечував існування відьом і необхідність їх виявлення. Проте він піддав критиці поширений тоді спосіб «встановлення відьом» через «випробування голками» — внаслідок однозначності його результату.

«Коли в процесі “випробування голками” підозрювана зізнавалася у зв’язку з дияволом сама, то вона визнавалася відьмою. Коли ж підозрювана не зізнавалася, то тільки завдяки підтримці диявола, тобто тому, що була відьмою. В обох випадках вона заслуговувала на суворе покарання».

За якою логічною формою будувалось наведене міркування? Чи можна погодитися з його критикою фон Шпее? Чи прийнятна такого роду «ідентифікацію відьом» з огляду на ціннісні засади сучасного права?

6. Чию позицію в описаній нижче суперечці ви підтримуєте? Відповідь обґрунтуйте.

«У 1884 році, на братиславському конгресі антропологів П. Альбрехт висунув 9 анатомічних доказів, що жінка до мавпи ближча, ніж чоловік: її зріст менший, череп більшої довжини, серед жінок набагато менше лисих тощо.

П. Мантегацца висунув на противагу 9 доказів, що ближче до мавпи стоїть чоловік: він більш волохатий, у нього важча щелепа і т. ін. Втім, Мантегацца вважав, що з огляду на анатомію чоловік і жінка однаково людяні».

7. Проаналізуйте і піддайте критиці наведену в повідомленнях аргументацію.

а. «Цюрих — найкраще для життя місто

Про це свідчать результати дослідження, опублікованого відомою консалтинговою компанією «В. М. Мерсер», що спеціалізується на питанні людських ресурсів. Співробітники компанії щорічно складають рейтинги міст за 39 критеріями, серед яких політична і економічна ситуація, стан довкілля, соціокультурне середовище, охорона здоров’я, рівень освіти, якість життя, торгівельна інфраструктурі та рекреаційні можливості. Цього року з 215 великих міст першим був визнаний Цюрих (Швейцарія), який витіснив минулорічного переможця канадський Ванкувер... До низки кращих міст також увійшли Франкфурт (Німеччина), Гельсінкі (Фінляндія), Окленд (Нова Зеландія) і Копенгаген (Данія)... За екологічним критерієм кращим визнане канадське місто Калгарі, а найбільш забрудненим — Мехіко...» (з повідомлення Reuters, 12.02.02).

в. «Софізм “Еватл”

Еватл брав уроки софістики у Протагора за тієї умови, що гонорар сплатить тільки у тому випадку, коли після закінчення навчання виграє свій перший судовий процес. Але, закінчивши навчання, Еватл не брався за ведення жодного судового процесу і тому вважав себе вправі не платити грошей Протагору. Тоді учитель почав погрожувати, що подасть скаргу до суду, говорячи Еватлу таке.

– Судді або присудять тебе до сплати гонорару, або не присудять. В обох випадках ти повинен будеш сплатити. У першому випадку через рішення суду, а у другому — через нашу угоду, адже ти виграєш перший судовий процес.

На це Еватл, навчений Протагором софістиці, відповідав так.

– Ані у першому, ані у другому випадку я платити не буду. Якщо мене присудять до сплати, то я, програвши перший судовий процес, не буду платити через нашу угоду. Коли ж мене не присудять до уплати гонорару, то я не сплачуватиму на підставі судового рішення».

Список використаної літератури

1. Бандурка А. М., Бандурка А. А. Зарубежная криминология: История и современность: Монография / А. М. Бандурка, А. А. Бандурка. — Харьков : Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2005. — 392 с.
2. Бандурка О. М., Тягло О. В. Юридична логіка: підручник / О. М. Бандурка, О. В. Тягло. — Харків : Золота миля, 2011. — 224 с.
3. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / Чезаре Беккариа // Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. — Москва : ИНФРА-М, 2004. — С. 83-156. — (Библиотека криминолога).
4. Бочаров В. А., Маркин В. И. Основы логики / В. А. Бочаров, В. И. Маркин. — Москва : ИД «Форум» : ИНФРА-М, 2013. — 336 с.
5. Быков В. Русская феня. Словарь современного интержаргона асоциальных элементов / В. Быков. — Смоленск : ТРАСТ-ИМАКОМ, 1993. — 223 с.
6. Вступ до сучасної юридичної логіки / В. Д. Титов, В. В. Навроцький та ін. — Харків : Ксилон, 2001. — 198 с.
7. Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — № 2003. — № 18, № 19-20, № 21-22. — Ст. 144 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/436-15>
8. Господарський процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 6. — Ст. 56 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/page>
9. Забезпечення прав людини правоохоронними органами : навчальний посібник / за заг. ред. О. В. Тягла. Переднє слово Ю. В. Луценка; Дж. Перліна. — Київ-Харків : АйБі, 2005. — 101 с.
10. Ивин А. По законам логики / А. Ивин. — Москва : Молодая гвардия, 1983. — 208 с.
11. Ивлев Ю. В. Логика для юристов. — 5-е изд., перераб. и доп. / Ю. В. Ивлев. — Москва : Проспект, 2014. — 272 с.
12. Кириллов В. И., Старченко А. А. Логика / В. И. Кириллов, А. А. Старченко. — Москва : Высшая школа, 1995. — 271 с.
13. Кнапп В., Герлох А. Логика в правовом сознании / В. Кнапп, А. Герлох. — Москва : Прогресс, 1987. — 312 с.

14. Кодекс адміністративного судочинства України // Відомості Верховної Ради України. — 2005. — № 35-36, № 37. — Ст. 446 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>

15. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відомості Верховної Ради Української РСР. — 1984. — Додаток до № 51. — Ст. 1122 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>

16. Конверський А. Є. Логіка : підручник. 4-е вид. переробл. та доп. / А. Є. Конверський. — Київ : Центр учбової літератури, 2012. — 336 с.

17. Кондаков Н. И. Логический словарь / Н. И. Кондаков. — Москва : Наука, 1971. — 656 с.

18. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

19. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 25-26. — Ст. 131 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

20. Кримінальний процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2013. — № 9-10, № 11-12, № 13. — Ст. 88 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

21. Кузнецова Т. И., Стрельникова И. П. Ораторское искусство в Древнем Риме / Т. И. Кузнецова, И. П. Стрельникова. — Москва : Наука, 1976. — 288 с.

22. Кэрролл Л. Приключения Алисы в Стране Чудес / Льюис Кэрролл. — СПб. : Издательская группа «Азбука-классика», 2010. — 192 с.

23. Рассел Б. Искусство мыслить / Бертран Рассел. — Москва : Дом интеллектуальной книги, 1999. — 240 с.

24. Сумарокова Л. Н. Юридическая логика: коммуникативная концепция : Монография / Л. Н. Сумарокова. — Одесса : Фенікс, 2015. — 204 с.

25. Титов В. Д. О специфике определений в юриспруденции / В. Д. Титов // Проблемы філософії права. — 2005. — Т. III. — № 1-2. — С. 45-50.

26. Торвальд Ю. Век криминалистики / Ю. Торвальд. — Москва : Прогресс, 1984. — 328 с.

27. Тягло О. В. Критичне мислення / О. В. Тягло. — Харків : Основа, 2008. — 189 с.

28. Тягло О. В. До роз'яснення понять достовірності та недостовірності / Тягло Олександр Володимирович // Вісник Кримінологічної асоціації України № 3 : збірник наукових праць. — Харків : Золота миля, 2013. — С. 233-242.

29. Тягло О. В. Чи існує особлива юридична логіка? / О. В. Тягло // Форум права. — 2017. — № 1. — С. 188-194 [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://FP_index.htm_2017_1_33.pdf

30. Уемов А. И. Основы практической логики с задачами и упражнениями / А. И. Уемов. — Одесса : Одесский государственный университет им. И. И. Мечникова, философское отделение ИСН, 1997. — 399 с.

31. Хоменко І. В. Логіка для юристів / І. В. Хоменко. — Київ : Юрінком Інтер, 2001. — 224 с.

32. Цивільний процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 40-41, 42. — Ст. 492 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>

33. Щербина О. Ю. Логіка та юридична аргументація / О. Ю. Щербина. — Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. — 303 с.

34. Юридична аргументація. Логічні дослідження: монографія / О. М. Юркевич, В. Д. Титов, С. В. Куцепал та ін. ; за заг. ред. О. М. Юркевич. — 2-е вид., переробл. та доповн. — Харків : Право, 2015. — 336 с.

35. Chamot A. V., De Diaz I. R. e. a. Perspectives 2000. Intermediate English, 1 / Anna Uhl Chamot, Isobel Rainey de Diaz, Joan Baker de Gonzalez, Linda Lee, Richard Yorkey. — Boston : Heinle ELT, 1991. — 180 p.

36. Heidegger M. The Metaphysical Foundations of Logic / Martin Heidegger; translated by M. Heim. — Bloomington : Indiana University Press, 1984. — vii, 241 p.

37. Toulmin S. E. The Uses of Argument / S. E. Toulmin. — Cambridge : Cambridge University Press, 1958. — 261 p.

38. Toulmin S., Rieke R., Janik A. An Introduction to Reasoning // Stephen Toulmin, Richard Rieke, Allan Janik. — New York : Macmillan Publishing Co., Inc., 1979. — 344 p.

39. Ruggerio V. R. Beyond Feelings. A Guide to Critical Thinking. 5-th ed. / Vincent Ryan Ruggerio. — Mountain View, California : Mayfield Publ. Co., 1998. — 223 p.

40. Walton D. Ad Hominem Arguments / Douglas Walton. — Tuscaloosa, Alabama : The University of Alabama Press, 1998. — 315 p.

Предметний покажчик

- Аргумент
— визначення — 152
— діаграма — 157-160
— сила — 193-194
— структура — 156-157, 191-192
— умови прийнятності — 175-177
— юридичний — 160-161
Аргументація — 150, 152, 160
Аргументоване повідомлення
— аналіз — 151-152
— критика — 198-203
— оцінка — 179-194
— розуміння — 164-165, 169-170, 171-174, 175
Версія — 103-105, 111, 132-133, 135, 143
Вибірка —
— нерепрезентативна — 114-115, 206
— репрезентативна — 112, 114, 143
Висновок — 21, 180-181
— з проблеми — 151, 153-154
Відповідь
— види — 78, 90
— вимоги до правильної відповіді — 92-93
— неправильна — 93-94
— у сфері правознавства — 94-97
Гіпотеза —
— перевірка — 103-105, 111
— сила — 104
Доведення — 39, 111, 122, 130, 152
Доказ — 41, 105-106, 183-184, 203
Доказування — 41-42, 150
Достовірність — 37, 41-43, 109, 122, 149, 202
Ентимема (скорочений силогізм)
— 127, 159, 174
Закон
— логіки — 31
— виключеного третього — 37-39
— достатньої підстави — 39-40, 43
— несуперечності — 35-37, 70
— тотожності — 31-35, 154
— юридичний —
— область визначення (сфера застосування) — 190-191
Запитання
— види — 78, 81-83, 94
— визначення — 78
— запитання-пастки — 88-90

— умови правильної постановки — 83-85
— юридично припустимі — 87-88
— і питання — 77-78

Знак — 25-27, 164-165

Істина — 18-19, 35, 37, 39, 72, 84, 122, 202

Імовірність — 21, 104-105, 107, 109, 111, 116, 149-150

Квантор — 19, 21

Класифікація — 20, 24, 52, 54

Колові схеми (кола Ейлера) — 49-50, 55, 125-126, 128

Критика — 13-14, 198-202

Логіка –

— визначення — 22-23, 27

— висловлювань — 128-130

— запитання-відповіді (інтеррогативна) — 77

— предикатів — 128

— формальна, або загальна, — 22-23, 54

— юридична — 14-15, 23, 34, 37-39, 150, 203

— як наука — 10, 13-14, 17

Логічна форма — 21-22

— поняття — 17, 54-55

— судження — 18, 66

— умовиводу — 21, 107, 110, 112, 114, 118, 119, 121-123, 127

Логічне значення — 18, 68-71

Логічний квадрат — 20, 35, 38

Логічні методи виявлення причинно-наслідкових зв'язків

— метод схожості — 117-119

— метод різниці — 119

— метод супутніх змін — 119-120

— метод залишків — 121— 122

Логічні сполучники — 62-63

Метод гіпотез — 130, 136, 146

Мислення –

— і міркування — 17, 27, 164

Мова — 25-27, 164, 168, 170

Модальність –

— алетична — 71-73

— деонтична — 73-74, 190

Паралогізм — 24

Підтвердження — 105, 130, 135-136, 146, 152

Помилки –

— зведення деяких логічних помилок — 205-207

— логічні — 23-24, 31-32, 37-40, 53-54, 56-57, 73, 112, 117, 183, 203-204

— матеріальні — 23-24

Поняття –

— види — 48

— визначення — 18

— відношення — 49-50

— зміст і об'єм — 48-49

— операція визначення (дефініція) — 50, 54-57, 169

— операція поділу — 50-52, 169

— і термін — 26-27, 48

Проблема — 151, 153, 179-180, 199-200

Реакція (на запитання) — 86-90, 99, 206

Резон

- види — 157-158, 181
- висновок експерта — 185-188
- поняття — 151-152, 155-156
- правова норма — 190-191
- статистичні дані — 184-185
- фактичні дані — 181-184

Силогізм –

- модус — 124-125, 127
- простий категоричний — 123
- фігура — 124-125, 127

Софізм — 10, 24-25, 32

Спростування –

- види — 200-201
- поняття — 200

Стандарт доказування –

- поза розумним сумнівом — 41-42, 136, 146

Судження –

- види — 18, 66-67, 71
- визначення — 18
- категоричне — 21, 66-68
- класифікація за якістю-кількістю — 20

- модальні — 68, 71

- логічна форма — 19, 21, 66

- і висловлювання — 18, 66

Умовивід –

- визначення — 21
- демонстративний — 106-107
 - дедуктивний — 21, 122, 133
 - повної індукції — 100-111
- недемонстративний — 106-107
 - за аналогією — 107-110
 - неповної індукції — 111
 - наукової індукції — 115-117
 - популярної індукції — 112-113
 - статистичного узагальнення — 113-115
- і вивід — 21

Фактичні дані — 181-185, 203

Формалізація — 26-27, 70-71

Хиба — 18-19, 35, 38, 40, 68-69, 84, 202

Навчальне видання

БАНДУРКА Олександр Маркович
ТЯГЛО Олександр Володимирович

ЮРИДИЧНА ЛОГІКА

Підручник

2-е видання, перероблене і доповнене

Комп'ютерна верстка, дизайн обкладинки — А. С. Тяпкін

Підписано до друку 04.11.2017. Папір офсетний. Формат 70х100/16

Гарнітура Cambria. Друк цифровий. Умов. друк. арк. 26,5.

Обл.-вид. арк. 10,3

Замовлення № Тираж 300 примірників

Видавець і виготовлювач –

ТД «Золота миля» просп. Московський, 135 м. Харків

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3223 від 24.06.2008.